

**PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI KAR
REGIONÁLIS POLITIKA ÉS GAZDASÁGTAN DOKTORI ISKOLA**

ISKOLAVEZETŐ: DR. BUDAY–SÁNTHA ATTILA

IPARI TÉRSÉGEK ÁTALAKULÁSA KÖZÉP-EURÓPÁBAN

Doktori Értekezés

Készítette:
Lux Gábor

Témavezető:
Dr. Horváth Gyula

Pécs, 2009.

Tartalomjegyzék

1. Bevezető	1
1.1. A kutatás céljai, munkahipotézisei és szerkezete.....	1
1.2. Kutatási módszerek.....	4
2. Ipari válság és területi átalakulás	7
2.1. Az ipari válság.....	7
2.1.1. Az ipar hagyományos terei: a régi ipari térségek.....	7
2.1.2. Az ipari válság kialakulása és fő elméletei.....	12
2.2. A régi ipari térségek alkalmazkodási lehetőségei.....	23
2.2.1. Az ipari átalakulás folyamata.....	23
2.2.2. Az ipari átalakulás irányai és lehetőségei.....	29
3. Az ipar átalakulása Közép-Európában	47
3.1. Közép-Európa ipara a két világháború között.....	47
3.1.1. Az irányított gazdaságok felé.....	47
3.1.2. Az irányított gazdaságok területi fejlődési pályái.....	51
3.2. Közép-Európa ipara az államszocializmus időszakában.....	58
3.2.1. Az erőltetett iparosítás területi jelenségei.....	58
3.2.2. Az erőltetett iparosítás területi fejlődési pályái.....	68
3.2.3. Iparfejlődés és területiség a reformszocialista időszakban.....	80
3.2.4. A reformszocializmus területi fejlődési pályái.....	89
3.3. Közép-Európa ipara a posztszocialista időszakban.....	104
3.3.1. Az ipari válság területi következményei.....	104
3.3.2. A duális ipar szerepe a területi differenciálódásban.....	113
3.3.3. A posztszocializmus területi fejlődési pályái.....	125
3.4. Összefoglalás: ipari fejlődési pályák Közép-Európában.....	146
4. Átalakulási forgatókönyvek Közép-Európában	153
4.1. Bevezető.....	153
4.2. Felső-Szilézia: klasszikus átalakulási út egy nagyvárosi régióban.....	154
4.2.1. A régió fő adottságai.....	154
4.2.2. Iparosítás és urbanizáció az államszocialista időszakban.....	156
4.2.3. A helyi kezdeményezésektől a regionális struktúrákig.....	158
4.2.4. A szerkezetváltás irányai: megújulás és diverzifikáció.....	160
4.2.5. Nagyvárosi fejlődés és területi kapcsolatok.....	163
4.2.6. Az átalakulás értékelése.....	169
4.3. Pécs–Baranya: megújulási kísérletek egy periférikus ipari térségben.....	171
4.3.1. A térség fő adottságai.....	171
4.3.2. Periférikus iparfejlődés és diverzifikációs kísérletek.....	173
4.3.3. A kultúraalapú regeneráció szerepe a szerkezetváltásban.....	178
4.3.4. Klaszterkezdeményezések mint a reindusztrializáció alapjai.....	182
4.3.5. Az átalakulás értékelése.....	185
5. Összefoglalás	187
5.1. Kutatási eredmények.....	187
5.2. További kutatási irányok.....	189
Felhasznált irodalom	191
Monográfiák és tanulmányok.....	191
Tervdokumentumok, stratégiák.....	212
Statisztikai évkönyvek, adatbázisok és honlapok.....	215

Táblázatok jegyzéke

Az ipari válság okait vizsgáló fő elméletek négy összefoglaló munkából.....	14
A 2. célcsoport támogatásainak megoszlása (%)	28
A 2. célcsoport munkaerőpiaci eredményei (fő)	29
Az ipari átalakulás irányai.....	30
Az ingatlanalapú újrahasznosítás: érvek és ellenérvek	32
Sikeres és sikertelen átalakulási típusok	35
Az ipari termelés indexei Közép-Európa egyes államaiban (1913–1939).....	49
Az ipar ágazati szerkezete Közép-Európában 1913–1938 (%).....	49
Az iparosodottság és az urbanizáció területi különbségei Csehszlovákiában (1921)	53
A budapesti gyáripár szerkezete és részesedése egyes iparágak termeléséből 1938-ban (%) .	56
A termelőeszközöket (A) és fogyasztási cikkeket (B) gyártó iparágak arányainak eltolódása 1938–1960 (%).....	63
A lengyel ipari foglalkoztatás területi koncentrációjának változása 1945 és 1960 között (%)	73
Az önálló adatszolgáltató gyáripári egységek megoszlása tulajdon szerint 1938–1950.....	75
A beruházások és foglalkoztatás területi különbségei.....	77
Az energiastruktúra változása: szénhidrogének aránya a felhasznált energiahordozókon belül a KGST országokban és az energiaönellátás mértékének alakulása 1955–1970 (%).....	82
A területfejlesztés eszközei az 1960-as évek végén.....	84
Az európai KGST-országok egymással folytatott kereskedelmének alakulása 1950–1979 (%)	88
A KGST-országok export- illetve importtöbblete árucsoportok szerint 1978-ban (%).....	88
Az ipari termelés indexei Közép-Európában 1989–1993 (1989=100).....	108
Dezindusztrializáció 1990–1991 és 2003–2004 között.....	108
Külföldi közvetlen tőkeberuházások Közép-Európában 1989–2000 (USD/év/fő).....	113
Az ipartelepítés átalakuló versenyképességi tényezői Közép-Európában	122
Az ipar egyenlőtlen eloszlása Szlovákiában (2000, %)	130
Az iparban foglalkoztatottak arányának változása Magyarország régióiban (1991–2004) ..	137
Ipari parkok Magyarországon (2001, 2004).....	141
Felső-Szilézia fő adatai (2005).....	155
Felső-Szilézia foglalkoztatási szerkezete 1960–2005	161
Felső-Szilézia kőszéntermelése 1947–2004 (millió tonna).....	162
A Felső-sziléziai Világvárosi Unió alapító települései (2007).....	165
Baranya megye fő adatai (2007)	172
Pécs város és Baranya megye fő szerkezeti mutatói, 1950–2005	173
A Pécsi Tudományegyetem számokban.....	180

Ábrák jegyzéke

Az eltérő növekedési lehetőségeket hordozó gazdasági ágazatok körének átalakulása a térben	17
A válságkezelésre irányuló közpolitikák szakaszai.....	25
A régi és az új ipar klaszterei a Ruhr-vidéken.....	43
Az ipari foglalkoztatás növekedése a mai Lengyelország területén 1925 és 1938 között (%)	54
Az ipar gépesítettsége és az ipartelepek száma Magyarországon 1938-ban	55
A gazdasági minisztériumok szervezeti átalakulásai Magyarországon az ötvenes években ...	61
A lengyel ipar térszerkezete 1956-ban	72

Sztálinváros és vonzáskörzetei a magyar városhálózatban	78
Az iparban dolgozók aránya a szocialista szektorban 1970–1971-ben.....	91
A szocialista iparban dolgozók területi koncentrációja 1970–1971-ben.....	91
Az ipari beruházások aránya a szocialista szektor összes beruházásában 1970–1971-ben	92
A szocialista ipar beruházásainak területi koncentrációja 1970–1971-ben.....	92
Az ipari termelés megoszlásának átalakulása Csehszlovákiában 1937–1979.....	94
Szlovákia ipara 1985-ben	95
Jelentősebb ipari üzemek telepítése 1945–1966 és 1966–1982	96
A megyék közötti munkaerőforgalom 1965-ben	99
Az iparpolitika kedvezményezett és korlátozott területei Magyarországon 1961–1980	100
Változások Románia iparának területi elhelyezkedésében	102
Közép-Európa régi ipari térségei.....	111
Az autóipar elhelyezkedése Közép-Európában (2006)	116
Az egy főre eső, vásárlóerőparitáson mért GDP Közép-Európa 25 legfejlettebb régiójában (2006, EU-27 %-ban)	117
Az iparban dolgozók aránya 1990–1991-ben.....	123
Az iparban dolgozók területi koncentrációja 1990–1991-ben	123
Az ipari beruházások aránya az összes beruházásban 1990–1991-ben.....	123
Az iparban dolgozók aránya 2003–2004-ben.....	124
Az iparban dolgozók aránya 2003–2004-ben (módosított skála).....	124
Az iparban dolgozók területi koncentrációja 2003–2004-ben	124
Az ipari beruházások aránya az összes beruházásban 2003–2004-ben.....	126
Ipari parkok elhelyezkedése Szlovákiában (2007).....	131
A zöldmezős beruházások elhelyezkedése és nagyságrendje Lengyelországban 1990–1998	133
Az ipari foglalkoztatás megyei rangsora Magyarországon (2006)	136
Ipari fejlődési pályák Közép-Európában	148
A városi és vidéki népesség alakulása Felső-Sziléziában 1946–2005	157
Felső-Szilézia foglalkoztatási szerkezete 1960–2005	161
Felső-Szilézia kőszéntermelése 1947–2004.....	162
Felső-Szilézia agglomerációi, főbb települései és területi kapcsolatrendszere.....	167
Pyrzowice regionális repülőtér személy- (fő) és cargoforgalmának (tonna) alakulása.....	169
A klaszterkezdeményezések és fő projektek rendszere Pécsen.....	183
Az EKF 2010 program tervezett létesítményei	184

1. Bevezető

1.1. A kutatás céljai, munkahipotézisei és szerkezete

Disszertációm fő tárgya Közép-Európa iparának hosszútávú átalakulási folyamata és az átalakulás térbeli megjelenése. Feladatomnak tartom megismerni és bemutatni a folyamatot mozgató erőket (legyenek azok piaciak vagy – ahogy az a térségben gyakori – az állami gazdaság-irányításhoz kötődőek), megvizsgálva hogy milyen kényszerek és lehetőségek érvényesültek az iparfejlődés feltételrendszerében. Céлом volt a térségre jellemző közös fejlődési vonások feltárása, de az is, hogy feltárjam a közép-európai ipari teret tagoló belső különbségeket. Nyugat-Európával összevetve a globális eltérések kimutatása, a térségen belüli vizsgálatokban a belső differenciáltság megismerése és okainak kutatása állt érdeklődésem középpontjában. A téma sokrétűsége miatt elsősorban három kulcskérdésre koncentráltam:

- a fejlődési folyamatok felvázolására, a közös és eltérő vonások azonosítására;
- a közsféra és az ipar közötti kapcsolatra (tervezési, irányítási, stratégiai kérdésekre);
- a területi differenciálódásra, különös tekintettel a régi ipari térségek válságának és átalakulásának problémakörére.

A dolgozat fő térbeli kerete a szocialista és posztoszocialista Közép-Európa. Ezen a tércategórián a továbbiakban Csehországot, Szlovákiát, Lengyelországot, Magyarországot és Romániát értem, tehát nem vizsgáltam azokat az országokat, amelyek egyes földrajzi, történelmi vagy más definíciók szerint Közép-Európához sorolhatók, de kívül estek a szocialista rendszeren. A disszertáció végleges változatában nem vizsgáltam Délkelet-Európát (de a posztoszocialista időszakban Szlovéniát igen), s sajátos átalakulási útja miatt a volt Német Demokratikus Köztársaság is csak említés szintjén, a közös vonások taglalása kapcsán szerepel. Végül, bár a (poszt-)szocialista országok iparfejlődésének és régi ipari térségeinek vizsgálatakor kiemelt figyelmet érdemelnének a Szovjetunió és utódállamai, a disszertáció alapjául szolgáló kutatás keretei nem tették lehetővé vizsgálatba vonásukat. Ez csak egy későbbi, posztdoktori kutatási program keretein belül valósulhat meg.

A disszertáció szemlélete empirikus és szintetizáló. A kutatás alapját a szakirodalom feldolgozásán is túlmenően egy olyan ismeretanyag összegyűjtése teremtette meg, amely (remélhetően) elég széles és mély átfogó következtetések levonásához. Talán nem szokásos doktori értekezésben ilyen tág témával foglalkozni, de a magam részéről a kérdéskört nemcsak érdekesnek, hanem a területi tudományok szempontjából is kiemelkedően fontosnak tartom. Annak ellenére, hogy az ipar mind az államszocializmusban, mind azt követően a gazdasági

fejlődés egyik kulcstényezőjeként funkcionált és akár működésével, akár válságával erősen alakította a térfolyamatokat és területi struktúrákat, az elmúlt másfél évtizedben indokolatlanul kevés tudományos figyelmet kapott. Fontos eredmények születtek egyes országok és térségek iparáról vagy ágazati, iparszervezési kérdésekről (a magyar ipari kutatások tendenciáiról és vizsgálati területeiről értékes átfogó képet ad *Kiss 2008*), de különösen hiányoznak azok a szintetizáló munkák, amelyek az országhatárokon túlnyúló képet nyújtanának egy jelentős gazdasági szektor működéséről és problémáiról. Ezért meggyőződésem, hogy disszertációm hiánypótló munka; közzététele felhívja a figyelmet egy gondolkodási hézagra, továbbfejlesztése pedig hozzásegítheti a tudományos közösséget a közép-európai ipari probléma differenciált értékeléséhez.

A kutatás során öt munkahipotézist fogalmaztam meg. A hipotézisek részben az empirikus kutatás során fogalmazódtak meg bennem, és a továbbiakban hozzásegítettek figyelmem fókuszálásához, további vizsgálati irányok kijelöléséhez.

- (H1) Feltételeztem, hogy Közép-Európában az ipar területi fejlődésének folyamatában a térség egészére jellemző megkülönböztető sajátosságok érvényesültek, amelyek az európai félperiférikus–periférikus pozíció következményei, vagy egy, már az első világháború után megindult és a szocializmus alatt teljessé váló különutas fejlődésnek köszönhetőek. → T3
- (H2) Feltételeztem, hogy az ipar területi fejlődésében, különösen az államszocializmus időszakában, erősen érvényesült az állami gazdaságirányítás (tervezés) és ez szignifikánsan hozzájárult a fejlődés különütasságához. A hipotézis pandantjaként feltételeztem, hogy a tervezés 1989–1990 utáni megszűnése (illetve meggyengülése) után a különütasság fokozatosan megszűnt. → T2
- (H3) Feltételeztem, hogy a XX. század második felében végbemenő ipari átalakulás térben differenciált módon valósult meg és ez az elváló tendencia eltérő átalakulási típusokhoz, térformációkhoz vezetett. Nyitott kérdés volt számomra, hogy alapvetően másmilyen-e a régi ipari térségek alkalmazkodása Közép-Európában, továbbá hogy az eltérő átalakulási irányok megfogalmazhatók-e stratégiai alternatívák (versengő jövőképek) formájában. → T1, T4, T6, T7
- (H4) Feltételeztem, hogy bár a piacgazdaságokra való áttérés után is megmaradt az ipar gazdasági és területi különbségeket képző szerepe, Közép-Európában a terciér (szolgáltató) szektor vált a gazdasági fejlődés elsődleges forrásává. Alhipotézisként feltételeztem, hogy ez a változás az ipar térszerkezetében is kimutatható. → T5, T6

- (H5) Végül feltételeztem, hogy az ipari átalakulás majd az azt követő fejlődés folyamatában érvényesül a szűkebben vett gazdaságon kívüli (társadalmi, intézményi stb.) tényezők szerepe, ezek pedig beazonosítható hatást gyakorolnak az egyes térségek fejlődésére. → T1, T7

A kutatás végén az egyes hipotézisek igazolásával, elvetésével illetve árnyalásával hét tézist állítottam föl (lásd 5.1. rész).

A disszertáció törzse három nagy egységre tagolódik. A 2. fejezet feladata az ipari átalakulás elméleti áttekintése, egyben a dolgozat további egységeinek pontosabb megértéséhez szükséges koncepcionális alapok lefektetése. Mivel kutatásom értékét elsősorban az empirikus eredmények adják, a fejezet terjedelme kisebb; nem a teljes szakirodalom és elméleti háttér felsorolása a feladata, hanem csak néhány kiválasztott területet mutat be. Ennek megfelelően a 2.1. alfejezet meghatározza és jellemzi a régi ipari térségeket, az ipar hagyományos fejlődési tereit, majd tárgyalja az ipari válság kialakulásának folyamatát és az ezt magyarázó fontosabb elméleteket illetve az elméletek fejlődését. A 2.2. alfejezet az átalakulás folyamatára koncentrál. Először azt vizsgálja, hogy melyek voltak az átalakulás lépései, s hogy Nyugat-Európában milyen szerepet játszottak a válságból való kilábalásban az aktív (nemzeti és közösségi) szerkezetátalakítási stratégiák. Az alfejezeten belül külön szekció foglalkozik az eltérő ipari átalakulási típusok (H3) és (H5) hipotézisekhez kötődő kérdésével. A szakirodalom néhány felosztásának ismertetése után – már a később bemutatott empirikus anyagra és esettanulmányokra támaszkodva – bevezetek egy saját átalakulási tipológiát, amely a gazdaság térségi átalakulásának alapvető hajtóerőihöz kapcsolódik, és különbséget tesz az adaptáció sikeres és sikertelen kimenetelei között. Ez az eredmény önálló tézis (T1), amit az alfejezetben és máshol nyugat- és közép-európai példákkal igazolok.

A disszertáció második egysége a legnagyobb terjedelmű 3. fejezet. A fejezet központi kérdései a (H1), (H2) és (H4) hipotézisekből vezethetők le, de a fennmaradó két hipotézishez is szolgáltatnak adalékanyagot. A hipotézisek egy időrendi, korszakokra osztott tárgyalást fognak át: a 3.1. alfejezet a két világháború közötti, a 3.2. az államszocialista, a 3.3. pedig az ezt követő iparfejlődési és térfolyamatokkal foglalkozik, majd a 3.4. ezek összefoglalásával és szintézisével. A három fő alfejezet mindegyike az átfogó jelenségek tárgyalásával kezdődik és az országok specifikus fejlődési sajátosságainak bemutatásával zárul; ahol ez lehetséges volt, kiemelt figyelmet fordítottam a változások térbeli komponensének feltárására és értékelésére. A kutatás kezdeti fázisaiban figyelmemet az államszocializmus és a posztszocializmus ellentéte kötötte le. A későbbiekben viszont egyre jobban nyilvánvalóvá vált, hogy az előbbi jelenségeinek egy része, különösen az állami gazdaságirányítás kiteljesedése csak a két világhábo-

rú közötti előzményekkel együtt értelmezhető: ez vezetett a rövid, de több területi és irányítási jelenséget megalapozó 3.1. alfejezet beiktatásához. Az államszocializmus periódusát (3.2. alfejezet) a dolgozat két részre osztva vizsgálja: elsőként az erőltetett iparosítás diszfunkciókkal terhelt és nagyban irracionális (pontosabban nem-gazdasági racionalitás által jellemzett) jelenségét, majd a szocializmus további évtizedeit kitevő, félsikereket hozó korrekciós kísérletek, reformok időszakát értékeli. Az államszocializmussal azonos terjedelemben – de a vizsgált időszak hosszát tekintve részletesebben – foglalkozik a disszertáció 3.3. alfejezete a posztszocializmus iparfejlődésével. Ennek első fő kérdése az ipar válsága és a bekövetkező dezindusztrializációs folyamat értékelése, majd pedig a duális – eltérő adottságokkal és hatékonysággal rendelkező külföldi és belföldi tulajdonú ipari szférák együttélésével leírható – ipar területi jelenségeinek ismertetésére kerül sor. Különös jelentőséggel jelenik meg az a kérdés, hogy milyen szerepe van az iparnak a posztszocialista Közép-Európa gazdasági fejlődésében valamint milyen térbeli különbségek jellemzik az átalakulási folyamatot. A dolgozat öt tézise (T2–6) elsősorban a 3. fejezet eredményein alapul.

A kutatási eredmények részletesebb illusztrációjára szolgál a két térségi esettanulmányon, a lengyel Felső-Szilézia és a magyar Pécs–Baranya esetein alapuló 4. fejezet. Mindkét térségnek szembesülnie kellett a régi ipar válságával, de a kibontakozási utak az adaptáció eltérő formáit testesítik meg. A fejezet lényegében integrálja a hipotéziseket; (H3) és (H5) implikációit beilleszti a (H1), (H2) és (H4) szélesebb kereteibe. A fejezet hozzájárul más tézisek pontosabb megértéséhez, önállóan pedig a (T7) lefektetését teszi lehetővé.

1.2. Kutatási módszerek

A vizsgált téma összetettsége több kutatási módszer együttes alkalmazását tette indokolttá. A kutatás legnagyobb kihívását az jelentette, hogy a vizsgált területen egyszerre érvényesült a bőség zavara és a „mozaikosság”, vagyis a rendelkezésre álló megbízható és releváns adatok, források hiánya. Máshol a verifikáció, az alapanyagok kétes hitelessége és értéke okozott nehézségeket. Ezért ahol lehet, több kutatási módszer együtteséből indultam ki, és megpróbáltam egy-egy állítást vagy felvetést több irányból is tesztelni. A végleges disszertációba már az összes feldolgozott anyag szelektált, releváns és értékes része került.

- A dolgozat megírásakor alapvetően támaszkodtam a rendelkezésemre álló szakirodalomra. Ezt a széles kört erős szemléleti, módszertani és nem utolsósorban színvonalbeli vagy hitelességi heterogenitás jellemzi, ezért állandó forráskritikára volt szükség.

Nagyobb hangsúlyt kaptak egyes megbízható, értékes források által tárgyalt, alaposabban feldolgozott és visszaellenőrizhetőbb területek; a kevésbé megismerhető pontokban óvatosabb voltam a következtetések megfogalmazásával. Máskor viszont az amúgy kétes értékű anyagok is értékes információkkal szolgáltak pl. politikai szándékok, ideológiák megismerésére.

- Amikor lehetőségem volt rá, törekedtem az elsődleges források, elsősorban tervdokumentumok beszerzésére és vizsgálatára, bár nehéz elérhetőségük és nyelvi nehézségek miatt itt elsősorban magyar anyagokra és az EU-integráció folyamata során készült, angolul is beszerezhető koncepciókra, tervekre támaszkodtam. Máshol a tervek recepciójából (vagyis a szakirodalomból) szereztem megfelelő információt.
- A megfogalmazott állítások alátámasztására, bizonyítására, illusztrációjaként és fontos, más anyagokban nem tárgyalt hézagok kitöltésére szolgálnak a szövegben található táblázatok és ábrák. Az alaposabb, szisztematikus elemzést meggátolta illetve nehezítette, hogy a nemzeti statisztikák módszertani, léptékbeli, de minőségi-megbízhatósági okokból is csak nehezen összehasonlíthatóak, erősen hézagosak és a közigazgatási beosztás változásai miatt időben csak fenntartásokkal követhetők. Ennek ellenére három időszakra (1960–1970-es évek fordulója, 1990–1991, 2003–2004) sikerrel járt több áttekintő térkép összeállítása, amelyek alkalmasak a közép-európai ipar térszerkezetében bekövetkezett fő változások feltárására és hozzásegítettek egy önálló (T6) tézis felállításához. A térképeket 3.6–10. és 3.21–26. ábraként építettem be az értekezésbe. Emellett több olyan térkép szerepel a dolgozatban, amelyek a téma egy-egy részterülete, vagy fontos specifikus jelensége megértéséhez nyújtanak segítséget.
- Két magyar és egy lengyel régi ipari térségben terepmunkát folytattam az ipari átalakulás folyamatainak komplex megértése érdekében. Két térségről hosszabb esettanulmány készült, a harmadik pedig hozzájárult részeredmények tisztázásához és árnyalásához.
- A szocialista korszak döntési mechanizmusainak feltárása érdekében levéltári kutatásokat végeztem; az eredmények a korszak általános értékelésében, Baranya megye esetében pedig az esettanulmányba építve szerepelnek a dolgozat anyagában.
- Végül interjúkat folytattam több, az iparral kapcsolatos kutatásokban, vagy tervezésben és döntéshozatalban aktív és korábban szerepet vállalt szakemberrel, kutatóval. Az interjúk eredményei elsősorban a kutatási irányok kijelölésében játszottak szerepet, de nagyon sok segítséget jelentettek az állítások kontrollja során, helyességének verifikálásában vagy elvetésében.

2. Ipari válság és területi átalakulás

2.1. Az ipari válság

2.1.1. Az ipar hagyományos terei: a régi ipari térségek

Európa ipari átalakulásában kitüntetett jelentőségűek azok a terek, ahol az ipar koncentrált és nagyméretű struktúrái létrejöttek és működtek. Ezek a terek az első és a második ipari forradalom, majd a fordizmus időszakában számottevő fejlődésen mentek keresztül, s nem csak térségi, hanem országos és nemzetközi kontextusban is meghatározó hatást gyakoroltak a területi folyamatok alakítására; nem csupán a szűkebben értelmezett gazdasági szférában, hanem a modern vonalas infrastruktúrárendszerek (csatornák, vasút- és közúthálózat, csővezetékek és energiaszállító rendszerek) hálózatának és csomópontjainak (kikötők, vasúti csomópontok) kijelölésével¹, a városfejlődésre gyakorolt jelentős ösztönző hatásukkal, de a társadalom képének átformálásával és a politikai rend (mind a XIX. századi liberalizmus, mind az 1929-es gazdasági válságot követő keynesizmus) megalapozásával is. A disszertáció, bár az ipar kérdését gyakran szélesebb kontextusban értelmezi, meghatározóan a nagyipar e hagyományos tereivel, a *régi ipari térségekkel* foglalkozik.

A régi ipari térségeket a nemzetközi szakirodalomban leggyakrabban vagy az Old Industrial Region (elterjedt az OIR rövidítés), vagy az Old Industrial Area (OIA) kifejezéssel jelöli; az első forma jelenik meg pl. *Cooke* (1995a) és *Boschma – Lambooy* (1999) írásaiban (illetve németül, „alte Regionen” megnevezéssel *Prisching* 1985-nél), míg a másoddal találkozunk *Steiner* (1985) és *Hudson* (1994) szintén meghatározó tanulmányaiban. Magyarországon *Horváth* (1998) a „régiparvidékek” szókapcsolatot és a térséget egyaránt használja, de más formákkal is találkozunk – hagyományos ipari térségek, előregedett iparvidékek; sőt, *Bartke* már 1971-ben jellemzi Magyarországot „egyoldalú ipari szerkezettel rendelkező területeit”, s felhívja a figyelmet a gazdasági szerkezetükből fakadó depressziós kockázatra. A disszertációban és további írásaimban a „régipari térségek” kifejezés alkalmazását tartottam megfelelőnek. Ezt indokolja, hogy míg a „region” angolul egy tetszőleges területi egység szinonímája lehet, nálunk inkább a szubnacionális mezoszint megnevezéseként terjedt el; a régió szót a dolgozatban én is ebben az értelemben használom. A „térség” általánosabb, és

¹ De fordítva, térségeket elsorvasztó, kiürítő hatásukkal is: az ipar szükségleteit kiszolgáló vasútépítések tartósan átformálták az általuk érintett területeket, és ebben a folyamatban mind kontinentálisan, mind országosan az először megépített fővonalak és a hozzájuk kötődő ipari koncentrációk váltak gazdasági és demográfiai nyertesekké, míg a ritkább hálózatot alkotó, később létrehozott mellékvonalak mentén ugyanez a folyamat alacsonyabb, a vasúthiányos térségekben pedig egyenesen negatív egyenleget eredményezett (*Erdősi* 2004).

jobban kifejezi a vizsgált ipari területek sokszínűségét: közöttük ugyanis egyaránt megtalálható régiók (pl. a Ruhr-vidék, Észak-Magyarország vagy Felső- és Morva-Szilézia), ennél kisebb kiterjedésű ipari körzetek, iparvidékek (pl. Pécs–Baranya); sőt, különálló városok vagy városi agglomerációk (ilyen pl. Magyarországon Dunaújváros, amely térben ugyan érintkezik Közép-Dunántúl szintén régi ipari térségként azonosítható régióval, de funkcionálisan elkülönül tőle; nagyobb méretben a lengyel Łódz is hasonló formációként értelmezhető).

A régi ipari térségek meghatározására számos szabatos definíció született: itt ezek közül csak két relevánsabbat emelek ki. A legegyszerűbb talán Steiner etimológiája (Steiner 1985, 387.²): „[A régi ipari térség] *jelleg definíció szerint két jellemzőre vezethető vissza: „régí”, úgymint az elmúlt évszázadra visszanyúló gazdasági bázisú és talán évszázados prosperitást élvező, de most hanyatló; és „ipari”, úgymint az ágazatok egy korlátozott számával, így pl. bányászattal, acéltermeléssel, nehézgép-, papír- és textilgyártással leírható.*” Bővebb, az ipari társadalmak és az átalakulás jelenségeit szélesebb kontextusba helyező leírást ad Hudson, aki így ír a régi ipari térségekről (Hudson 1994, 196.): „Az elmúlt három évtized, de különösen az utóbbi tíz vagy tizenöt év a nyugat-európai ipari kapitalizmus eredeti szülőhelyei fokozatos leépülésének és dezindustrializációjának időszaka volt. Ezt megelőzően ezek a helyek hosszú ideig a kapitalista termelés nem csupán nemzeti, hanem globális jelentőségű központjai voltak, s olyan iparágak sora kapcsolódott hozzájuk, mint a szénbányászat, vegyipar vagy a kohászat és fémfeldolgozás. Ezek a régi ipari térségek bérből élő munkaerőt foglalkoztattak nagyméretű bánya- és iparvállalatok által birtokolt nagyüzemekben; ehhez kapcsolódóan jellemző volt az otthonon kívül végzett bérezett férfimunka és az otthonon belül végzett bérezetlen női házimunka elkülönülése [kivéve a textilipari térségekben].” Majd (210.): „Ezek a térségek a világ eredeti műhelyei és kapui. A kapitalista termelés és kereskedelem jelentős központjaiként sajátos társadalmi osztálytagozódással, intézményi és kulturális hagyományokkal, és iparágak meghatározott keverékéhez kötődő szokásokkal rendelkeztek. És most? E területek korábbi kohéziója összeomlóban van vagy már össze is omlott. Egyre jobban jellemző rájuk a belső fragmentáció és a kizökkenés – a kapitalista társadalmi viszonyok határain belül korábban aránylag koherensen működő helyi és térségi gazdaságok széttöredeznek, s társadalmait talán visszafordíthatatlan szétszakadással fenyegető nagyfokú nyomás éri.”

Lényegében ezek a jellemzők köszönnek vissza más forrásokból is: kitermelésre, alapvető ipari inputok előállítására és tömegtermékek gyártására szakosodott, hosszabb ideig is sikeres gazdasági milliók, amelyek a világgazdaság átalakulásával mély válságba jutottak,

² Külön jelzés hiányában itt és a további külföldi forrásokból vett idézeteknél a fordítás a saját munkám.

majd valamilyen módon átalakultak. Prosperáló évtizedeikben a régi ipari térségek a térgazdaság mintaterületei voltak, sikerük önmagukat igazolta. A növekedésüket befolyásoló tényezők vizsgálata megjelent a közgazdaságtan és más társadalomtudományok elméletében; többen kísérletet tettek e tényezők általánosítására, az ipari növekedés működési mechanizmusainak feltárására (lásd pl. Alfred Marshall megállapításait az ipari körzetekről, Alfred Weber és mások kutatásait az iparvállalatok telephelyválasztásáról és területi koncentrációjáról stb.). Egyes térségek önmagukban nemzeti vagy akár világméretű gazdasági szerepet tölthettek be: így pl. az 1920-as években Északkelet-Anglia adta a világ széntermelésének 25%-át, az 1950-es évek végén a Ruhr-vidéken koncentrálódott a nyugat-német GDP kb. 13%-a, 1952-ben Limburgban a belga szénbányászat fele; a lengyel Felső-Szilézia pedig 1956-ban az ország népességének 14%-át, ipari foglalkoztatásának 32%-át mondhatta magáénak. A tartós növekedést nem csak nyersanyagok és termelési tényezők nagy koncentrációi alapozták meg, hanem a kialakult társadalmi-gazdasági rend, a kiszolgáló infrastruktúrahálózatok és más elemek is: erős területi specializáció valósult meg, amely hosszú ideig szavatolta a térségek anyagi biztonságát. Az 1950-es és 1960-as években Európa centrumtérségeiben és perifériáin is kialakult az ipari térségek „fordista kompromisszuma”, amit *Lipietz* (1992, 312.) egy növekedési-felhalmozási és egy irányítási rendszer kettősével jellemez. A növekedési-felhalmozási rendszer elemei:

- *„a szakértelem polarizációjával [azaz erős munkamegosztással], magas termelékenység-növekedéssel és emelkedő (volumenben, bár nem értékben értendő) tőke-termelés aránnyal járó tömegtermelés;*
- *a hozzáadott érték megosztása oly módon, hogy az alkalmazottak reálbére együtt nőtt a termelékenységgel;*
- *aránylag stabil profitráta, a munkaerőállomány teljes foglalkoztatását biztosító termelőkapacitások.”*

A tömeges termelés ellentette a tömeges fogyasztás volt; Fordtól kezdődően a vállalatok törekedtek arra, hogy alkalmazottaikat valamilyen módon fogyasztóikká emeljék; ez a társadalmi stabilitás záloga is volt, különösen az 1929-es gazdasági válság, majd a II. világháború után. Az irányítási rendszer általánosított alapjai (*u.o.*):

- *„egyre magasabb minimálbért előíró szociális törvényhozás és kollektív tárgyalás, amely szükségessé tette, hogy a munkaadók a nemzeti termelékenység javulásával együtt éves szinten emeljék a reálbéreket;*

- *fejlett jóléti állam, amely szinte a társadalom egésze részére biztosítja a fogyasztás lehetőségét akár az ideiglenes vagy tartós munkaképtelenség olyan eseteiben is, mint a betegség, munkanélküliség, időskor stb.;*
- *a gazdaság szükségleteit (és nem az aranykészleteket) figyelembevevő, jegybankok által szabályozott és magánbankok által biztosított hitelpénz-kínálat.”*

Lipietz tanulmánya a nemzetgazdaság illetve a vállalat szintjén értelmezi a fordista ipari modellt. A fordizmus természetesen ugyanígy térbeli jelenség is volt, mind az ipari térségeken belül, mind a centralizált, állami irányítású fejlesztéspolitika területi megjelenési formáiban. A régi ipari térségekben a vállalatok integrációi és együttműködései erősen összefonódott hálózatokat hoztak létre, amelyeket a politikai, gazdasági és civil szféra fokozott összemosódása jellemezett³; szoros többirányú függőségi viszonyok alakultak ki horizontálisan (vállalatok és szektorok, gazdasági és nem-gazdasági érdekképviseltek között) és vertikálisan (vállalatok és alkalmazottak, állam és állampolgárok viszonylatában); a társadalmi kapcsolatokat a nagyfokú paternalizmus és a tradicionális baloldali pártok uralma jellemezte.

Bár a fordista nagyvállalatok Nyugat-Európában névlegesen piacgazdasági viszonyok között működtek, a stratégiai iparágak az 1960-as évek végéig privilegizált helyzetet élveztek és csak tompított piaci kihívásokkal kellett szembenézniük. A nehéziparfejlesztés, a „vas és acél országa” nem csak az erőltetett növekedést véghezvivő szocialista gazdaságokban volt kívánatos cél, hanem Nyugat-Európában is megjelent a gazdaságpolitikai döntésekben (Olaszország és a Mezzogiorno esetéről lásd *Dunford – Greco 1997*). Így a nagyvállalatok egy része vagy a piacon kívül⁴, vagy puha költségvetési korlátok között („üvegbúra alatt”) működött. Az utóbbi jelenség jóval szélesebb körben és tovább fennmaradt; nem stratégiai, hanem a jóléti államok által megkövetelt szociális és politikai okokból. *Kornai (1997)* a puha költségvetési korlát általánosított, nem szocializmus-specifikus eseteként említi a „hanyagolt iparágak” működésébe történő állami beavatkozást (illetve a nagy vállalatok konglomerátumok eltorzult belső viszonyainak a dolgozat szempontjából szintén releváns példáját). Értelmezése szerint a puha költségvetési korlát ezekben az esetekben is elvezet az általa leírt kedvezőtlen gazdasági hatásokhoz: a piaci ösztönzés gyengüléséhez és a kontraszelekcióhoz, az ár- és költségérzékenység tompulásához, koordinációs zavarokhoz és ártalmas monetáris-fiskális hatásokhoz, valamint a kereslet elszaladásához (vagyis túlkereslethez). Véleményem szerint a

³ *Hudson (1994)* értelmezésében ez „sűrű intézményi hálózatot” jelent, vagyis olyan felállásokat, ahol az egyes aktorok (személyek, vállalatok, intézmények) egyszerre több szférában is jelen lehetnek és egymást többszörösen átfedő struktúrákat hoznak létre. A sűrű intézményi hálózatok egyik legfontosabb jellemzője a nagyon hatékony önreprodukciós képesség. Az ipari válság hálózati-agglomerációs tényezőiről lásd a fejezet későbbi részét, különösen Grabher munkáinak értékelését.

⁴ Így például az EGK versenyjogi szabályai nem voltak érvényesek a Montánunió által szabályozott területekre.

fent ismertetett jelenségek sok tekintetben összehasonlíthatóvá teszik a nyugati és a szocialista államok iparfejlődését, fenntartva, hogy az utóbbiaknál a politikai rendszer gazdasági torzító hatása a nem-piaci racionalitás (v.ö. 3.2.1 és 3.3.1) szélesebben értelmezhető és súlyosabb eseteihez vezetett.

Mivel a fordista termelés a gazdaság „alapszövege” volt, az államok tekintélyes anyagi eszközöket fordítottak a minta mind szélesebb elterjesztésére; a keynesiánus gazdaságpolitika centralizált és paternalista eszközeivel a tömeges iparosítást használta fel a periférikus vagy depressziós területek problémáinak kezelésére. *Horváth* (1998, 28.) hat pontban foglalja össze e fejlesztéspolitika területi jelenségeit (ill. lásd a kötetben található részletesebb esettanulmányokat, különösen Nagy-Britannia és az olasz Mezzogiorno példáját):

- uniformizált fejlesztési mintákat alkalmazó, külső erőforrásokat bevonó mennyiségi szemléletű növekedési modell;
- a termelési tényezők mobilitását ösztönző, a minőségi és strukturális tényezőket figyelmen kívül hagyó politikai eszközrendszer;
- a fejlesztendő területek belső erőforrásai és sajátosságai iránti érzéketlenség;
- egyoldalú, a centrumtérsegek előnyére megvalósuló területi munkamegosztás, szűk és válságérzékeny struktúrákat létrehozó gazdasági specializáció;
- kívülről irányított, a vállalati funkciók térbeli elkülönülésével és a központok javára történő minőségi szelekciójával leírható vállalatstruktúra;
- az állami dekoncentrált intézmények irányító szerepe.

Ki kell emelni, hogy az iparosítás eltérő tartalmú volt a központokban és a perifériákon. Ami a központi térségekben a prosperitás alapja volt, az a perifériákon csak a szociális felzárkózás, de nem a gazdasági versenyképesség ígéretét biztosíthatta. Az iparosítás létrehozhatott tömeges munkahelyeket, de jellemzően nem teremtett (még a monofunkcionális, egyoldalúan fejlett régi ipari térségekhez hasonló módon sem) teljes területi gazdasági komplexumokat – a beavatkozás egyoldalúan termelésorientált volt az ipar fenntartását elősegítő más funkciók (termékfejlesztés, irányítás stb.) figyelmen kívül hagyásával. Az új ipari üzemek gyakran nem ágyazódtak be környezetükbe („sivatagi katedrálisokként” működtek), nem járultak hozzá a gazdaság területi megszervezéséhez, és fokozottan válságérzékenyek bizonyultak.⁵

⁵ Ugyanezek a jelenségek még feszítőbben jelentkeztek az államszocialista gazdaságokban, ahol a korabeli gazdaságpolitika még súlyosabb formában termelte ki a gazdasági aránytalanságokat; a kérdésről lásd a 3.2.1. és a 3.3.1. részeket.

2.1.2. Az ipari válság kialakulása és fő elméletei

Az 1970-es években a régi ipari térségek többszörös sokkon estek át, a világgazdasági korszakváltás „vesztes” területei közé kerültek. Különlegességük nem az, hogy szembesülniük kellett az átalakulás új feltételrendszerével, hiszen a gazdasági átalakulás a globális gazdasági tér egészét, így a többi ipari térséget is érintette; hanem az, hogy nem tudtak hozzá sikeresen alkalmazkodni. A korábban sikeresen működő, stabil gazdasági és társadalmi modellek, intézményrendszerek (és térbeli „miliók”) képtelenek voltak az új gazdasági rend befogadására. A régi ipari térségek válsága tehát alkalmazkodási kudarc: arra a kérdésre kell keresnünk a választ, hogy mi különbözteti meg őket azoktól a térségektől, ahol az alkalmazkodás sikeresen végbement, vagy, mint az új gazdasági növekedési zónák (pl. az európai „kék banán”) esetén, egyenesen új fejlődési pályához vezetett. Itt először röviden az új gazdasági feltételrendszert ismertetem, majd az alkalmazkodási kudarc mechanizmusát, ezt követően pedig a válság okait elemző különböző elméleteket.

A világgazdasági korszakváltás új feltételrendszert teremtett a világgazdaság, s ezen belül Európa térségei számára. A változások az 1973-as első olajárrobbanás után váltak látványossá, de valójában az energiaárak egy év alatt történő megnégyszereződése csak felszínre hozta a már az előző évtizedben, részben az 1950-es évektől zajló átrendeződési folyamatot.⁶ A korszakváltás több, együttesen érvényesülő komponensre osztható:

- Az 1970-es évek elején több világgazdasági ciklus fordulóponthoz jutott. 1945 és 1973 között a IV. Kondratyev-ciklus és a IV. évszázados trend együttes emelkedése kiszámítható és stabil fejlődési feltételeket biztosított a döntéshozók számára; amikor az együttes növekedés együttes leszálló ágba fordult, nőtt az instabilitás, a konjunktúrában megszokott biztonságot felváltotta a piaci szelekció erősödése.
- Drasztikusan emelkedtek az anyag- és energiaárak, s ez megfosztotta a gazdaságokat attól a növekedési többlettől, amit korábban az inputok olcsósága biztosított (Buday-Sántha 2002, Gazdag 2005).
- Míg az inputpiacokon az árak emelkedése, addig a tömegtermékekén a globalizációs folyamatok elmélyülése, távol-keleti és harmadik világbeli termelők versenybe lépése, az árak leszorítása ment végbe. Mint Storper (1992) kiemeli, az új gazdasági feltételrendszerben némi erőfeszítéssel szinte bármely ország be képes lépni a technológiailag

⁶ Így például Limburg szénbányászatában 1965 és 1975 között 44.000 fő veszítette el az állását a bányászatban és további 33.000 a kapcsolódó iparágakban; a Ruhr-vidéken 1977 és 1986 között 23,2%-kal csökkent a kohászati foglalkoztatás, összességében több százezren kerültek utcára; Nagy-Britanniában a Brit Birodalom felbomlása már az 1950-es években térségi válságjelenségeket eredményezett.

stabil termékek piacára; a standardizált technológiák diffúziója radikálisan felgyorsult, és ennek köszönhetően, mint azt az új kereskedelmi elmélet megfogalmazza, ezek az ipari piacok nagyon könnyen támadhatókká váltak.

- A pusztán gazdasági folyamatokat társadalmi és innovációs változások is fölerősítették. A „posztfordista” vagy (félrevezető, de elterjedt kifejezéssel élve) „posztindusztriális” társadalomban a tömeges foglalkoztatást egyre inkább a szolgáltató szektor vette át; az ipari tömegcikk iránti kereslet csökkent, s a dinamikus növekedés forrásává új iparágak (mikroelektronika, informatika stb.) váltak – amennyiben hiszünk azoknak az írásoknak, amelyek, néha talán túlzott optimizmussal, elsősorban a „fehérgalléros” vagy „tudásalapú” iparban látják a növekedés új forrását és reményét.⁷ A nemzetközi iparban a merevebb fordista kapcsolatok helyét egyre jobban átvette a rugalmas specializáció.
- Egyre kevesebb lehetőség nyílt a piaci versenyt kizáró vagy tompító gazdaságpolitikák alkalmazására; ennek mind költségvetési, mind politikai forrásai megcsappantak.

Ezek a jelenségek együttesen, külső kihívásként érték a régi ipari térségeket; az alkalmazkodás maga pedig belső adottságok és az új mozgástér kihasználása mentén ment végbe.

Hogyan következett be az alkalmazkodási kudarc, és hogyan lehet belőle kilábalni? *Prisching* (1985) régi ipari térségek és ágazatok válságát és alkalmazkodását vizsgáló tanulmányában felvázolja a válságok *működési mechanizmusát*, s emellett érvel, hogy a hosszú, sikersorozatszerű fejlődést átélő térségek esetén maga a siker eredményezi az alkalmazkodóképesség hanyatlását. Ilyen helyzetben a megváltozott körülmények találkoznak a korábbi sikeres fejlődési pálya fenntartásában érdekelt korlátozott racionalitásával⁸; a változó körülmények és a változatlan fejlődési pálya egymástól való „elválása” egyre jelentősebb fejlődési deficit felhalmozódásához (és különböző válságjelenségek megjelenéséhez) vezet. A folyamat addig folytatódik, amíg a térségben vagy ágazatban paradigmaváltás nem megy végbe; ekkor az új információkat feldolgozó és a cselekvési mintáikba beépítő aktorok kritikus tömegre tesznek szert és áttörést hajtanak végre, s ezzel bekövetkezik az új körülményekhez történő alkalmazkodás, elindul az új növekedés. Jól látható, hogy ezek a szakaszok a gaz-

⁷ Hogy az új gazdaságban miféle hely jut a korábbi ipar munkavállalóinak, és milyen térbeli vagy társadalmi egyenlőtlenségek kialakulásával jár mindez, arról ezek az írások gyakran hallgatnak. A high tech egyoldalú értékelésének veszélyeire már korán felhívták a figyelmet (pl. *Morgan* 1986), míg mások (pl. *Hudson* 1994, *Szalavetz* 2003a, *Benneworth – Charles* 2005) a hagyományos ipari ágazatok továbbélésének jelentőségére és a nem élenjáró térségek innovációs lehetőségeire hívták fel a figyelmet. A problémakörrel részletesen foglalkozik a disszertáció 2.2. és több más része.

⁸ A korlátozott racionalitás speciális esete, a nem-piaci racionalitás különösen a szocialista ipari térségek fejlődési jellegzetessége; erről lásd a 3.2.1. és 3.3.1. részeket.

dasági ciklusokra emlékeztető pályát írnak le és hozzájuk hasonlóan tagolhatók.⁹ Prisching leírása természetesen általánosítás: valójában, mint a 2.2.2. részből látni fogjuk, az adaptáció több eltérő módon is bekövetkezhet; nem létezik olyan objektív cél, amely felé egy ágazatnak vagy térségnek „el kell indulnia”, következésképpen nincs univerzális válságrecept sem. Az alkalmazkodási utak tipizálhatók, de nem általánosíthatók, és a kilábalást szolgáló innovációnak is több megjelenési formája képzelhető el. Ugyanakkor Prisching modelljének erőssége, hogy felismeri és jól értelmezi a térségek fejlődésében jelentkező tehetetlenségi erőt, az örökölt és intézményesült tényezők erős befolyását a jövőbeli eseményekre; ez a koncepció, amely az evolúciós közgazdaságtani iskola gondolatvilágához köthető (v.ö. Nelson 1995), a régi ipari térségek válságának okait vizsgáló több elméletben, így a kumulatív oksági modellekben, a szklerózis-analógiában és a hálózati-agglomerációs modellekben (ezen belül a bezárulás jelenségében) is feltűnik.

2.1. táblázat

Az ipari válság okait vizsgáló fő elméletek négy összefoglaló munkából

Prisching (1985)	Steiner (1985)	Steiner (2003)	Boschma – Lambooy (1999)
cikluselméletek rendszerelméletek	szerkezeti modell exportbázis-modell	szerkezeti modell szklerózis-analógia	túlspecializáció hálózati-agglomerációs modellek
(alkalmazkodási kritikus tömeg elmélet)*	termékciklus- hipotézis kumulatív oksági modell	ciklikus-evolúciós modell	

* Saját elnevezés a válságok működési mechanizmusának általános modelljére; lásd fent

Forrás: A szerző szerkesztése

Az ipari válság okait vizsgáló elméletek az 1970-es éveket követően, s különösen az 1980-as évektől kerültek a területi tudományok képviselőinek érdeklődési körébe. Megfigyelhető, hogy a magyarázatok fókuszra a világgazdasági és szélesebb társadalmi-gazdasági háttér elemzéséről fokozatosan a térségi belső (endogén) tényezők vizsgálata felé fordult; míg az 1980-as években erősebben jelen vannak az általános közgazdaságtanból kölcsönzött, gyakran klasszikus szerzőkhöz visszanyúló modellek (pl. a cikluselmélet és a rendszerelméletek), addig az 1990-es évekre a területi tudományok új virágzásával egyre inkább a „saját fejlesztésű” koncepciók vették át a vezető szerepet (ezek négy összefoglaló munkában való megjelenését lásd a 2.1. táblázatban). A koncepcionális-elméleti fejlődés az évtized közepéig-végéig nagy-

⁹ Illetve eszmei rokonságot mutatnak G. Mensch innovációs elméletével, aki az innovációs folyamatot elnyújtott S-görbék sorozataként írta le, és *Das technologische Patt* [A technológiai patt] című 1975-ös munkájában felhívta a figyelmet a vállalatok kockázatkerülő magatartásának jelentős tehetetlenségi erejére, amiből gyakran csak a mély depressziós helyzet jelent kiutat.

részt lezajlott; azóta úgy tűnik, nem a jelentős új fejlemények, hanem a meglévő gondolati keretek kitöltése és szélesebb körű alkalmazása zajlik; a válság mérséklődésével illetve kifu-tásával elsősorban a városkutatók foglalkoznak az ipari átalakulás következményeivel. A disszertáció nem azonos terjedelemben tárgyalja a különálló elméleteket; a klasszikus válság-elméletekkel kevesebbet foglalkozik, míg a túlspecializáció jelenségének és a hálózati-agglomerációs elméleteknek – azoknak a disszertáció további része szempontjából nagyobb jelentősége miatt is – több figyelmet szentel.

Az elméletek első csoportját összefoglalóan *klasszikus válságelméleteknek* nevezhetjük. Közös vonásuk, hogy nem az 1970-es évek világgazdasági korszakváltása idején, hanem ko-rábbi válságok megmagyarázására dolgozták ki őket, és később aktualitásuk miatt kerültek ismét előtérbe; elsősorban a neoklasszikus közgazdaságtant és annak merev egyensúlyi szem-léletét bíráló heterodox gazdasági irányzatok illetve a marxizmus követői körében jelentek meg. A *cikluselméletek* a gazdasági válságok magyarázatára szolgáló klasszikus modellek; közös jellemzőjük, hogy a gazdasági fejlődésben növekedési (expanziós) és visszaesési (kont-rakciós) szakaszokat különítenek el, és a statikus piaci egyensúlyi állapot helyett egy dinami-kus, kilengésekkel rendelkező egyensúlyról beszélnek. A rövidtávú ciklusok (3-5 éves Kitchin-féle készletezési ciklus, 7-11 éves Juglar-féle beruházási ciklus és a 15-25 éves, inf-rastrukturális beruházásokhoz kötődő Kuznets-ciklus) az üzleti szféra többéves mozgásához kötődnek, míg a hosszútávú, 45-60 éves Kondratyev-ciklusok (hosszúhullámok) és a Braudel által azonosított évszázados (szekuláris) trendek a nagyobb jelentőségű világgazdasági átren-deződésekhez.

Az ipari válság szempontjából a rövid üzleti ciklusokon túlmutató Kondratyev-ciklusok tekinthetők relevánsnak. *Kondratyev* (1980) az ipari és mezőgazdasági alapinputok (pl. kő-szén, vasérc, fő gabonafélék) termelésén mutatta ki a ciklusokat, és megállapította, hogy emelkedő fázisukat megelőzően gyakori a jelentős találmányok megjelenése, a gazdaság ter-melési viszonyainak megváltozása. Schumpeter a gondolatot továbbfejlesztve a hosszúhullá-mokat a gazdasági fejlődést nagyban befolyásoló innovációk szakaszos megjelenéséhez kötötte: így pl. az 1896-ban kezdődött, 1929-ben tetőző és 1945 körül lezáruló III. Kondratyev-ciklust az elektromosság és a vegyipar kibontakozása határozta meg. A világgazdasági ko-rszakváltás „határvonala” hozzávetőlegesen egybeesik az 1946 és kb. 1990-1995 közötti, tö-megtermelésre és tömeges automobilizációra épülő IV. Kondratyev-ciklus leszállóágba fordul-ásával, amely egyszerre következett be az évszázados trend és egy Juglar-ciklus megtörésé-vel. A cikluselméletek szerint tehát az ipari válság és átalakulás oka az adott ciklust meghatá-rozó bázisinnovációk növekedési és innovációs lehetőségeinek kimerülése (amit a depressziós

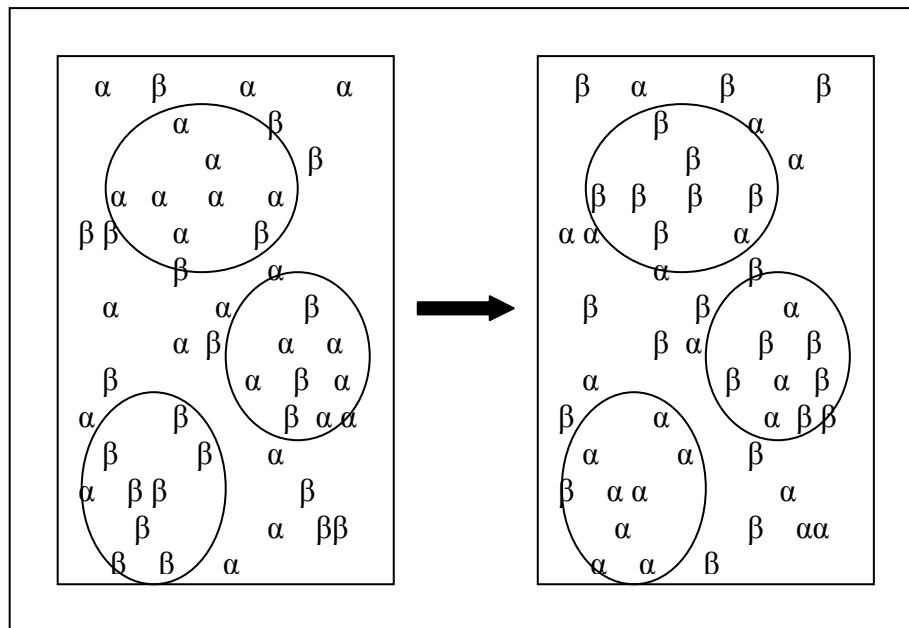
fázisban új bázisinnovációk megjelenése követ). Bár világgazdasági szinten a cikluselméletek jól értelmezhetők, már nemzeti szintre is nehezen adaptálhatók, és nem adnak elégséges támpontot az ipari átalakulás térbeli értelmezéséhez. Pár lépésben könnyen el lehet tőlük jutni a szerkezeti elméletekhez, de nem válaszolják meg azt a kérdést, hogy miért mutat térbeli egyenlőtlenségeket az új bázisinnovációk elterjedése, miért jutnak válságba egyes ipari térségek és miért nem (vagy miért nem annyira) mások, végül pedig nem azonosítják azokat a problémákat, amelyek kezelésével a válság kezelhető vagy megelőzhető volna.

Itt nem fordítok jelentős figyelmet a többnyire ortodox marxista gyökerű *rendszerelméletekre*, amelyek a gazdasági rendszerek eltérő sajátosságaival, elsősorban a kapitalista rendszer specifikus zavaraihoz kötötték össze a válságot (említi pl. *Prisching* 1985); már az 1970-es (sőt, az 1930-as!) években bebizonyosodott, hogy a rendszerhatárok nem állítják meg a problémákat; sőt, azok még súlyosabban jelentkeznek az államszocialista gazdaságokban. Természetesen a gazdasági rendszerek különböző társadalmi–gazdasági komponensei és koordinációs mechanizmusai (v.ö. *Kornai* 1980, 1993) befolyásolták az átalakulási folyamat körülményeit, lefutását és következményeit – ezekkel a specifikus jelenségekkel a disszertáció részletesebben foglalkozik – de általában pont a várakozásokkal ellentétes irányban.

A már területi szemléletű válságelméletek első generációjának képviselője a *szerkezeti modell*. E nézet szerint a problémák gyökere egy specifikus gazdasági struktúra, amely részben az „öreg” (alacsony növekedési lehetőségeket hordozó, elavult) ágazatok térségi túlsúlyából, részben ezek szerveződési formáiból adódik. A nagyméretű vertikális és horizontális vállalati integrációk, monostruktúrák koncentrációja hat kedvezőtlenül a területi fejlődésre. A szerkezeti modell szemléletét legegyszerűbben *Tóth* (1998) vizuális analógiájának átalakításával szemléltethetjük. *Tóth* szerint az eltérő növekedési lehetőségeket hordozó gazdasági ágazatok térbeli elrendeződése gerjeszti a területi különbségeket, egyenlőtlenségeket. Az átlag feletti növekedést mutató ágazatokat α , az átlag alattiakat β szimbólum jelöli; az α vagy β ágazatok koncentrációi alapján kirajzolódnak a prosperáló, dinamikus növekvő illetve a depressziós, lemaradó térségek. Tágabban értelmezve az alfák azok a gazdasági, társadalmi vagy természeti tényezők, amelyekből az adott gazdasági-társadalmi modellben a fejlődés származik, míg a béták azok, amelyek ehhez a fejlődéshez nem járulnak hozzá érdemben vagy egyenesen hátráltatják azt.

2.1. ábra

Az eltérő növekedési lehetőségeket hordozó gazdasági ágazatok körének átalakulása a térben

Forrás: Tóth 1998 alapján a szerző szerkesztése

A szerkezeti modell értelmében a világgazdasági korszakváltás során a korábban α tényezőkként funkcionáló adottságok egy része elvesztette dinamizmusát és bétává alakult, míg a korábbi béták körének egy része alfává emelkedett. Azok a térségek, amelyek egyoldalúan támaszkodtak bizonyos α tényezőkre, könnyen elvesztették vezető szerepüket, míg ott, ahol a tényezők sokoldalúbb keveréke volt megtalálható, nagyobb esélye volt annak, hogy korábban „látens” adottságok kiemelésével megőrizték vagy fokozták versenyképességüket. A régi ipari térségek válsága ebből a szempontból nézve egyoldalú gazdasági szerkezetük negatív következményének tűnhet; a korábbi sikereket megalapozó tényezők szerepe leértékelődött, és nem pótolták őket újak (2.1. ábra). A változásokat a modell exogén, a világgazdaság által adott tényezőként kezeli, míg számos kérdésre (pl. mi okozza az alfák és béták területi koncentrációját; ezek determinisztikus, sztochasztikus vagy kimondottan befolyásolható módon jönnek-e létre; hogyan azonosítható egy tényező alfa vagy béta jellege stb.) nem ad kielégítő választ, és nem tér ki az endogén tényezők jelentőségére. *Steiner* (1985) a modell tárgyalása során arra is felhívja a figyelmet arra, hogy maga a „szerkezet” fogalma nem egyértelműen meghatározott (egy széles körben elfogadott statisztikai definíció „a gazdasági mennyiségek és szub-aggregátumok összetételeként” értelmezi); hasonlóan tisztázatlan az optimális vagy legalábbis jó szerkezet mibenléte, amelynek meghatározása pedig „annál égetőbb kérdés, minél jobban regionalizáljuk a kontextusát – a csökkenő léptékkal szükségszerűen nő a specializáció mértéke és ezzel együtt a strukturális egyensúlytalanság veszélye” (389.). Más-

részt viszont a szerkezeti modell továbbfejlesztése, az endogén térségi tényezők hatását is beépítő túlspecializációs modell már megfelelő magyarázattal szolgál a válság kialakulására, és feltárja a belső megújulást gátló gazdasági és társadalmi mechanizmusokat. Megállapításait és jelentőségét később ismertetem.

Az *exportbázis-modellek* (Steiner 1985, Storper 1992) a gazdasági szerkezet helyett a külső kereslet alakulására helyezik a hangsúlyt. Az ipari inputok, félkésztermékek és tömegfogyasztási cikkek iránti éhség generálta a nagy iparvidékek fejlődését és magas növekedési rátáit. A világgazdasági korszakváltással ez a pozíció két okból is megrendült: a kereslet visszaesése először térségi deficithez, később a termelőtevékenység összezsugorodásához vezetett; másrészt az újonnan iparosított, modernebb technológiával vagy olcsóbb munkaerőköltségekkel dolgozó térségek a megmaradt piacokról is kiszorították a régieket. Itt visszatérhünk Storper (1992) nemzetközi kereskedelemről és specializációról szóló megállapításaira: a régi ipari térségek jellemző termékei érett ágazatokból származnak, technológiailag stabilak, s ezért piacaik könnyen támadhatóak a költségelőnyvel versenyző új piaci szereplők által. Storper a kiutat a termékalapú technológiai tanulásban, vagyis a meglévő termelési hagyományokra (tudásra) építő, a térségi hálózatok erejét kihasználó fejlesztésekben látja, ebben a tekintetben nézeti hálózati-agglomerációs tényezőket is tartalmaznak és az innovatív szerkezetváltáshoz kapcsolódó illetve diverzifikációs válságkezelési megoldásokhoz köthetők. Lehetőség nyílik az újraszpecializációra (destandardizációra): az alaptermékek továbbfejlesztésével technológiai dominanciára és akár globális abszolút előnyök kialakítására van esély, vagyis olyan új részpiacok teremthetők, amelyek ismét védhetővé válnak.

Bár Steiner külön említi, véleményem szerint az előbbi modell speciális esetének tekinthető a *termékéletciklusok evolúciójára koncentráló válsághipotézis*. A régi ipari térségek termékei jellemzően érett fázisban vannak: standardizáltak, termelésük magas tőke- és alacsony munkaintenzitású, árrugalmasságuk magas. A piaci versenyben való helytállást vagy új termékek kifejlesztése, vagy az árak hatékony leszorítása garantálná; azonban az elsősorban a régi ipari térségek periférikus helyzetük, a másodikra a termelési tényezők kedvezőtlen összetétele és ára miatt nem képesek. Így a térség csapdahelyzetbe kerül: minél tovább marad a termékéletciklus utolsó fázisában, annál nehezebben lábál ki belőle, és annál kiszolgáltatottabb a külső versenytársakkal szemben. Ez a nézet különösen plasztikus magyarázatot nyújt a nagy történelmi iparvidékek elhúzódó válságára, ahol a gyárbezárások és az elbocsátások egymást követő hullámai kilátástalannak tűnő gazdasági és társadalmi helyzetet teremtettek.

Az exportbáziselmélet eredményeit is felhasználva alakultak ki a regionális hanyatlást öngerjesztő folyamatokkal magyarázó *kumulatív oksági modellek*.¹⁰ A nyílt gazdaságú régi ipari térségek a kereslet csökkenését nem voltak képesek tőke-transzferekkel helyettesíteni, s a felhalmozott deficitet termelésvisszafogással korrigálták. A fizetési mérleg ilyenkor helyrebillentése azonban kedvezőtlenül hatott a termelékenységre, amit az eleve jobb pozícióban lévő versenytársak képesek is voltak kihasználni – a következmény a régiók piacvesztése volt. A kumulatív okság nem „széles” modell, megállapításai nem törekednek teljeskörű magyarázatra; ugyanakkor mechanizmusként több más elméletben feltűnik, és nagyfokú rokonságot mutat a hálózati-agglomerációs modell központi fogalmával, az útfüggőséggel.

Steiner a gazdasági szféra fejlődésének szemszögéből vizsgálja a területi válságot. Mint jelzi, a jelenségek megértéséhez az általa elkülönített négy magyarázat szintézisére van szükség. A régi ipari térségek nem a kereslet visszaesése miatt „öregedtek meg”, hanem öregségük (vagyis a regionális életciklus „végén” elfoglalt helyük) miatt váltak érzékennyé a kereslet visszaesésére és az erősödő piaci versenyre. Az alkalmazkodási gyengeség fő oka az „ipar-szerkezet”, amin Steiner a munkaerőmobilitás és a vállalkozói, innovációs aktivitás előtt emelkedő gátakat érti. Ez a megállapítás már átvezet a régi ipari térségeket vizsgáló újabb elméletek körébe, amelyek a világpiaci hatások vizsgálatáról fokozatosan a belső megújulási képességet befolyásoló tényezők elemzésére helyezik át a hangsúlyt. Maga Steiner is e szempontok szerint módosította nézőpontját: újabb összefoglaló tanulmányában (Steiner 2003) az exportbázis- és kumulatív oksági modellek helyét a biológiai analógiát felhasználó *intézményi szklerózis* fogalma veszi át. A szklerózisos térségekben a csoportérdekek és a régi döntési minták konzerválása miatt sérül a racionalitás, s csökken a belső megújulóképesség. A szerkezeti gyengeségek és a szklerózis pedig együttesen vezetnek el oda, hogy a térség termékstruktúrája az életciklus utolsó fázisába szorul, ahonnan egy erős külső sokk már könnyedén kibillentí. A szkleróziomagarázat mind a túlspecializációs, mind a hálózati-agglomerációs modellekben megjelenik, különös tekintettel Grabher munkáira. A harmadik, ciklikus-evolúciós modell szintén ezekbe a magyarázatokba torkollik, ezért itt külön nem tárgyalom.

Boschma és Lambooy (1999) a modern válságelméleteket tárgyaló, szintetizáló tanulmányában két, számos pontban összefüggő elméletcsoportot azonosít. Ezek egyike a túlspecializáció és a monostruktúrák káros következményeivel foglalkozik, míg a másik az intézményi és evolúciós közgazdaságtan új eredményeire támaszkodva a hálózati-

¹⁰ A területi különbségeket 1957-ben először Myrdal kötötte össze hasonló, pozitív visszacsatoláson alapuló folyamatokkal. A kumulatív okság jelenségét hagyományosan a növekedési folyamatokkal kötik össze, de a válságok okainak megmagyarázására is alkalmas.

agglomerációs tényezőkre koncentrálnak. A disszertációban én is ezt a két modellkört, s ezen belül kiemelt közép-európai relevanciája miatt a hálózati-agglomerációs modellt fogadom el az empirikus vizsgálatok elsődleges koncepcionális háttéréként; Boschma és Lambooy szintézisét kutatásaim kezdete óta meghatározó szellemi befolyásként tartom számon.

Mit jelent az ipari válság tekintetében a *túlspecializáció*? A specializáció a gazdaság természetes területi jelensége (még hozzá minél kisebb aggregációs szintet nézünk, annál természetesebb); az irodalomban általában pozitív kontextusban jelenik meg, sőt, gyakran specializációjuk teszi sikeressé a világgazdaság sokat emlegetett sikertérségeit, beleértve pl. a Szilícium-völgyet és Észak-Olaszország ipari körzeteit. A régi ipari térségek specializációja, mint az előző alfejezetben ismertettem, hosszú és stabil növekedésük biztosítéka volt egészen gazdasági erejük megrendüléséig. Ebből következik, hogy a specializáció káros jelenséggé is válhat; ekkor rövid távon növekedési többletet eredményez, de, mint Krugman (1993, idézi *Boschma – Lambooy* 1999) rámutatott, kiszolgáltatja a térséget a szemszögükből véletlenszerűnek tekinthető külső megrázkódtatásoknak. Krugman pesszimista a folyamat kifutásával kapcsolatban: magas tényezőmobilitás mellett (pl. a mobil munkaerővel és tőkével rendelkező Egyesült Államokban) a kilábalás jelentősen elhúzódhat, mert az értékes munkaerő és a tőke egyaránt elhagyja, később pedig elkerüli a válságtérségeket; ezzel szemben ott, ahol ez a mobilitás alacsonyabb (mint Európában), magas munkanélküliséggel és más koncentrált gazdasági és szociális problémákkal kell számolni. Krugman nézeteit többek részéről éles kritika érte: elemzése és megoldási javaslatai egyaránt keynesiánus gyökerűek, és a keynesiánus fejlesztéspolitikához hasonlóan nem tulajdonítanak kellő fontosságot a területi fejlődésben (és különösen a válságkezelésben) jelentős szerepet betöltő endogén nem-piaci tényezőknek, így a normáknak, értékeknek és intézményeknek, és különösen a tanulásnak és az innovációnak.

A túlspecializációs magyarázat több korábbi modellt szintetizál. Meghatározó mechanizmusként számol a kumulatív oksági folyamatokkal valamint támaszkodik a termékélelciklus-hipotézis eredményeire. Az innovációk megjelenése nem csak időben, hanem térben is egyenlőtlen, és a régi ipari térségek specializációja nem kedvez az innovációk létrejöttének illetve alkalmazásának. *Steiner* (1985) megállapítása szerint az innovációk megjelenésének a sokféleség, *diverzitás* pozitív externáliáit kínáló agglomerációk kedveznek; ezzel szemben a régi ipari térségekben a *hasonlósági* externáliák dominálnak, vagyis egymáshoz hasonló profilú nagyvállalatok koncentrációja biztosított eleinte pozitív, később egyre inkább negatív extern hatásokat. A túlspecializáció egyben megakadályozza a gazdasági alternatívák kiemelkedését: a helyi erőforráspiacokat uraló, kockázatkerülő nagyvállalati csoportok mellett egészen addig lehetetlenné válik az alternatívák kiemelkedése, amíg azok el

nem veszítik fölényüket és le nem épülnek. Hatásuk közvetetten is érvényesül, mivel a nagyvállalatok uralta térségekben gyenge a versenyszellem és a vállalkozói készség; a kialakult gazdasági kultúra inkább hátráltatja, mint elősegíti az új versenyzők illetve új gondolatok piacra lépését. *Grabher és Stark* (1997) a túlspecializáció okait vizsgálva az általános sikerreceptek túl merev követésének veszélyeire hívták fel a figyelmet: azáltal, hogy egy térség gazdasága túlságosan rááll egy jól működő növekedési modell követésére, feláldozza azokat a potenciális előnyöket, amelyeket új lehetőségek felkutatásával szerezhetett volna. A túlspecializációs magatartás tehát magas, és egyre emelkedő opportunity costtal (alternatív költséggel) jár, a „túl gyors” és „túl sikeres” tanulás gyengíti a térségi tanulóképességet. Grabher több más tanulmányában (*Grabher* 1993, 1997) foglalkozik az „adaptation at the cost of adaptibility”, vagyis az alkalmazkodókészség kárára történő alkalmazkodás dilemmájával. Hasonló következtetéseket fogalmaz meg *Audretsch et al.* (2000), rámutatva hogy az elmúlt évtizedekben tendenciaszerűen megfigyelhető a globális gazdasági struktúra diverzifikációja és a kisebb, innovatívabb és rugalmasabb vállalatok előretörése. Ez a folyamat azonban nemzeti és szubnacionális szinten is egyenlőtlen, s a nagyvállalatok túlsúlyával rendelkező térségek a világgazdaság feltételeihez való gyengébb alkalmazkodásukkal növekedési többlettől esnek el, vagyis az alkalmazkodás halogatásának, elmulasztásának árát opportunity costként fizetik meg.

Az ipari válság *hálózati-agglomerációs modelljei* az intézményi szféra gyengeségeire és a térségi tanulás torzulására összpontosítanak. A hálózatok jelentőségét *Storper* (1992) abban határozza meg, hogy ezek adják a gazdasági szerkezet nem-gazdasági hátterét, és jelentős közvetett hatást gyakorolnak a területi fejlődésre, különös tekintettel a kollektív tanulási folyamatokra. A modellsoporthoz két, az evolúciós közgazdaságtanban megjelenő fogalom, az útfüggőség és a bezárulás társul. Az *útfüggőség* (path dependency; egyes magyar kutatóknál pályafüggőség) hagyományos értelmezésében azt jelenti, hogy egy adott pillanatban meghozható döntések köre valamilyen mértékben még akkor is függ a korábbi időpillanatokban meghozott döntésektől, ha a múltban érvényesülő, a korábbi döntéseket befolyásoló körülmények már nem állnak fenn (ilyenformán egyfajta „tehetetlenségi erőként” értelmezhetjük). Térgazdasági értelemben az útfüggő fejlődés a hagyományok általi meghatározottságot jelent, vagyis azt, hogy egy térség még akkor sem tud letérni egy adott fejlődési pályáról, ha ez egyébként érdekében állna. Az útfüggőség mögött a *bezárulás* (lock-in) jelensége húzódik. *Storper* (1992) értelmezésében a bezárulás oka, hogy bizonyos technológiák esetén a méretgazdaságosság előnyei oly mértékben beépülnek a termelési rendszerbe, hogy egy ponton túl a technológiák megváltoztathatatlaná válnak vagy a változások iránt erősen érzéketlenné válnak; a szituá-

ciót – hasonlóan a túlspecializációhoz – először a magasabb haszon megszerzésére irányuló térségi-intézményi közös érdek, majd a veszteségektől való közös félelem teszi tartóssá. A bezárulást a szakirodalom többnyire ennél szélesebben, háromsztatú folyamatként tárgyalja; bár a megnevezések eltérnek, tartalmuk azonos (*Grabher 1993, Boschma – Lambooy 1999*):

- A funkcionális (Boschma – Lambooy-nál intézményi) bezárulást a hierarchikus, autarchiára törekvő vállalati hálózatok kialakulása okozza. A cégstruktúra olyan szorosán integrálódik, hogy a köztük létrejött kapcsolatok szinte megbonthatatlanok, sem alkalmazkodásra, sem versenyre nincs érdemi lehetőség. A hagyományos iparágak sűrű intézményi hálózatai kiterjednek a K+F-re, de a menedzsment személyes kapcsolatain keresztül is érvényesülnek.
- A kognitív (Boschma – Lambooy-nál technológiai) bezárulás a térségi tudás, know-how megjelenéséhez kötődik. A régi ipari térségekben a történelmi fejlődés során jelentős mennyiségű tudás halmozódott fel; a létrejött műszaki kultúra adott készség-típusokat befogadott, míg másokat kivetett magából. Tudásbázisa gyakran magas szintű, de nem képes letérni fejlődési pályájáról, tanulási képességei meggyengültek. A válságra született alkalmazkodási kísérletek „parametrikus”, és nem „stratégiai” racionalitást követtek, azaz a vállalatok nem új, helyettesítő technológiák meghonosításában gondolkodtak, hanem meglévő eljárásaikat próbálták tökéletesíteni.¹¹
- A politikai bezárulás előidézői a változásokban ellenérdekelt területi aktorok (vállalatvezetők, politikusok, szakszervezetek) érdekkoalíciói, amelyek hatékonyan képesek pozícióikat megvédeni és a régi döntési gyakorlatot fenntartani egészen addig, amíg a rendszer össze nem omlik és ellenállásuk meg nem szűnik. A politikai bezárulás lényegében azonos a korábban említett intézményi szklerózissal.

A bezárulás a térségi hálózatok és agglomerációs hatások negatív következménye, amely a múlt továbbélésével és egy rossz irányú „kollektív tanulással” reprodukálja a felhalmozódott problémákat és hátráltatja a hatékony válságkezelést. *Grabher* (1993) az ipari válság és átalakulás tanulságait általánosítva arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a hálózati problémákra szintén hálózati megoldásokat kell találni: olyan térségi, vállalati hálózatok kialakulására kell törekedni, amelyek nem hordozzák a túlspecializáció és a bezárulás veszélyét. Erre véleménye szerint a redundáns hálózatok a legalkalmasabbak; vagyis azok, ahol nem tökéletes gazdasági optimalizáció uralkodik, hanem a belső struktúra lazább, több alternatíva felé

¹¹ Fontos azonban leszögezni: a meglévő tudásbázisra történő építkezés, a folyamatinnováció, sőt, a hagyományos iparágak megújulása fontos eleme több térség sikeres megújulásának. Ezeket a példákat többek között *Grabher* is ismerteti.

nyitott.¹² Térségi szinten a redundancia lehetőségét a laza kapcsolódás (loose coupling) adja meg; több partneren alapuló, kevesebb kölcsönös függést eredményező, de a tudás megosztására és hálózati externáliák megtermelésére képes hálózatok létrehozására van szükség.¹³ Ez, ha végiggondoljuk, nagyon bátor kijelentés: mind a mainstream közgazdaságtan, mind a térgazdaságtan szép számmal tartalmaz a minél magasabb specializációt dicsőítő esettanulmányokat, irányuljanak ezek a hagyományos iparra vagy éppen a csúcstechnológia (gyakran illuzórikus) tereire.

2.2 A régi ipari térségek alkalmazkodási lehetőségei

2.2.1 Az ipari átalakulás folyamata

Az ipari válság következményeinek enyhítésére, kezelésére majd a térségi megújulásra az 1970-es évektől számos kísérlet történt.¹⁴ Az átalakulás irányát egyidőben befolyásolta a közpolitika beavatkozása az ágazati illetve területi folyamatokba valamint a gazdasági folyamatok spontán alakulása. Egyszerre beszélhetünk tehát aktív, irányított *szerkezetátalakításról* és passzív *szerkezetátalakításról*. A disszertáció nem tesz kísérletet a két befolyásoló erő tökéletes elválasztására, és ezt nem is tartom lehetségesnek: a 2.2.2. részben például olyan átalakulási típusok elkülönítésére teszek kísérletet, amelyek egyaránt lehetnek egy önfejlődési folyamat végpontjai és a közpolitika stratégiai prioritásai. Látni kell továbbá, hogy a folyamatok értékelésében nem érvényesíthető egyöntetű racionalitás; ami racionális vállalati szemszögből (mint például a termelőüzemek áttelepítése más térségekbe), az káros térségi és szociális következményekkel járhat vagy fordítva. Beszélhetünk továbbá eltérő időprioritásokról, különféle csoportérdekekről és mindenekelőtt *jövőképekről*: az ipari válság kedvező esetben nem csupán a múlttól, hanem a jövő lehetséges formáiról is szól. Ebben az alfejezetben rövid áttekintést adok az átalakulási folyamat általános formájáról és az Európai Unió (korábban EGK) strukturális politikájának ebben játszott szerepéről, míg a következőben az átalakulás/átalakítás eltérő irányait tárgyalom.

¹² Sőt, ebben a folyamatban a véletlen is szerepet kaphat. *Grabher és Stark* (1997) közös tanulmányukban a labradori vadászok jósszertartásának példáján keresztül szemléltetik, hogy a döntésekbe beépített véletlen komponens miként akadályozza meg a jó vadászterületek túlzott kimerítését, illetve miként eredményezi új, vadban gazdag területek felkutatását. Az analógia könnyűszerrel értelmezhető a térségi tanulás folyamatára.

¹³ *Cooke* (1995) az innovatív hálózatok kapcsán a siker öt tényezőjéről beszél: ezek az információcserére való hajlandóság, a partnerek megbízhatóságába vetett hit, annak felismerése, hogy a legjobb gyakorlatok elsajátíthatók tanulással, hajlandóság a kulcsfontosságú reciprocitáson alapuló kapcsolatok preferálására, valamint a hálózat áramlási folyamataiban való aktív részvétel.

¹⁴ A területi szemléletű ipari válságkezelés előzményei az 1934-es brit Különleges Területek [Fejlesztési] Törvényig nyúlnak vissza (*Horváth* 1998).

A régi ipari térségek *átalakulási folyamata* természetesen kiindulópontjában, lefutásában és kimeneteleiben is jelentős különbségeket mutat akár nemzeti szinten, akár egyes térségek között. Az esetek nagy részében azonban megtalálhatóak olyan közös vonások, amelyek alapján az átalakulási folyamat általánosítható és szakaszokra bontható. Itt két, szemléletében eltérő (elméleti vs. policy-orientált), de következtetéseiben hasonló forrásra, Boschma és Lambooy szintetizáló tanulmányára és az európai uniós 2. támogatási célcsoport hatásait értékelő stratégiai dokumentumra támaszkodom. *Boschma és Lambooy* (1999) a válságkezelés négy állomását határozza el:

- Szükség van a *fizikai környezet* helyreállítására. Az elhagyott épületállomány, infrastruktúra és a jelentős környezeti károk felszámolása előfeltétele a további lépéseknek.
- A második állomás fókuszra a *munkanélküliség kezelése és a befektetésvonzás*. Az átalakulás korai fázisaiban ez nehéz folyamat, nem csupán a tőke idegenkedése, hanem a helyi önkormányzatok és szakszervezetek piacellenes hozzáállása, félelmei miatt is.
- Ezt követi az *intézményépítés*, a térség intézményeinek megújítása. Szükség van a kooperációra és új PPP (public private partnership) típusú együttműködések létrehozására, a válságkezelésben érintettek széles körének bevonására az átalakulási folyamatba.
- A korábbi lépések nyomán lehetőség nyílik *új versenyelőnyök azonosítására és kialakítására, térségspecifikus intézkedések végrehajtására*. Ez a lépés egy tanulási folyamat lépcsőfoka, s nem csupán gazdasági, hanem kulturális megújulást is eredményezhet a térségben, amely pedig új identitás kialakulásával jár.

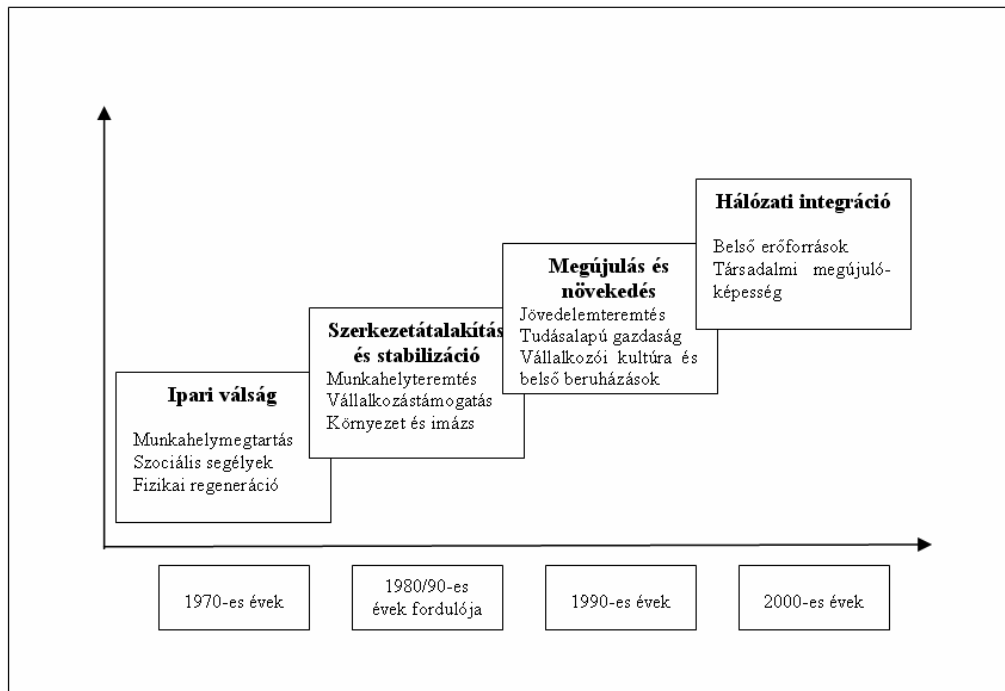
Az *Ex post evaluation of 1994–99 Objective 2 programmes* (2003) dokumentum, amely az EGK/EU strukturális politikájának szemszögéből vizsgálja az ipari átalakulást, szintén arra a következtetésre jut, hogy Nyugat-Európában a válságkezelésre irányuló közpolitikák három évtizedes fejlődése több fázison ment keresztül (2.2. ábra). Az 1970-es években a jóléti államok ágazati eszközökkel kísérelték meg megelőzni a problémák további elmélyülését. A hangsúly a munkahelymegtartási támogatásokon, a vállalatoknak juttatott forrásokon volt, míg az állásukat elvesztők sorsát a szociálpolitika vette kezébe. Ma már látható, hogy ezek az intézkedések nem jártak egyértelmű sikerrel. Megakadályozták a szociális katasztrófát, de nem tudták megfordítani a válságfolyamatokat; többen vádolták őket azzal, hogy erőforrásait rossz hatékonyságú struktúrák konzerválására pazarolták és elvesztegették az időt.¹⁵ Az első fázis legmaradandóbb eredményének az iparvidékek fizikai regenerációját tekinthetjük;

¹⁵ Az értelmezés szerint a döntéshozókat a jövővel szembeni passzív attitűd jellemezte, sem az adaptív, sem a voluntarista megközelítés (*Korompai* 1995) nem volt elterjedt. Végül a válság kapcsán egyfajta „jövőkezelési kudarcról” beszélhetünk – amit konstans jövőnek értelmeztek, az valójában hanyatló volt; az első válságkezelési tervekben elképzelt jövő pedig már a tervezés ideje előtt múlttá vált.

az erősödő környezettudatos gondolkodásnak köszönhetően a legsúlyosabb szennyezéseket és környezeti ártalmakat sikerült felszámolni – a szennyező ipar megszűnése pedig önmagában is kedvező hatással volt a természeti és lakókörnyezetre, a térségek vonzerejére és önképre.

2.2. ábra

A válságkezelésre irányuló közpolitikák szakaszai

Forrás: Ex post evaluation of 1994–99 Objective 2 programmes 2003, 57. alapján a szerző szerkesztése

A válságkezelés második fázisában a cél a szerkezetátalakítás és a gazdaság stabilizációja. A foglalkoztatáspolitikai új ipari és terciér munkalehetőségek létesítésével tesz kísérletet a munkanélküliség felszámolására. A térségből történő elvándorlás adott esetben csökkentheti a szociálpolitikára nehezedő nyomást, bár egy veszélyes csapdát is rejt magában: elsősorban a legaktívabb, legjobban képzett rétegekre jellemző, s ha nem tartják kézben, a területi tudásbázis elszegényedéséhez vezethet.¹⁶ A nagyvállalatok mindenáron történő megőrzése helyett fokozódó hangsúly esik az új vállalkozásokra; részben a KKV-szférára, részben térségen kívülről érkező tőkeberuházásokra. A környezeti károk visszaszorításával tovább lehet lépni a környezetfejlesztés és egy új területi imázs kialakítása irányába. A régi ipari térségekről alkotott mentális képben általában kormos, nyomasztó épületek, súlyos és ismeretlen mértékű szennyezések és egy válságba jutott, lecsúszó társadalom jelennek meg. A regionális- és terü-

¹⁶ Ilyen jelenség például a műszaki elit eltűnése, amely különösen jellemző a destruktív dezindusztrializáción – iparvesztésen – átment térségekre.

leti marketing feladata árnyalni ezt a képet; rámutatni a táj- és városrehabilitációban elért sikerekre, a befektetői és lakókörnyezet új vonzerőire.

A harmadik fázis már a fontosabb korrekciókon túl helyezkedik el, amikor a válságkezelésről a továbbfejlesztésre helyeződik a hangsúlyt. A regionális politika ösztönzi a jövedelemtermelési lehetőségek bővítését és a tudásalapú gazdaság elterjedését; a környezetfejlesztésben a térségi vállalkozások működési feltételeit és szervezettségét javító intézkedésekre, elsősorban kívülről érkező beruházások mellett a helyben képződött tőke visszaforgatására, belső beruházásokra kerül sor. Itt már vitatható, hogy egyáltalán válságkezelésről van-e még szó, vagy inkább arról, hogy a régi ipari térség fő problémáinak megoldásával visszatért az általános fejlesztéspolitika főáramába. Az uniós 2. célcsoportbeli programok evolúcióját tanulmányozva az utóbbi következtetés tűnik helytállóknak.

A dokumentum megállapításain túlmenően ma már egy újabb, *negyedik szakasz* meghatározására is szükség van. Az 1990-es évek végétől kezdődő szakaszban a térségi hálózatosodást támogató stratégiák játszanak főszerepet; előtérbe kerülnek a klaszterek, regionális innovációs rendszerek és az ipar-egyetem kapcsolatok. Ez a váltás párhuzamot mutat a Porter kompetitív fejlődési elméletében (idézi *Lengyel 2003*) azonosított tudásalkalmazó-beruházásvezérelt és tudástermelő-innovációvezérelt ipar versenyképesség különbségével is. A szakaszban a növekedés főleg a térségi belső erőforrások mobilizálásán keresztül valósul meg; a társadalmi-gazdasági környezet központi versenyképességi tényezője a társadalmi megújulóképesség.

Az átalakulási folyamat fenti leírása természetesen ideáltipikus. A területi fejlődés nem minden esetben követ egyenes fejlődési pályát; megjelenhetnek benne mellékutak, hosszas szünetek, súlyos esetben térségi kudarcok: a válságból való kilábalás akár meg is rekedhet egy adott szinten, és ismétlődő sokkokkal folytatódhat a hagyományos ipar leépülési folyamata – ez a csapdahelyzet figyelhető meg például Dél-Olaszország gyenge területi integrációt mutató ipari központjaiban vagy az ukrán Zaporizzsja nehéziparában. Az ipari átalakulás kérdésében nem beszélhetünk sem a területi tudományok, sem a közgazdaság- és más társadalomtudományok egyöntetű álláspontjáról. Különösen éles vita dúlt a radikális és inkrementálisabb válságkezelési utak között, amelyek mögött eltérő gazdaság-, társadalom- és politikai filozófiák is húzódnak. Az időtényezőre pl. különös hangsúllyal hívta fel a figyelmet *Audretsch et al.* (2000): a szerzők ökonometriai vizsgálatokon alapuló tanulmányukban amellet érveltek, hogy a késleltetett szerkezetváltás növekedési veszteséget eredményez, mivel az ipari szerkezet (a szerzők értelmezése szerint elsősorban vállalati méretstruktúra) meghatározó szerepet játszik a szűkös erőforrások kihasználásának (allokációjának) hatékonyságában. Ennek értel-

mében válságot kezelni magas költségekkel, nem kezelni viszont még magasabb opportunity costtal jár; a hipotézist a szerzők 18 nyugat-európai ország öt éves, 1989–1993 közötti GNP-növekedését összevetve tesztelték, és a regressziószámítással kimutatták a GNP-növekedés és az iparszerkezet közötti pozitív korrelációt, amely számítási módoktól függően 0,55 és 0,92 közötti volt, vagyis közepestől erősig terjed. Ugyanakkor az érték 18 ország átlagaként értelmezhető, és csak az iparszerkezet egy komponensét, a vállalati méretet veszi figyelembe, tehát teljeskörű következtetések levonására nem alkalmas; csak arra, hogy pozitív összefüggés mutatkozik a diverzifikáltabb, kisebb vállalatok dominanciája és a gazdasági növekedés között.

Különösen óvatosságra int, és a disszertáció közép-európai empirikus kutatásokon alapuló részének eredményeit szem előtt tartva magam is osztom azt a vélekedést, hogy a gyorsan véghezvitt és radikális szerkezetváltás jelentős kockázatokat és rejtett költségeket rejthet, amelyek részben társadalmi és területi metszetben jelentkeznek, *részben viszont, a térségi endogén és humán tényezők elpusztulásán vagy károsodásán keresztül akár a hosszútávú gazdasági alkalmazkodás sikerét is veszélyeztethetik.* A brit szénbányászat felszámolása megsza- badította az országot egy válságágazattól, de szociális költségeit mindmáig fizetni kell; a fejlődés újraindult és új iparágak, szolgáltató tevékenységek telepedtek meg, ám ebből széles társadalmi csoportok illetve egyes területek vajmi keveset profitáltak: Martin 1989-es tanulmányában (magyarul *Martin* 1997) felhívta rá a figyelmet, hogy az új növekedési pálya több évtizedes kiegyenlítődés után a területi különbségek újbóli markáns emelkedéséhez vezetett, és az új ipari fejlődés nyertesei nem a depressziós perifériák, hanem az ország nagy konurbációi és az eleve prosperáló Nyugat-Közép-Anglia illetve az északnyugat lettek. Másrészt olyan példákat is említhetünk, ahol az ipari regenerációban a régi és az új iparágak egyaránt szerepet játszottak (így a „legemblematikusabb” ipari válságtérség, a Ruhr-vidék esetén), vagy egyenesen a régi ipari konszernek váltak a megújulás motorjaivá; igaz, nem feltétlenül eredeti tevékenységi körükben (a német Mannesmann például szinte teljesen felhagyott az acélgyártással, de erős pozíciókat épített ki a gép- és elektronikai iparban valamint a telekommunikációban, amely 2001-es felvásárlása és a Vodafone csoportba olvadása idejére a társaság fő profiljává vált). Egyes becslések szerint (*Hospers* 2004) az ezredforduló után a valamikori szén- és acélkonszernek nyereségének kétharmadát az új iparban kialakított profi- lok adták. Az átalakulás folyamatában tehát különböző formákat és eltérő kimeneteleket azo- nosíthatunk; a következő alfejezet feladata, hogy árnyalja az ipari átalakulás korábban ismer- tetett ideáltipikus képét és azonosítsa a megújulás eltérő útjait.

Az ipari válság felszámolására irányuló közpolitikák először az állami beavatkozás keretein belül jelentek meg; későbbre tehető az *EGK és Európai Unió közösségi politikáinak* megjelenése ezen a területen. Az 1980-as években a struktúrapolitika állami kompetencia volt; bár már 1973-ban kezdeményezések születtek a közös fellépésre, a nemzeti szuverenitás iránti igény erősebbnek bizonyult, és az 1975-ben megalapított Európai Regionális Fejlesztési Alap szerkezetátalakításra elkülönített forrásai az 1979-es és 1984-es, kisebb léptékű reformokat követően is alacsonyak maradtak, az intervenció projektszemléletű volt. Az európai regionális politika a Strukturális Alapok 1988-as reformja után, a 2. kedvezményezettiségi célcsoport (Objective 2) által nyert nagyobb szerepet az ipari válságkezelésben; fölemelték a rendelkezésre álló forrásokat, majd a későbbi reformokkal fokozatosan szélesítették a támogatható területek körét (Horváth 1998, Bachtler – Taylor 1999). A közösségi politika fejlődésében jellemző elem, hogy megjelenésekor már nem a legsúlyosabb válsággal, hanem inkább az utókezelés feladataival kellett szembenéznie, ezért a 2. célcsoport intézkedései kevesebb és kiterjedésükben is kisebb problémaövezetre koncentrálhattak. 1989–1992 között évi 1,2 milliárd, 1993–1999 között évi 2,85 milliárd, 2000–2006 között pedig évi 3,2 milliárd Eurót fordítottak a 2. célcsoport közösségi finanszírozására, így annak részesedése a Strukturális Alapok kiadásain belül 9,6%-ról 11%-ra, majd 11,5%-ra emelkedett, miközben az első két periódus között a koncentráció elvének érvényesítésével az érintett népesség 73-ról 60 millióra csökkent. A kiadások a fizikai regeneráció csökkenő és a produktív környezet emelkedő prioritizálását tükrözik, az emberi erőforrások fejlesztésére azonos arányú forrásokat áldoztak (2.2. táblázat). Az Európai Unió harmadik kohéziós jelentése kimutatásai alapján az összes kiadások 10%-a irányult az infokommunikációs és K+F szektorba (*Új partnerség a kohézió érdekében* 2004). Az 1994–1999-es programozási periódusban a 2. célcsoport intézkedései 2,7-szer annyi embert érintettek, mint korábban; a ráfordítások emelkedését és az inflációt figyelembevéve a beavatkozás hatékonysága hozzávetőlegesen azonos volt az 1989–1992 közöttivel (2.3. táblázat). A beavatkozás ekkor az érintett népesség körét tekintve koncentráltabban, térben viszont a korábbinál több régió bevonásával valósult meg.

2.2. táblázat

A 2. célcsoport támogatásainak megoszlása (%)

Programozási periódus	Fizikai regeneráció	Emberi erőforrás fejlesztés	Produktív környezet	Technikai segítségnyújtás
1989–1993	36%	21%	41%	2%
1994–1999	29%	20%	49%	2%

Forrás: Ex post evaluation of 1994–99 Objective 2 programmes 2003, 78. alapján a szerző szerkesztése

2.3. táblázat

A 2. célcsoport munkaerőpiaci eredményei (fő)

Eredmény	1989–1993	1994–1999
Munkahelyteremtés	576.000	700.000
Munkahelymegőrzés		529.000
Munkahelyátcsoportosítás	270.000	1.112.000
ÖSSZESEN	846.000	2.241.000

Forrás: Ex post evaluation of 1994–99 Objective 2 programmes 2003 adatai alapján a szerző szerkesztése

A 2. célcsoport intervencióinak vizsgálatára kutatásaim során azok eltérő területi fókusa miatt viszonylag csekély figyelmet fordítottam. A struktúrapolitika és egyes projektek tanulmányozása azonban arra enged következtetni – és ezt egy Bachtler és Taylor által idézett DG XVI-os értékelés is alátámasztja – hogy a programok céljait és eszközeit nagyon magas homogenitás jellemezte az Európai Unió egész területén; a nemzeti és helyi sajátosságok iránt a beavatkozás érzéketlen maradt, bár kisebb elmozdulás látható az általános célok felől az endogén növekedési potenciál jobb felismerése és a specifikus társadalmi csoportok eltérő igényeinek figyelembevétele irányába. A 2000–2006-os periódus projektjeinek leírása alapján azonban az uniformizáló szemlélet továbbra is szembetűnő volt.

2.2.2. Az ipari átalakulás irányai és lehetőségei

A régi ipari térségek átalakulását tárgyaló szakirodalom több eltérő megközelítést alkalmaz az alkalmazkodás lényegének és kimeneteleinek megragadására; ezek a megközelítések szemléletükben is eltérőek lehetnek, pl. kötődhetnek az átalakulás vállalatcentrikus, ágazati és területi, vagy gazdaságorientált, társadalmi stb. értelmezéséhez. A mérvadó források közös vonása, hogy a leegyszerűsítő és gyakran „egyedül üdvözítőnek” kikiáltott sikerrecepteket elvetve implicit vagy explicit módon az átalakulás több lehetséges formájának létezése mellett törnek lándzsát. Itt három szerző különböző szemléletű felosztását ismertetem: Hudson térgazdasági, Cooke vállalati és Horváth területi-vállalati típusait (2.4. táblázat). Az utóbbi két tipológiában közös preskriptív mivoltuk; Hudson inkább leíró, bár leírásából mind vállalati, mind közpolitikai következtetések levonhatók. A fejezet második felében egy saját, elsősorban empirikus kutatásaimon alapuló, térgazdasági irányultságú tipológiára teszek javaslatot, amely a térségi alkalmazkodás sikertelen és sikeres forgatókönyveinek kontrasztjára irányítja a figyelmet. Ezt az utóbbi felosztást önálló kutatási eredménynek, a dolgozattal megkísérelt szintézis egy fontos elemének tartom, és az egyes átalakulási típusokat nagyobb terjedelemben, nyugati és poszt-szocialista régi ipari térségekből származó példákkal illusztrálva tárgyalom.

2.4. táblázat

Az ipari átalakulás irányai

Hudson (1994)	Cooke (1995a)	Horváth (1990/1998)
termelésorientált KKV-alapú nagyvállalat- és részleg- ipar-alapú	vertikális (belső)	diverzifikáció
fogyasztásorientált örökségalapú ingatlanalapú	horizontális diverzifikáció (belső)	termelési kapacitások csökkentését célzó stratégia
jóléti	teremtő pusztulás	(külső)
		jelenlegi termelőbázis hatékonyságának fokozá- sára irányuló stratégia
		termelési kapacitások csökkentését célzó stratégia
		termelőüzemek áttelepítésén nyugvó stratégia új piacok és termékek kombinációjára építő str.

Forrás: A szerző szerkesztése

Hudson (1994) a régi ipari térségek átalakulásában három esetet, az első kettőn belül további két-két alesetet különböztet meg. Az átalakulási utakat a gazdasági tér felhasználása alapján kategorizálja, és felhívja a figyelmet arra, hogy az ipari átalakulás egyben a helyi és térségi intézmények rendszerét, azok tartalmát is átrendezi, és eltérő formái más-más társadalmi csoportokat, gazdasági aktorokat, sőt, társadalomképeket preferálnak (ez a dilemma természetesen a térhasználat más formáira is jellemző). A *termelésorientált*–produkcionista megoldások a gazdaság szerkezeti átalakulásához kötődnek, ezen belül a *kis- és középvállalkozásokra alapozott átalakulás* a régi ipari térségek egy jelentős, a túlspecializációs és hálózati-agglomerációs válságelméletek által is érintett problémáját próbálják feloldani. A kisebb méretű, flexibilisebb vállalatok nem csupán a térségi erőforrások jobb felhasználására lehetnek képesek, hanem a gazdasági kultúrát is átalakíthatják; végsősoron a legfontosabb eredmény az intézményi szférában végbemenő tanulási folyamat és innováció. Az új vállalatok kialakulhatnak a korábbi gazdaság bázisán, de érkehetnek kívülről is; a folyamat azonban nem kockázatmentes, mert az eredmény könnyen az ipartelepítési támogatások lefölözésére érkező „migráns vállalkozók” betelepülése, az alacsony hozzáadottérték-tartalmú tevékenységek túlsúlya és a gyenge hatékonyságú kényszervállalkozói magatartásformák elterjedése lehet – ezt a problémakört saját tipológiában az önfenntartásra irányuló gazdaság formája érinti. A *nagyvállalat- és részlegipar-alapú* átalakulás az innováció más formájával számol: ebben az értelmezésben az átalakulás alapjai a multinacionális nagyvállalatok új iparágakban létrehozott részegységei, amelyek diverzifikálják, átalakítják a korábban élő ipari monostruktúrákat, és új formában használják fel a térség erőforrásait. A megoldás szintén nem problémamentes: a betelepülő gazdasági szereplők könnyen „lefölözhetik” a kedvező munkaerőkínálatot és alacsonyan tarthatják a béreket; a reindusztrializáció nem képes újra

elérni a korábbi foglalkoztatási szintet; könnyen jelentkezhetnek továbbá a kívülről vezérelt növekedés problémái, amelyek a keynesiánus területfejlesztési politikához (v.ö. 1.1. rész) hasonló zavarokhoz vezethetnek. Ez természetesen nem előre eldöntött kérdés: az 1980-as évektől a transznacionális vállalatok részéről egyre nagyobb hajlandóság mutatkozik az értékesebb ipari funkciók delokalizálására, és az endogén adottságaikat (pl. munkaerőkínálatukat, intézményeiket, felsőoktatásukat és szakképzésüket – összesítve a gazdasági környezetet) jól hasznosító régi ipari térségek élni is tudtak a lehetőséggel. Ebben az esetben a kívülről vezérelt növekedés együtt járhat a térség *belső* megerősödésével, a nagy- és kisvállalatok illetve a helyi szereplők együttműködése új hálózatokat és gazdasági funkciókat termelhet ki magából.

Hudson második, *fogyasztásorientált* átalakulási típusa az ipari terek új típusú, nem-ipari felhasználásához kapcsolódik; a termelés terei a fogyasztás tereivé válnak. Az újrahonosításnak két fő típusa jelent meg az ipari válságkezelés során. Az első az *ipari örökségben* rejlő lehetőségek kihasználása: az ipari múlt szelektív, turisztikai megőrzése divatos válságkezelési eszközzé vált Nyugat-Európában, és az önkormányzatok, gazdaságfejlesztő ügynökségek sora kísérelte meg a régi ipar új terméké formálását. Ezekben a reményekben nagyon sokan csalatkoztak: árulkodó, hogy Hudson „a kétségbeesés politikájának” aposztrofálja a formát, az ipari hagyományok iránti kereslet ugyanis a gyakorlatban jócskán elmaradt a várakozásoktól, és az új hasznosítás még a sikeres esetekben sem volt képes új gazdasági bázist teremteni a depressziós térségekben és mobilizálni a helyben élő társadalmat (saját, Közép-Európában szerzett tapasztalataim alapján a kép itt még negatívabb).

Hasonló problémákat vet fel az *ingatlanalapú* újrahonosítás, ahol az ipari tér lakónegyedekké, bevásárlóközpontokká, irodákká és más ingatlanokká válik. Az ingatlanalapú újrahonosítás ellentmondásait egész szakirodalom tárgyalja (így pl. Jones 1998, Greenhalgh – Shaw 2003, Miles 2005 és Miles – Paddison 2005): én kiemelem Loftman és Nevin (1995) tanulmányát a nagyméretű újrahonosítási projektekről, amelyben az előnyök mellett a hatékonysági és etikai problémákra is felhívják a figyelmet (2.5. táblázat). Esettanulmányok sora bizonyítja, hogy az újrahonosítási projektek előnyeit az eleve jobb helyzetű csoportok élvezik, miközben a leszakadók kiszorulnak az élvezetükből. Véleményem szerint az ingatlanalapú újrahonosítás a válságkezelés folyamatában a fizikai regeneráció valamint a környezet és imázs problémáira képes értékes megoldást találni (2.2. ábra), illetve egy szolgáltatásalapú átalakulási út egyik alapját képezheti (2.6. táblázat), de önmagában nem ad teljes értékű gazdasági alternatívát. Kedvezőtlen kiszorító hatásait a dzsentifikációhoz hasonló, a termelés (volt) tereiben végbemenő városfejlődési folyamatként értelmezhetjük.

Az ingatlanalapú újrahasznosítás: érvek és ellenérvek

A környezet esztétikus átalakítása	↔	Pontszerű vagy töredezett beavatkozás
A lokálpatriotizmus felvirágzása („civic pride”)	↔	Magánszektor dominanciája, hátrányos helyzetűek kiszorulása
Hatékony helymarketing-eszköz	↔	Bizonytalan, erősen divatorientált piac
Új területhasználati lehetőségek	↔	Kihasználatlan és sikertelen presztízsjelöltek sokasága, utánzás
Gazdasági diverzifikáció, új munkalehetőségek és szolgáltatások	↔	Tetemes, a közszféra által viselt költségek, kedvezőbb alternatívák
A szétterülő hatások a hátrányos helyzetű csoportokat is elérik	↔	Jóléti kiadások terhére valósulnak meg, a kedvező hatások nem igazoltak és egyenlőtlenül jelentkeznek
Kiváló eszköz a városi társadalom mobilizálására és a különböző érdekek közös vízióba foglalására	↔	Korlátozott vagy „rövidre zárt” társadalmi viták, részérdekek érvényesülése, átláthatóság hiánya

Forrás: Loftman és Nevin (1995) alapján a szerző szerkesztése

Utolsóként Hudson említést tesz a *jóléti* átalakulási formáról is: azokban a régi ipari térségekben, ahol elmarad az új termelési tevékenységek megjelenése és nem lehetséges az ipari terek fogyasztásorientált újrahasznosítása sem, az állami szociálpolitikának kell magára vállalnia a társadalom eltartását. Ez természetesen alkalmazkodási kudarc, amely jó esetben „csak” egy „fölösleges” népréteg költséges fenntartásához vezet, gyakrabban viszont klientúrák kiépüléséhez, további marginalizációhoz és súlyos társadalmi problémák (bűnözés, alkoholizmus és más népbetegségek stb.) elterjedéséhez is. A depresszió ilyen helyzetben tartóssá válhat, és olyan problémagócokat eredményezhet, mint az olasz Mezzogiorno, Nagy-Britannia több régi bányavidéke (pl. Északkelet-Angliában és Walesben), Észak-Magyarország jelentős része vagy a román Zsil-völgy.

Hudson pesszimista az ipar területi válságának kezelhetőségét illetően és erős kritikát fogalmaz meg az állam visszaszorításával kalkuláló neoliberális megoldásokkal szemben, miközben a probléma jóléti eszközökkel való kezelését ideiglenes, de szükséges rossznak tartja. A kibontakozást elsősorban a gazdaságfejlesztési politikák és intézmények helyi gazdasághoz kötődő együttműködése, a termelés újrászervezése és a társadalmi tőke újratermelése által tartja lehetségesnek. Egyes intézményi felállások hátráltatják a megújulási folyamatot, míg mások segítik a válság felszámolását: pozitív szerepet a helyi gazdaság és társadalom állami szintű gazdaságpolitikákhoz és a világ gazdasági feltételrendszerhez való alkalmazkodási képességét elősegítő formák játszanak. A tanulmány nem határozza meg pontosan, *milyen* intézmények illetve intézménykombinációk ezek, de feltételezhetjük, hogy a térségi tanulást és az endogén tényezők mobilizálását elősegíteni képes aktorokról van szó.

Cooke (1995a–b) más oldalról, a vállalati alkalmazkodás oldaláról közelíti meg az átalakulás folyamatát. Ennek köszönhető, hogy megoldási javaslatai nem mindig tűnnek racionálisnak vagy elégségesnek térségi metszetben, bár a tanulmány figyelmet fordít a globális és lokális terekbe is beágyazott (glokalizált) innovációs hálózatok szerepére. A vállalati stratégiák komplementereként tehát minden esetben meg kell jelenjen a közszféra által végzett hálózatépítés: az „innovációs architektúra” elemei, egyetemek és kutatóintézetek a régi ipari térségekben is bevonandók a piacon értékes innovációk előállításába. Cooke szerint a vállalati alkalmazkodás eszköze a belülről kezdeményezett diverzifikáció, amely vertikális és horizontális formában valósítható meg.

A *vertikális diverzifikáció* célja első esetben az azonos iparágba sorolható új, specializált termékek felé való elmozdulás (pl. egy acélgyártó vállalat belépése a fémötvözetek piacára), amelyek magasabb hozzáadottérték-tartalommal rendelkeznek és jobban védhetők a világpiaci versennyel szemben (tehát destandardizáció megy végbe). A második eset a vállalat megjelenése az alaptermékek továbbfeldolgozásában (downstreaming). Erre példa a már említett Mannesmann, az acélgyártó Hoesch autógyártás felé történő diverzifikációja az 1980-as évektől, és számos más nehézipari vállalat esete, amelyek általában feldolgozóipari, főként gépipari profil kiépítésével léptek be új iparágakba (az acéliparra lásd pl. *Morris – Plake* 1995 és különösen *Grabher* 1993). Ezek a manőverek részben a nagyvállalatok meglévő alapképességeire és tőkéjére támaszkodnak, részben akvizíció által megszerzett új tudást vonnak be a termelésbe; átképezve újra mobilizálhatják meglévő munkaerőállományukat.¹⁷ A diverzifikáció második esete a *horizontális diverzifikáció*, amikor a vállalat a profiljától merőben eltérő iparágakban vagy nem-ipari tevékenységekben jelenik meg. A Mannesmann elektronikai és kommunikációs expanziója jó példa, de még jellemzőbb az US Steel (USX), amely az 1990-es évektől egyre inkább pénzügyi befektetőként kezdett működni. Az új iparágak között a horizontális diverzifikáció sikeres célterületévé vált a környezetipar is: megjelent a Ruhrvidéken átalakulásában (*Grabher* 1993, *Cooke* 1995a, *Kilper – Wood* 1995, *Rehfeld* 1995)¹⁸, de a disszertáció 4.2. részében ismertetett Pécs–Baranyai ipari térségben is.

¹⁷ *Bosch* (1995) azonban jelzi, hogy a vállalati döntéshozatal időhorizontja gyakran túl szűk az átképzési programok átfutási idejéhez, forrásaik pedig csekélyek azok költségéhez képest, ezért megvalósításukhoz a foglalkoztatáspolitikai aktív, kínálatoldali beavatkozására van szükség. Észak-Rajna–Vesztfáliában pl. a tartományi kereskedelmi és iparkamara kezdeményezte a land és a vállalatok közös fellépését, s 1989-ben megalapították az átképzést kínáló szervezeteket összefogó Siegen Átképzési Szövetséget.

¹⁸ Észak-Rajna–Vesztfália tartományban az 1980-as évek végén becslések szerint közel 600 vállalat profiljában jelentek meg a környezetipari technológiák, és csak a Ruhr területén 551 környezetipari kisvállalkozás működött. A környezetipar foglalkoztatását közel 100.000 alkalmazottra, a szén- és acélipar akkori munkaerőállományának harmadára becsülték. A környezeti technológiák alkalmazása a régi iparvállalatokban először kényszerként jelentkezett, de egy idő után a megszerzett tudás már önálló, versenyképes termékként is értékesíthető volt, s új alapképességként jelent meg a vállalati profilban (*Grabher* 1993, *Rehfeld* 1995).

Ahol a belső vállalati diverzifikáció nem jár sikerrel, a kívülről érkező *teremtő pusztulás* gondoskodik az ipar sorsáról, lehetőség nyílik a felszabaduló erőforrások hatékonyabb kihasználására, csökkennek a bérszínvonalal szembeni várakozások és a befektetésvonzó politikák új szereplőket (a tapasztalatok szerint általában autó- és gépipart) csábíthatnak a térségbe. Ez a következmény lényegében átvezet Hudson termelésorientált átalakulási típusához, annak összes lehetőségével és potenciális buktatójával, különösen kedvezőtlen esetben viszont teljes iparvesztésre vagy önfenntartásra irányuló gazdaság létrejöttére kerülhet sor.

Horváth (1998, első megjelenése Faragó – Horváth – Hrubí 1990) átalakulási típusai részben térségi, részben vállalati szemléletet képviselnek. A szerző hangsúlyozza, hogy a stratégiai alternatívák között a tőke és munkaerő különbségei mellett a regionális politikák milyensége is differenciáló tényező, illetve hogy az alternatívák mindegyike alapvető szakítást jelent a korábbi gazdaságpolitika irányával. A *jelenlegi termelőbázis hatékonyságának fokozására irányuló stratégia* a vállalatok hatékonyságnöveléséből (szervezeti változásokból, technológiai korszerűsítésből és létszámleépítésből) ered, s hatásai területi metszetben is megjelennek. A *termelési kapacitások számottevő csökkentését célzó stratégia* akkor alkalmazható, ha a területi termékstruktúra korszerűsítése nem kivitelezhető; az ipari átalakulás ekkor drasztikus térségi válsággal jár, de a teremtő pusztulás révén új ipar letelepülésére nyílik lehetőség. A *termelőüzemek áttelepítésén nyugvó stratégia* a többtelephelyes vállalatok racionalizációs lépése, térségi konzekvenciái azonban rövidtávon mindenképpen negatívak, és nem biztos, hogy hosszabb távon kilábalás követi őket (Deitrick – Beauregard 1995 ezt Pennsylvania ipari átalakulásán és a pittsburghi acélgyártás összeomlásán keresztül illusztrálja). A legjobb perspektívát az *új piacok és termékek kombinációjára építő stratégia* kínálja, ebben az esetben ugyanis a térségi termékstruktúra megújítása lehetővé teszi a versenyképesség minőségi komponenseinek megerősítését, és megnyitja az utat az innovációorientált területfejlesztési politika előtt. A négy alkalmazkodási típus Hudsontól eltérően és Cooke-hoz hasonlóan nem tekinthető komplett rendszernek; a fogyasztásorientált átalakulás egyáltalán nem, a jóléti pedig csak implicit módon illetve későbbi esettanulmányokban jelenik meg. Saját felosztásmat figyelembevételével a stratégiai alternatívák között tisztán megjelenik az innovatív szerkezetváltás és a diverzifikáció típusa (Horváth az első és negyedik stratégia kombinációját tartja célszerűnek), de hiányzik a dezindustrializáció átfogó értékelése, és bár a tipológia felismeri az alkalmazkodási kudarc lehetőségét és veszélyeit, nem törekszik alaposabb bemutatásukra.

2.6. táblázat

Sikeres és sikertelen átalakulási típusok

Átalakulási típus	a.	Sikeres alkalmazkodás	b.	Sikertelen alkalmazkodás
I. a hagyományos ipar megújulása	+	innovatív szerkezetváltás	–	periférikus reintegráció
II. dezindusztrializáció	+	szolgáltatásgazdaság	–	iparvesztés
III. új iparágak megjelenése	+	diverzifikáció	–	önfenntartásra irányuló gazdaság

Forrás: A szerző szerkesztése

A fejezet lezárásaként javaslatot teszek egy *saját átalakulási tipológia* bevezetésére, amely a gazdaság térségi átalakulásának alapvető hajtóerőjéhez kapcsolódik, és különbséget tesz az adaptáció sikeres és sikertelen kimenetelei között. Kidolgozását azért is indokoltnak tartom, mert a szakirodalomban máshol megjelenő felosztások vagy nem teljeskörűek (vagyis nem szolgálnak magyarázattal az átalakulás bizonyos eseteire), nem választják el egymástól kellő mértékben az átalakulás eltérő formáit, vagy korlátozott, jellemzően vállalati perspektívából szemlélnék egy komplex területi jelenséget. Hudson térhasználathoz kötődő típusaiban erősebben megjelennek a fenti szempontok; hozzá képest felosztásom az alkalmazkodás értékelésének egyértelműbb lehetőségét adja, és specifikusan arra koncentrál, hogy milyen szerepet kap az ipar az átalakulás utáni gazdaságban. Ebben az értelemben beszélhetünk a *régi ipar megújulására épülő* átalakulásról, az iparon kívüli növekedési forrásokat kereső *dezindusztrializációs* típusról és *új iparágak megjelenésére* alapozott szerkezetváltásról, ezeken belül pedig sikeres és sikertelen átalakulási típusokról (2.6. táblázat).¹⁹ A megújulási típusokat empirikus kutatásaim, egyes régi ipari térségek megújulásának közvetlen, illetve primer vagy szekunder forrásokra támaszkodó vizsgálata alapján azonosítottam és különítettem el; a kutatás eredményeit mind Nyugat-, mind Közép-Európára érvényesnek tartom (ez egyébként természetes: mint a disszertáció 3. részében bizonyítom, az ipari válság azonos okokra vezethető vissza a kontinens nyugati felén és a (poszt)szocialista államokban; utóbbiakban nem a válság *lényege*, hanem *az ipar három specifikus fejlődési adottsága* – a szocialista gazdaságpolitika diszfunkcionális területi működése, a gazdasági alkalmazkodást elősegítő mechanizmusok sérülése valamint a rendszerváltás új feltételrendszere – teremtett eltérő környezetet).

Az egyes típusok nem diszkrét, hanem komplementer fejlődési utakat képviselnek; általában nem tisztán, hanem valamilyen kombinációban jelentkeznek, de területi aggregációs

¹⁹ Az általam azonosított három alaptípushoz hasonló, de csak említésszerűen ismertetett felosztást közölte *Szczepański és Cybula* (1998), ezt a forrást azonban csak a tipológia kidolgozása után ismertem meg (első megjelenése *Lux* 2007; valamivel részletesebben *Lux* m.a.). A szerzők az ipari átalakulás három ideáltípusát a régi ipar likvidációjában és új iparágak letelepítésében, a tradicionális iparágak modernizációjában és egy vegyes, az előző két utat és a terciarizációt elegyítő stratégiában azonosítják.

szinttől illetve a vizsgált régi ipari térség méretétől valamint jellegétől is függően egyes típusok erősebb vagy akár domináns szerepet tölthetnek be az átalakulási folyamatban. Több átalakulási típus kapcsán megfigyelhető, hogy az eltérő jövőalternatívák differenciáltan, akár egyes térségek másként fejlődő alterein belül is jelentkeznek, s a területi fejlődés eltérő pályáihoz, az átalakulás sokrétű forgatókönyveihez vezetnek.²⁰ Az átalakulási típusok eredendően pozitív kategóriák, de sikeres végkimeneteleik normatív stratégiai alternatívákként is értelmezhetők. Nyilvánvaló, hogy az egyes típusok vagy azok keverékeinek stratégiai alkalmazása mellett termelési hagyományok, természeti és humán erőforrások, urbanizációs szint, földrajzi pozíció stb. ismeretében születhet döntés, de stratégiaként értelmezve az átalakulási típusok jövőképek is; márpedig a jövőalkotás szubjektív tevékenység, s egyes fogalmi kategóriákhoz más-más, kedvező vagy kedvezőtlen értéktartalmat egyaránt kapcsolhat (ennek klasszikus példája a dezindusztrializáció, amelynek jelentőségét itt valamint a disszertáció 3.3. részében is részletesebben tárgyalom).

Az átalakulási típusok közül az első, az *innovatív szerkezetváltás* (I./a) a hagyományos ipar megújulásához kötődik, és az innováció két, egyaránt Schumpeter által bevezetett mechanizmusának működésén keresztül valósul meg. Az első mechanizmus a teremtő pusztulás, az üzleti ciklusok természetes jelensége, melynek során az elöregedő vállalatok „elhalnak” és átadják a teret riválisaiknak. Ez az átfogó változás területi dimenzióban is értelmezhető, és az alacsony hatékonyságú régi iparvállalatok eltűnésével jár, de nem okvetlenül eredményezi az ipari hagyományok eltűnését: azokat az új (térségen belüli erők által újjáalakított vagy külső működőtöke-beruházások által létrehozott) vállalatok talán eltérő formában, de értékes erőforrássá formálhatják. Másrészt a vállalatok egy másik köre akár a hagyományos iparágakban is új versenyelőnyöket alakíthat ki az adaptív szerkezetváltás mechanizmusa útján, amely az innováció egy másik formáját, a korábbi termékek, technológiák és know-how új tudással való kombinációját képviseli.²¹ Az innovatív szerkezetváltás térségi szinten jelentős rövidtávú társadalmi költségekkel és magas frikciós-strukturális munkanélküliséggel jár, ez azonban nem a válság jele, hanem a szerkezeti átalakulás mellékhatása; közép- és hosszútávon az ipari és terciér szektorban létrehozott új munkahelyek felszívják a korábbi állásukat elvesztőket (nem önmagában a munkanélküliség veszélyes, hanem annak tartóssá válása – ekkor ugyanis

²⁰ Erről lásd Pécs vs. Komló esetét a 4.2. részben, de a nagyobb ipari térségekben természetes jelenséggént figyelhető meg – a Ruhr esetére lásd *Rommelspacher* (1993) leírását a régió sikeres és sikertelen altereiről, vagy Felső-Sziléziára *Klasik és Heffner* (2001) térfelosztását.

²¹ A termékinnováció (ezen belül különösen a destandardizáció) mellett lehetséges más ágazatok innovációinak megvásárlása és beépítése a gyártási eljárásba, vagyis folyamatinnovációra kerül sor. A vállalat ekkor nem előállítója, hanem alkalmazója az innovatív megoldásoknak, és a kapcsolódó iparágakban keresletvezérelt fejlődést kezdeményez (*Szalavetz* 2003a).

a képességek elvesztésére, a munkára való alkalmasság radikális romlására kerül sor). Az átmeneti időszakban nő az állami szociálpolitika jelentősége; átképzésekre és reorientációra lehet szükség. A típus vitathatatlan előnye, hogy megőrzi a területi tudásbázis értékes elemeit és nem bánik pazarlóan az emberi erőforrásokkal.

Esetek sora igazolja, hogy az innováció nem csak az új, hanem a régi iparágak által is megvalósulhat, és nem korlátozódik a világgazdaság „ikonikus”, idealizált növekedési tereire (Benneworth – Charles 2005). Az ipari hagyományok ugyanis nem csak diszfunkciók, hanem növekedési lehetőségek hordozói is, és megfelelő intézményi változásokkal, a régi gazdasági struktúrák fellazításával ezek kinyerhetők és új növekedéssé konvertálhatók. A közszféra beavatkozásával ez ment végbe a Ruhr-vidéken (Grabher 1993, Bosch 1995, Morris – Plake 1995), ahol munkaerőpiaci, technológiapolitikai, képzési és területfejlesztési eszközök segítségével a régi iparvállalatok és a bázisukon létrejött új piaci szereplők a régió megújulásának egyik irányává emelték a fémipart; az állások modernizációja jelentősen olcsóbbnak bizonyult, mint a munkanélküliség magas gazdasági és szociális költségeinek elviselése. A gazdaságnak nem a régi ipar lett a meghatározó alapja, de egy része sikeresen beépült az újraformálódó termelési klaszterekbe (lásd 2.3./a-b ábra). A régi ipari klaszterek hosszabb időtávú újrászerveződése következett be Északkelet-Angliában is (Sadler 2004): az 1960-as években 30.000 embernek munkát adó acélgyártás 2001-ben már csak 3.000 főt foglalkoztatott, de a tágabban vett fémiparban (acélgyártás, alapvető fémtermékek előállítás, hajók és olajfúrótornyok építése, ipari berendezések gyártása) 40.000, ezen belül az acélgyártás vertikumában 17.000 alkalmazott dolgozott, gyakran a korábbi iparból kialakult új vállalatokban vagy a régi cégek túlélő részeiben. A foglalkoztatásban már nem az ipar volt meghatározó, de hagyományainak jelentős részét sikerült átörökítenie. Sadler szerint nem specifikus termékek, hanem a rajtuk túlnyúló, *gyártási folyamatok támogatását* elősegítő és könnyen konvertálható gépipari tudás vált a versenyképesség alapjává és a klaszteresedés hajtóerejévé. A hagyományos iparágak részleges megújulása jelentős szerepet töltött be a lengyel Felső-Szilézia ipari átalakulásában is: ezt az esetet a 4.1. részben bővebben tárgyalom.

A régi ipar megújításával ellentétben a *periférikus reintegráció* (II./a) áll. Ekkor a rossz hatékonyságú monostruktúra egészének vagy jelentős részének továbbéléséről beszélhetünk; nem kerül sor a térségi gyengeségek felszámolására, és nem jelennek meg az innováció fenti formái (feltételezem, hogy ez a probléma a belső innovációs képesség gyengeségéhez kötődik, de az alkalmazkodási kudarc okainak alaposabb feltárása egy későbbi munka feladata lesz). A depresszió tartós állapotában megmaradó ipari térségek is képesek újraintegrálódni a világgazdasági rendszerbe; egyre elavultabb termékkínálatuk és intézményi problémáik miatt

azonban ezt csak a globális periféria szereplőiként tehetik meg. A verseny alapjává a termelési költségek leszorítása válik: a munkabérek tartósan alacsonyan tartják, s nem költenek innovációra, korszerűsítésre. Hosszútávon így sem garantált az alacsony szinten kialakult egyensúly fennmaradása; a kezeletlen strukturális problémák ismét felszínre törhetnek, és a legvalószínűbb végkimenetel a piacról történő fokozatos kiszorulás, amely egészen az iparvesztésig vezethet. A periférikus reintegráció eredményei tehát a legjobb esetben is felemásak. A társadalmi költségek közepesek vagy magasak, a munkanélküliség magas szinten stabilizálódik. Bár a humán potenciál nem tűnik el, mint az iparvesztés forгатókönyvében, valószínűsíthető színvonalának további hanyatlása. A legjobb képességűek elvándorlása nemcsak gyengíti a térség vonzerejét a potenciális befektetők szemében, hanem később egyre nehezebbé teszi a valódi válságkezelési törekvéseket.

Feltehető a kérdés, hogy a régi ipar periférikus továbbélése különálló átalakulási típus-e, vagy csak a válság folytatódása. A szituáció abban az értelemben valóban elüt az átalakulás többi útjától, hogy megválaszolatlanul hagyja az ipari válság által feltett feszítő kérdéseket; sem térségi megújulás, sem teljeskörű összeomlás nem következik be, hanem valamilyen köztes állapot alakul ki. Véleményem szerint mégis indokolt a kategória különálló elismerése: egy elhúzódó válságfolyamat adott térségekben a *normalitás* részévé és a térség belső működésének, gazdaságának lényegének egyik meghatározó elemévé válhat, ami beépül az aktorok várakozásaiba és magatartásába. Hosszabb távon természetesen elképzelhető, bár nem garantált az elmozdulás valamilyen irányba. A periférikus reintegráció megfigyelhető Dél-Olaszországban, brit ipari térségekben, de legjobb példáit a posztoszocialista országokban, különösen a volt Szovjetunióban lehet megtalálni. *van Zon* (1998) a délkelet-ukrajnai Zaporizzsja példáján mutatta be, hogy a Szovjetunió területi struktúrába erősen beépült, prosperáló, de a világpiactól elzárt acél- és gépjárműgyártó régió 1990 után hogyan vált a globális gazdaság marginális, csak alacsony hozzáadottértékű termékekkel versenyképes szereplőjévé. Az acélipar leépülése az értékesebb helyett az alacsonyabb feldolgozottsági fokú termékek felé orientálta a térség gazdaságát, amelynek így a kapcsolódó iparágak (a korábban a Zaporozsec gépkocsit is előállító járműipar) meggyengülésével is szembe kellett néznie. Mindez az intézményi szféra folyamatos gyengeségével párosult; a klánszerűen működő zárt gazdasági és politikai érdekcsoportok teljesen alkalmatlannak bizonyultak a kollektív tanulásra (v.ö. Grabher és Storper írásaival valamint a Ruhr-vidék esetével) és az ipar modernizációjára, működésüket magas korrupció és alacsony bizalom, továbbá folyamatos tőkekivonás jellemezte. Zaporizzsja esete példa arra, hogy az útfüggőség és a bezárulás kedvezőtlen jelen-

ségei a gazdasági struktúrák részleges összeomlását követően is fennmaradhatnak és hosszabb távon befolyásolhatják a területi fejlődést – ha nem is ilyen kedvezőtlen mértékben.

A modern gazdaságok foglalkoztatási szerkezetének eltolódása és a szolgáltatások jelentőségének növekedése világméretű jelenség, amit valamivel lemaradva a tercier szektor megtermelt GDP-n belüli részaránya is követ. Az ipari térségekben szintén megfigyelhető a dezindusztrializációs tendenciák lezajlása; gyakran a munkaintenzívről tőkeintenzív termelési eljárásokra való áttérés során, tehát akkor is, ha az ipar egyébként nem kerül válságba. Bizonyos esetekben azonban a dezindusztrializáció/tercierizáció nem csupán az átalakulási folyamat egyik jelensége, hanem annak meghatározó irányává válik. A hanyatló, környezetszennyező „régipar” és a modern, tiszta és sikeres „posztindusztriális gazdaság” közötti kontraszt alapeleme a régi ipari térségekről szóló mentális sémáknak; valójában azonban a jelenség az ideáltipikus bemutatásnál összetettebb tárgyalást kíván. A szakirodalomban a dezindusztrializáció jelensége – helyesen – erősen vitatott, problémaként és megoldásként egyaránt találkozhatunk vele. Többen kiemelt figyelmet szentelnek az ipari átalakulásban hasznosítható eredményeinek, mások viszont (Cooke 1995, Horváth 1998) nem is említik a válságkezelési lehetőségek körében vagy a problémák közé sorolják. A jelenségre könnyen találunk racionális magyarázatot – a dezindusztrializáció révén a térségi probléma megszűnik ipari jellegűnek lenni, és az ágazat a továbbiakban már nem gyakorol meghatározó hatást a gazdasági és társadalmi fejlődésre.

A dezindusztrializáció pozitív kimenetele modern *szolgáltatás gazdaság* (II./a) kiépülése. Ez az átalakulási forma arra a logikára épít, hogy a térben látenszen megtalálható, bár az ipari korszakban nem feltétlenül hasznosított vagy felismert jelentőségű növekedési tényezők szerepe újraértékelhető és szolgáltatásalapú növekedés alapjává alakítható; a növekedés forrásai lehetnek teljesen iparon kívüliek, de kiemelkedhetnek a régi ipar átalakulási folyamatából is. A dezindusztrializáció során felhagyott területek és üres létesítmények részben vagy egészben új funkciókkal tölthetők fel, barnamezős beruházásokkal szolgáltató terekké alakíthatók. Ez a megoldás rendkívül kedvező a nagyvárosok korábbi peremén települt, s később az urbanizáció során körbefogott ipari szigetek esetén: csökkenő környezeti terhelésen kívül városrehabilitációs, területgazdálkodási és esztétikai előnyök is származnak belőle. A tapasztalatok szerint a barnamezős beruházások akkor versenyképesek a zöldmezős telepítéssel szemben, ha a közsféra átvállalja a fennálló környezeti kockázatot és költségeit (dekontamináció, esetleg bontás és alapvető területrendezés); a vállalkozásösztönző eszközök között az ipari parkokra és inkubátorházakra jellemző infrastruktúrafejlesztésre is sor kerülhet. Lehetőség nyílik az ipari örökség építészeti, tárgyi és technikai kultúrájának részleges

megőrzésére is: ez viszonylag új jelenség, *Graham – Ashworth – Tunbridge* (2000) az 1970-es évek fordulójára teszi megjelenését. A korábbi gazdasági jelentőségüket már elvesztett terek új termékekké vagy ezek csomagjaivá alakíthatók át. Ekkor az örökségvédelemnek meg kell őriznie az ipari létesítmények bizonyos szintű autentikusságát, miközben azt a modern igények elvárásainak megfelelően át is kell alakítania. Komoly kihívást jelent a rendelkezésre álló kínálat hatalmas tömege: monumentális gyáracsarnokok, kémények, aknatornyok, kiszolgáló létesítmények és az iparvállalatok szervezetén belül működő intézmények esnek a megőrzők látókörébe, felvetve annak kérdését, hogy a megőrzés és új funkciókkal történő felruházás az egyedi (kiemelt értékű) vagy a csoportos (ensemble) megközelítést alkalmazza-e. Mindez természetesen fizetőképes kereslet és helyi identitás kérdése is: az ipari örökség akkor marad fenn, ha azt a helyi kormányzat és közösség magáénak érzi.

A szolgáltatás gazdaság kiépítése mellőzheti is a régi ipart, és teljesen új növekedési forrásokat találhat. Ilyen források lehetnek például a városi központi szerepkörök, a fejlett szolgáltatások, oktatási–kulturális–tudományos intézmények, vagy akár a természeti környezet egyes addig kihasználatlan elemei – maga a fizikai regeneráció is kifejleszthet növekedés-generáló tényezőket (*Kilper – Wood* 1995). A felsőoktatás jelentős szerepet játszhat a folyamatban, vagy az átalakulás élére is állhat. Leeds, a hanyatló textilipari centrum megújulásában kitüntetett szerepet kapott a város nemzetközi jelentőségű egyetemi központtá fejlesztése. A stratégia radikálisan szakított az ipari örökséggel és versenyképességet a tömeges, a világpiacot kiszolgáló felsőoktatásra alapozta. Az egyetem 50.000 hallgatója fogyasztásával a városi szolgáltatásokat is képes eltartani (*Baka – Gazdag*, 2002). Az egyetemi bázis pozitív szerepet játszott a holland Twente régióban (ahol 1962-ben kifejezetten a hanyatló textilipar alternatívájaként hoztak létre egyetemet) és a szénbányászat válságával küzdő Newcastle esetében, ahol az egyetem spin-off cégei 5000 új munkahelyet teremtettek és beépültek a térség innovációs rendszerébe (*Benneworth – Charles* 2004). A felsőoktatás jelentőségéről lásd még Pécs esetét (4.2. rész).

Az ipari örökség kérdése akkor is felvetődik a dezindusztrializációs átalakulási típusban, ha az új növekedés iparon kívüli tényezőkön alapul. Az átalakulási folyamatnak rövidtávon számos vesztese van, különösen az alacsonyan képzett vagy specializált képességekkel rendelkező foglalkoztatottak (pl. bányászok) körében; a szociális költségek a károsan érintett rétegekben nagyon magasak lehetnek (lásd Hudson és más szerzők már ismertetett fenntartásait). Esetükben előnyudíj- és átképzési konstrukciókat kell alkalmazni, amely jelentős terheket ró a szociálpolitikára. A szolgáltatásalapú megújulás korlátait mutatja, hogy a monofunkcionális iparvidékek számára nem, vagy csak nagy nehézségek árán járható út: fő-

ként ott járhat sikerrel, ahol a térségi növekedési tényezők köre már eredendően (legalábbis potenciálisan) változatos, tehát elsősorban nagyvárosokban. Ez az összefüggés úgy tűnik, különösen erősen érvényesül Közép-Európában, ahol az urbanizáció szintje elmarad Nyugat-Európától és a szocialista iparfejlesztés erősebb monofunkcionalitást eredményezett.

A terciarizáció gazdasági és társadalmi kudarc következményeként is bekövetkezhet; teljes *iparvesztés* (II./b) mehet végbe. Ekkor az ipar anélkül tűnik el a térségből, hogy erős terciar alternatívák fejlődnének ki. A következmény mély, hosszantartó depresszió, nagyon magas társadalmi költségekkel és az emberi erőforrások színvonalának drasztikus leromlásával. Az iparvesztésen átesett térségekben az újraiparosítás lehetőségei is szűkösek, mert a szakképzettek elvándorlásával és a többiek hosszú munkanélküliségével már hiányzik az alap, amire ipart lehetne építeni – még akkor is, ha a lehetséges befektetők felkutatása már nem jelentene problémát. A tudás elvesztésével összefüggő „elszegényedési” folyamatok több brit válságtérségben erős akadályokat emeltek az ipari megújulás folyamata elé; a meglévő képességek leépülése mellett a Nyugat-Midlandsben 1978 és 1985 között a műszaki képzésben résztvevő ipari tanulók száma is 69%-kal esett vissza (jelentős gazdasági versenyképességet biztosító alternatíva nélkül), a kutatásra és fejlesztésre specializálódott szervezetek száma pedig 1968 és 1983 között 82-ről 27-re csökkent (*Marshall* 1997). Pennsylvaniában a meghatározó négy iparág (bányászat, kohászat, textil- és ruhaipar) 1980-as évek elején bekövetkezett összeomlása után erős terciarizáció ment végbe és a munkaerő fő felszívóivá az oktatás és egészségügy váltak; az új gazdaság növekedési üteme azonban jelentősen elmaradt a várakozásoktól és nem volt képes pótolni a régi iparban bekövetkezett veszteségeket. A dezindusztrializáció egy erősen meggyengült, jelentős vezértermékekkel nem rendelkező államot hagyott maga után, és a helyi gazdaságfejlesztésnek széleskörű reindusztrializációs és technológiapolitikákba kellett fognia (*Deitrick – Beauregard* 1995). A válságkezelés csak akkor lehet sikeres az iparvesztésen átment térségekben, ha azt jelentős társadalmi-munkaerőpiaci reintegrációs programok előzik meg, legalább a fiatal generációk megmentése érdekében. A területfejlesztési valószínűleg akkor jár el helyesen, ha az érintett területet fejletlen térségként kezeli és az ekkor szokásos eszközökre koncentrál.

Az iparvesztés forgatókönyve jelentős figyelmeztetés arra nézve, hogy a szolgáltatások magas térségi részaránya önmagában nem azonos a gazdasági versenyképességgel: erős kontraszt mutatkozik a valóban innovatív, a térségből „exportálható” (tradeable) szolgáltatások és a csak térségen belül releváns gazdasági jelentőségű, helyi keresletet kielégítő (non-tradeable) szolgáltatások között. A két kör közötti különbség általában, bár nem minden esetben az üzleti és fogyasztói szolgáltatások csoportjait takarja; jelentős kivétel a helyben fogyasztott, de kül-

só fogyasztókat vonzó turizmus: ennek lehetőségei léteznek, de a régi ipari térségek szempontjából gyakran korlátosak. Világszerte érvényesülő tendencia az értékes, innovatív szolgáltatások erős területi koncentrálódása; úgy tűnik, a szolgáltató szektor erős versenyképességi tényezővé alakítása elsősorban nagyvárosi térségek előtt nyílt lehetőség (bővebben lásd *Lenygyel* 2003). Ez a folyamat cseppet sem azonos az alacsony hozzáadottértékű tevékenységeket végző, gyakran egyéni túlélési mechanizmusként (v.ö. III./b átalakulási típus) létrehozott szolgáltatások elterjedésével, *voltaképpen a terciarizáció két markánsan eltérő tartalmáról beszélhetünk*: modernizációs folyamatról, de a gazdasági gyengeség és elmaradottság jeléről is.²² A terciarizáció jelentős és természetes komponense a régi ipari térségek átalakulásának, de előnyei általában inkább a foglalkoztatás stabilizálásában jelentkezik; új versenyelőnyök kialakítására csak jelentős urbanizációs előnyökkel együtt alkalmas. Azokban az esetekben, ahol nem állnak rendelkezésre a megfelelő növekedési tényezők, a térségi problémák felszámolására az újraiparosítás és a humántőke reintegrációjára irányuló kezdeményezések tűnnek megfelelőnek.

Az ipari átalakulás harmadik fő iránya az új iparágak megjelenéséhez kapcsolódik, pozitív kiemelte a térségi gazdaság *diverzifikációja* (III./a), a korábbi ipar szerepét átvenni képes ipari alternatíva megjelenése. Ez az átalakulási irány a a válságkezelés „klasszikus” és stratégiaként leggyakrabban javasolt formája, amelynek jó leírását nyújtják Hudson termelésorientált és Cooke diverzifikációs típusai, ezért az ismétléseket elkerülve itt csak kiegészítő megjegyzéseimet ismertetem. A diverzifikációnak mind iparági, mind szervezeti összetevői azonosíthatók: az első a magasabb növekedési potenciállal rendelkező, innovatívabb és versenyképesebb iparágak megjelenését jelenti, a második pedig az alkalmazkodóképesebb és a korábbiaknál jellemzően kisebb vállalatok növekvő részarányát, a „szervezett diverzitást” (v.ö. *Grabher – Stark* 1997). A folyamat mindkét esetben hozzájárulhat a túlspecializációs és hálózati-agglomerációs válságtényezők oldódásához és a térségi erőforrások hatékonyabb kihasználásához. Lényegében a sikeres diverzifikáció köztes – és talán optimális – utat jelent a teremtő pusztulás és a hagyományos ipari profil megőrzése között: ha rendben lezajlik, a szociális költségek mérsékeltek maradnak (bár bizonyos deprivált csoportok megsegítésére a szociálpolitikának kell megoldást találnia) és a térségi tudásbázis jelentős része hasznos marad az átalakult gazdasági szerkezetben is. A diverzifikáció nem minden esetben, de jellemzően jelentős külső erőforrások bevonásával valósul meg; térségen kívüli, gyakran külföldi működőtőke-beruházásokkal, tudástranszferrel és sok esetben térségi szemszögből modern

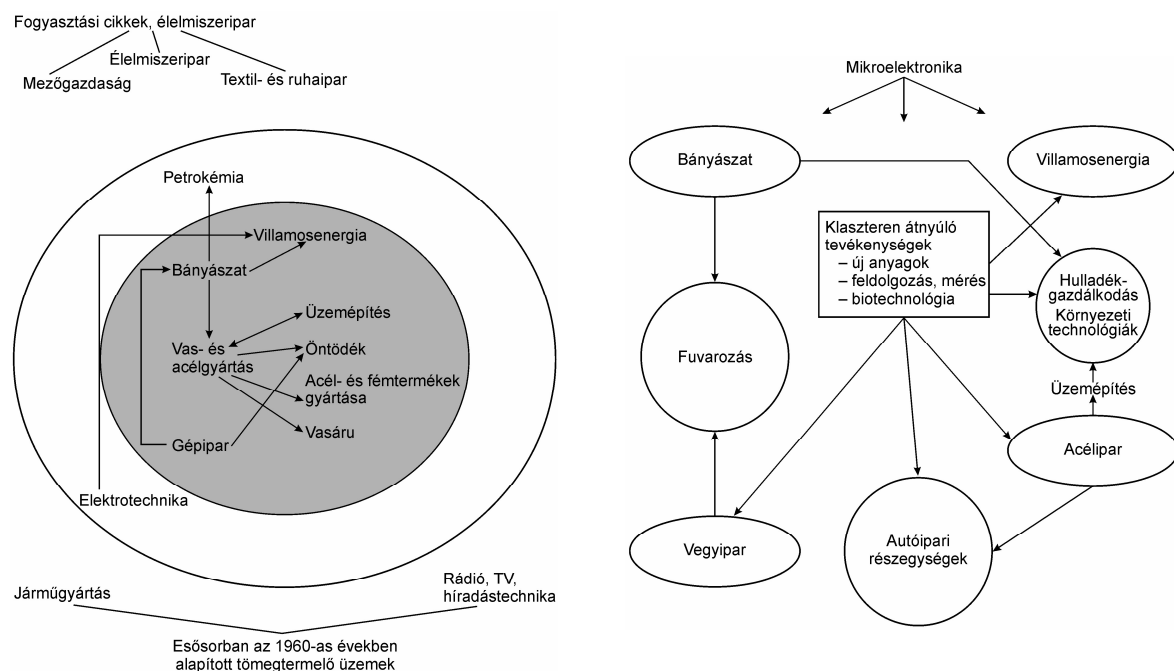
²² Csak a szocializmus bukása utáni átalakulásra értelmezhető a terciarizáció harmadik, a túliparosodott gazdasági szerkezet természetes korrekciójaként megjelenő hatása (3.3.1. rész).

szervezeti megoldások letelepedésével jár; egyszerre következik be iparági és szervezeti megújulás. A kívülről vezérelt gazdasági fejlődés bizonyos mértékű kockázatokat is magával von, de a legtöbb esetben a folyamat eredője egyértelműen pozitív.

A diverzifikáció nem igényli, de nem is zárja ki a régi ipar részleges fennmaradását; ha létrejön egy sokrétűbb, flexibilisebb iparszerkezet, abban a hagyományos iparágak és iparvállalatok is helyet kaphatnak. *Rehfeld* (1995) erre szolgáltat jó illusztrációt a Ruhr-vidék két ipari klaszterének leírásával, a régi szén- és acélipar szorosabban integrált, hierarchikusabb rendszerével és a lazább, kisebb vállalkozások kevésbé szoros együttműködésén alapuló új ipar klasztereivel (2.3. ábra). A Ruhr-vidék komplex átalakulását tovább árnyalja a régi iparvállalatok diverzifikációjában betöltött szerepe. 1970-től kezdődően az öt legnagyobb acélgyártó mindegyike jelentős lépéseket tett termékszerkezetének átalakítása érdekében, részben a továbbfeldolgozás felé való elmozdulással, részben új iparágakba – elsősorban környezetiparba, gépiparba és elektronikába – történő belépéssel (*Grabher* 1993, *Hospers* 2004).

2.3./a-b ábra

A régi és az új ipar klaszterei a Ruhr-vidéken

a) A szürkével jelölt rész a klaszter magtevékenységeit, a fehérrel jelölt kapcsolódó tevékenységeit, a körön kívüli rész a klaszteren kívüli hagyományos iparágakat jelöli

Forrás: Rehfeld 1995, 92–93.

A diverzifikáció nem jelent automatikus megoldást a válságra. A korábbi iparszerkezet lazulása mellett olyan alternatívák is kialakulhatnak, amelyek nem vezetnek a térségi versenyképesség számottevő növekedéséhez. Az *önfenntartásra irányuló gazdaság* (III./b) típusában megtörténik az iparszerkezet átalakulása, de nem alakulnak ki új vezértermékek és nem

telepednek le valóban sikeres új iparágak; az ipar csak a térség gazdasági és szociális hálózatainak fenntartására elég, a külső versenyben nem jelenik meg erős szereplőként. A nagyvállalati szektorban az alacsony hozzáadottérték-tartalmú termelés válik meghatározóvá: ezek a tevékenységek nem ágyazódnak be erősen a térségi gazdaságba és könnyen delokalizálhatók. Mindez a régi ipar periférikus reintegrációjának példájára emlékeztet, bár önmagában képviselhet bizonyos mértékű modernizációt, és kedvezőbb eredmény az iparvesztés forgatókönyvéénél, ugyanis megmarad egy később hasznosítható tudásbázis és munkakultúra.

Az önfenntartásra irányuló gazdaságban a szervezeti diverzifikáció, a kis- és középvállalkozások számának gyarapodása is bekövetkezik, de más tartalommal, mint a kedvező esetben. A vállalkozási tevékenység itt elsősorban túlélési mechanizmusként működik, vagyis a gazdasági szereplők nem azért vállalkoznak, mert anyagi fejlődést remélnék tőle, hanem azért, mert nincs más kedvező alternatívájuk. Az egyéni vagy kollektív önfenntartás költségei fölemésztik a megtermelt profitot, ezért a növekedés lehetetlen vagy erősen korlátozott, a klasszikus értelemben vett „entrepreneurship” magatartásformája és kultúrája nem alakul ki. A kimenetel társadalmi költségei magasak, bár nem okvetlenül a munkanélküliségen keresztül, hanem pl. magas mortalitásban vagy önpusztító magatartásformákban jelennek meg. A sikertelen diverzifikációról plasztikus képet ad *Hudson* (1994) északkelet-angliai Derwentside-ről szóló, de más esetekre is illő leírása. A térségben a szénbányászat és vaskohászat elhúzódo válsága után 1980-ban a Thatcher-kormány a Consett Iron Company bezárása mellett döntött, de üzemével együtt a helyi gazdaságot is a földdel tette egyenlővé. A radikális szerkezetváltás politikája súlyos depressziót eredményezett; a betelepülő iparvállalatok többsége a telepítési támogatások lefölozésére és az olcsón tartott munkaerő előnyeinek kihasználására rendelkezett be, a helyi vállalkozói kultúra legsikeresebb kezdeményezése pedig a külszíni szénfejtés újraindítása volt. Ebben a közegben *„nagyon kevés bizonyíték található arra, hogy az 1980-as években Derwentside-ba telepített új intézményi megoldások bármiféle, a felületes és kozmetikai beavatkozásnál jelentősebb eredményekkel jártak volna egy kulturális átalakulást hozó új vállalkozói kultúra és vállalkozói szféra kialakításában. A helyi lakosok között nem találunk sok példát új vállalatok alapítására; a kevés kivételt jellemzően inkább a munkanélküliségtől való félelem motiválta, mint a vállalkozói kultúra értékeinek befogadása.”* (u.o., 201.).

További kutatás feladata lesz pontosabban megismerni, hogy milyen szempontok mentén különülnek el egymástól a fent felvázolt átalakulási utak. Úgy tűnik, a szénbányászat tereiben különösen élesen vetődik fel az iparvesztés és az önfenntartásra irányuló gazdaság kialakulásának veszélye, és ebben szerepet játszik a bányászok speciális, más területen nehezen

felhasználható szakképzettsége éppúgy, mint a bányavidékek térbeli széttagoltsága, gyakran erős városi centrumokat nélkülöző területi szerkezete. Kisebb mértékben hasonlóan értékelhetjük a kohászati centrumok lehetőségeit, ahol a nagy állóeszköz-állományú nagyüzemek rendszerének megbontása és a munkaerő átképzése komoly kihívásokat vet fel. Ezzel szemben a tömeggyártás tereiben könnyebben végbemegy a diverzifikáció vagy a meglévő iparágak továbbfejlesztése, és ez valószínűleg másfajta tudásstruktúrához, intézményrendszerhez és talán térségi kultúrához köthető, mint a klasszikus nehézipari térségekben. A textilipar ebben a tekintetben talán köztes pozíciót foglal el: üzemszerkezete és tudásbázisa nem jelent speciális kihívást, de fokozott globális árversenyben kénytelen működni, felszabaduló munkaerejére gyakran kevésbé adódik beruházói kereslet, mint a gépipari és műszergyártási munkaerőbázisokra; továbbá az iparág gyakran elmaradott, a külső tőkeberuházások által elkerült térségekben működik. Úgy tűnik, a sikeres textilipari konverzió általában elektronikai ipar letelepedésével megy végbe.

A térségi tudás (és a tudást hordozó emberek, a térség humántőkéje) és az intézmények minősége gyakran feltűnik a siker vagy a kudarc tényezői között; és úgy tűnik, ezek az elemek fontosabbak, mint a tiszta ágazati háttér (bár az egyik a másikkal természetesen összefügg). Mindez a hálózati-agglomerációs és a túlspecializációs válságmagyarázatok igazolása felé mutat, vagyis arra, hogy ezek a modellek közelebb hoznak mind a Nyugat-Európában, mind a poszt szocialista államokban végbemenő ipari átalakulás pontosabb megértéséhez. További feltűnő elem, hogy a radikális szerkezetváltási elképzelések sokkal óvatosabb megítélés alá kell essenek, mint amivel azokat pártolók alkalmazni szeretnék; a „teremtő pusztulás” nem minden esetben bizonyult teremtőnek, a régi ipar egyes elemei pedig a várakozásoknál hatékonyabban tudtak alkalmazkodni a gazdaság új feltételrendszeréhez. Az inkrementálisabb válságkezelési stratégiák mellett nem a régi iparszerkezet tartósításának szándéka, hanem az értékes tudás megőrzésének szempontjai szólnak; a gyors, de e tudás pusztulásával járó *alkalmazkodás* pedig a hosszabb távú *alkalmazkodási képesség* kárára történhet. Általános – az ipari átalakulás szempontjain túlnyúló, de a területi versenyképesség szélesebb felfogásával összefüggő – következtetésként pedig felvetem, hogy nincs veszélyesebb azoknál a gazdaságátalakító nézeteknél, amelyek a helyi, térségi társadalom számottevő részét fölöslegesnek tekintik.

3. Az ipar átalakulása Közép-Európában

3.1. Közép-Európa ipara a két világháború között

3.1.1. Az irányított gazdaságok felé

A közép-európai iparfejlődés területi folyamatainak elemzése szükségessé teszi a két világháború között bekövetkezett változások vázlatos áttekintését is. Ebből az időszakból csak nagyon szűkös, és akkor is jellemzően nemzetgazdasági szintű adatokkal rendelkezünk, nem beszélve arról, hogy az adatok csak ritkán összevethetők. Az általános fejlődési vonásokat és a legfontosabb területi különbségeket ezért leíró módszerrel, forrásfeldolgozáson keresztül kíséreltem meg áttekinteni: részben az iparfejlődés átfogó értékelésével, részben egyes államok, régiók területi problémáinak érintésével.

A fejlődést elemző közgazdasági irodalom a két évtizedet általában féloldalas fejlődés-ként, balsikerként értékeli, így például *Berend – Ránki* (1976, 435.) az „Iparosítási kísérlet: eredmények és kudarc” kifejezést használja; *Enyedi* (1978, 27.) Kelet-Közép-Európa lemaradásának növekedéséről ír. *Gerschenkron* (1984, 37–38.) megfogalmazásában, aki az iparosítás kérdését tágabb, történeti szemszögből vizsgálta: „*ha egy elmaradott országban az iparosítási folyamat végül is beindul, akkor az élenjáróbb országokkal összevetve tekintélyes különbségeket mutat, nem csupán a fejlődés gyorsaságát (az ipari növekedés rátáját) tekintve, hanem az ipar termelési és szervezeti struktúrája vonatkozásában is ... a különbségeknek a terjedelmes része olyan intézményi eszközök alkalmazásából következik, amelyeknek alig volt vagy egyáltalán nem volt megfelelője a már korábban iparosodott országokban. Továbbá az intellektuális légkör, amelyben az iparosítás folyt, az iparosítás „szelleme” vagy „ideológiája” jelentős mértékben különbözött az élenjáró és elmaradott országokban.*”

Az első világháború és az azt lezáró békeszerződések után létrejött gazdasági és politikai térben az ipari fejlődésnek új területi adottságokhoz kellett alkalmazkodnia. A háború előtt nagyméretű és viszonylag nyitott gazdaságok belső piacain és a világpiacon volt lehetőség a termékek elhelyezésére, és „birodalmi” keretek között alakultak ki a vertikumok, termelési kooperációk. A háború utáni fejlődés szakított ezzel a modellel. A kisállami bezárkózás és kölcsönös piacvédelem beszűkítette a gazdaság, így az ipar működési terét. A területi munkamegosztás gyengülése a térség egészében hatékonyságromláshoz vezetett, a specializáció helyett szükségessé tette gyakran gazdaságtalan erőforrások (pl. ásványkincsek) használatát a meglévők helyettesítésére, továbbá az ésszerűnél nagyobb párhuzamosságok kiépüléséhez vezetett. A határok meghúzásával egyes nagyipari integrációknak is más irányokba, az új

országterületeken belülrre kellett orientálódniuk.²³ Ugyanakkor – pont a birodalmi piacok felbomlása miatt – a kemény határok ellenére fokozott szükség volt a termékek külföldi értékesítésére; különösen a növekedésben érdekelt nagyvállalatok számára volt létfontosságú, hogy megjelenjenek az exportpiacokon. Ez a kérdés a két világháború közötti periódus feloldhatatlan ellentmondása maradt.

A gazdasági nehézségek valamint a háború során már kialakult gyakorlat, a fokozottabb állami beavatkozás, aktív gazdaság-, s ezen belül iparpolitika, az *irányított gazdaság* eszméje felé mutatott. *Berend – Ránki* (1976, 436.) gazdaságtörténeti monográfiájában az önálló nemzeti ipar fejlesztését támogató politika motivációit négy tényezőben nevezi meg:

- a háború utáni források (devizakészletek, mezőgazdasági exportfelesleg) nem tették lehetővé a magas ipari importigény fedezését;
- a mezőgazdasági export a továbbiakban nem tölthette be korábbi növekedésösztönző szerepét, sem a térségen belül, sem a világpiacon;
- a politika részéről fokozott igény volt a közeli, ellenséges államoktól való minél nagyobb függetlenség megteremtésére;
- az iparosítást a gazdasági elmaradottság felszámolására szolgáló eszköznek tekintették.

Ez a kisállami keretek között működő politika azonban nem járt egyértelmű sikerrel, mivel már önmagában egy torz helyzetre adott válasz volt; másrészt a növekedést fékezte a gazdaság általánosan alacsony dinamizmusa és ebből adódó csekély felszívóképessége: az iparcikkeket a stagnáló hazai piacok nem tudták elégséges mértékben befogadni, Közép- és Kelet-Európa más államaiban valamint nyugaton pedig adminisztratív korlátozások és versenyképességbeli különbségek nehezítették elhelyezésüket. *Berend – Ránki* itt három tényezőre hívja fel a figyelmet:

- az ipar nem volt képes felszívni a népszaporulatot, a gazdaság foglalkoztatási struktúrája az optimálisnál lassabban változott;
- a mezőgazdasági jövedelmek csökkenése miatt a szektor nem rendelkezett olyan többlet felett, amely az iparban keresletként jelent volna meg;
- nehéz helyzete miatt elégséges kereslet biztosítására az állam sem volt képes.

Bár az állami iparpolitika időnként látványos növekedést tudott produkálni, különösen a kevésbé iparosodott államokban (3.1. táblázat), ez nem jelentett felzárkózást. *Vagyis – fogalmaznak a szerzők – „míg [a fejlett ipari országokban] a strukturális válság további újabb gaz-*

²³ Erre jó példát szolgáltatnak egyes történelmi iparvidékek, például Szilézia, amelynek területe Csehszlovákia, Lengyelország és Németország között oszlott meg; valamint Észak-Magyarország, ahol a Kassa-Borsod kooperáció felbomlása a két ipari központ elkülönült fejlődéséhez vezetett.

dasági fellendülés előfeltételeit is magában rejtette, addig [Közép-Európa országaiban] a lát-szólag gyorsabb ütemű, de elavult szerkezetű iparosítás csupán rövid életű fellendülést bizto-síthatott, amely mögött a technikai-ipari elmaradottság további elmélyülése húzódtott meg.” (Berend – Ránki 1976, 440.) A helyzetet valamennyire árnyalja nemzeti jelentőségű technikai kultúrával működő ipari integrációk (pl. a cseh Škoda vagy a magyar Weiss Manfréd Művek), amelyek a korban színvonalas termékekkel és erős innovációval működtek és ezt a szerepü- ket egy ideig a szocialista időszakban is betöltötték; a gazdasági izolációra törekvés azonban az ő fejlődésükben is törést hozott.

3.1. táblázat

Az ipari termelés indexei Közép-Európa egyes államaiban (1913–1939)

Év	Bulgária	Csehszlovákia	Jugoszlávia	Lengyelország	Magyarország	Románia
1913	100 ¹	100	100	100	100	100
1929	179	141	140	n.a.	112	137
1932	195	73 ³	116	n.a.	84	122
1939	245 ²	107 ⁴	190	95	128 ⁵	180

¹ – 1915, ² – 1937, ³ – 1933, ⁴ – 1937, ⁵ – 1938.

Forrás: Berend – Ránki 1976 táblázatai alapján a szerző összeállítása

3.2. táblázat

Az ipar ágazati szerkezete Közép-Európában 1913–1938 (%)²⁴

Megnevezés	Bulgária		Jugoszlávia		Lengyelország		Magyarország		Románia	
	1913	1938	1913	1938	1913	1938	1913	1938	1922	1938
Vas-, fém- és gépipar	6	3	20	17	20	19	26	29	12	17
Vegyipar	4	2	3	8	4	8	8	9	22	21
Textil-, bőr- és ruházati ipar	24	22	9	26	44	16	11	21	20	26
Élelmiszeripar	58	51	59	27	18	31	41	29	27	23
Egyéb	8	22	9	22	14	26	14	12	19	13
ÖSSZESEN	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Forrás: Berend – Ránki 1976, 463.

A közép-európai iparfejlődést gazdaságföldrajzi szemszögből megközelítő *Enyedi* (1978) felhívja a figyelmet az új határvonalak jelentette problémákra és az ezzel járó reorientáció nehézségeire; a térség egészének iparfejlődését pedig ebben az időszakban egy- oldalúnak nevezi, amely lemaradáshoz, a kontinentális különbségek növekedéséhez vezetett (Közép-Európa államai nem részesültek Nyugat-Európa és az USA dinamikus háború utáni fejlődéséből, és mire úrrá lettek kezdeti nehézségeiken, kilábalásukat megtörte a gazdasági világválság). A mezőgazdasági tőkeakkumuláció iparfejlődést generáló szerepének gyengülé-

²⁴ Mint a szerzők jelzik, a táblázat csak az alapvető fejlődési tendenciák érzékeltetésére alkalmas; a pontos ága- zati megoszlás összehasonlítására nem.

sét Enyedi is jelentős tényezőként kezeli. Az ipar szerkezeti átalakulására tehát egy egyenlőtlen dinamika lett jellemző: az olcsó bérekre és gyakran importált, leselejtezett nyugati technológiára alapozott, munkaintenzív iparágak, pl. a textilipar fejlődtek különösen dinamikusán, miközben a modernitást jelentő gépipar és vegyipar növekedése sokkal alacsonyabb volt. Berend – Ránki összehasonlító adatai nagyrészt alátámasztják ezt az állítást (3.2. táblázat). A nagyipari fejlődés gócpontja öt kiterjedt iparvidék volt (Német középhegység, berlini agglomeráció, cseh iparvidék, Szilézia, budapesti agglomeráció), a térség fennmaradó részében csak egyes ipari központok emelkedtek ki az elmaradott agrárzónákból. Enyedi a Łódz-Erfurt-Budapest háromszög koncentrációjára, a közép-európai ipar magterületére hívja fel a figyelmet. Ezt a térbeli struktúrát, amely a második világháború előtt az ipar kb. 3/4-ét foglalta magába, már a XX. század elejére visszatekintő kutatások felismerik; ezt követően pedig a kiegészítő iparosítási törekvések ellenére hosszútávon is meghatározó maradt (v.ö. 3.6. ábra).

A fejletlen államok nagyiparának fejlődésében, mint az első világháború előtt, vezető szerepet játszott a külföldi tőke. Részaránya jellemzően fordítottan arányos az ország iparának fejlettségével; legalacsonyabb a modern iparú, polgárosodott Csehszlovákiában; míg legmagasabb a fejletlen Délkelet-Európában.²⁵ Ez elsősorban francia, angolszász és német befektetéseket jelent, de Délkelet-Európában csehszlovák befolyás is tapasztalható volt.²⁶ Az 1930-as évek második felében – a Schacht-terv és a nagyterg gazdaság kialakításával – megnőtt a német tőke szerepe; a megszállt területeken a zsidó tulajdon kisajátításával számos ipari üzem került közvetlen német irányítás alá. Ezenkívül Németország a szövetséges országok iparpolitikai, beruházási döntéseibe is beleszólhatott.²⁷

Közép-Európa ellentmondásos fejlődésében nagy, és egyre növekvő szerepet játszottak az állami programok, amelyek az 1930-as évek közepétől egyre inkább a háborús felkészülést szolgálták. Felvetődik a kérdés, hogy az „irányított gazdaság” eszméje milyen kapcsolatban áll a második világháború után kiépülő tervgazdaságok gazdaságirányítási rendszerével. A fejlődésben érvényesülő kontinuitásra hívja fel a figyelmet Réti (1993) és Kőszegfalvi (*Lux* 2006b); állításaik a további ismeretek tükrében érvényesnek tűnnek. Réti szerint a tervgazdaságok kialakulása szervesen építkezett a két világháború közötti időszak örökségéből. Az 1929–1931-es válságra a térség külkereskedelemérzékeny államai gazdaságuk erős szabályo-

²⁵ Románia olajiparában ez az arány elérte a 77%-ot, Jugoszláviában a bányászatban 69%-ot (*Turnock* 1989 szerint mintegy 75%-ot), a villamosenergia-termelésben 83%-ot, a vegyiparban 70%-ot tett ki (*Berend – Ránki* 1976).

²⁶ Jugoszláviában a külföldi befektetések 12%-a, Bulgáriában 5%-a volt csehszlovák kézben (*Berend – Ránki* 1976).

²⁷ A nagyterg gazdálkodás munkamegosztásában Németország „Délkelet-Európának” (a Súdosteuropan fogalmába értve Magyarországot, valamint gyakran Görögországot és Albániát is) az agrártermelői szerepet szánta, s tudatosan akadályozta ipari fejlődését (lásd *Gulyás* 2005).

zással válaszoltak; ez a rendszer tartóssá vált, majd a német nagytérgazdaságban fokozatosan hadi irányítás alá került (a megszállt területeken teljesen centralizált gazdaság-, s ezen belül iparirányítás működött). A háborús célú nehéziparfejlesztésben az állam vállalt oroszlánrészt, s ezzel csökkentette a közép- és nagypolgárság szerepét.²⁸ Az állami (hadi-) célokra termelő ipar sajátossága, hogy nem függ a világpiactól, s ezzel *lehetővé teszi a nemzetgazdaságok attól való elszakadását* (ez Réti szerint 1929–1931-ben a világpiacon való *kiszorulással*, az 1940-es években *kilépéssel* következett be). Kőszegfalvinál a magyar iparpolitikában lezajlott változások tárgyalásakor láthatunk párhuzamokat nem csak a központi tervezés kiépítésére való törekvésben (a Trianonban elvesztett nagyipar pótlásának feladatát az állami Iparpolitikai Tanács irányította), hanem annak specifikus projektjeiben is: az 1950-es években is fejlesztett Balatonfüzfő – Veszprém környéki hadiipari üzemek beruházásai mellett 1938-ban 1 Mrd békepengőt különítettek el egy dunai acélkohászati bázis céljaira, bár ekkor a német szállítók megakadályozták a törekvéseket.

Az irányított gazdaság gazdasági, társadalmi és politikai következményei között a legnagyobb jelentőségűnek azt tartom, hogy sok tekintetben ez a folyamat teremtette meg a későbbi állami gazdaságirányítás intézményi, személyi és ideológiai hátterét; 1945 után a kialakuló központi tervezés már létező és működő alapokra építkezhetett. Az állami beavatkozási logika azonban egyre erősebb torzulásokat mutatott, ahogy a gazdasági racionalitás helyére fokozatosan más (politikai, majd egyre inkább katonai) téren racionális, de gazdasági és társadalmi szempontokból gyakran irracionális cselekvés lépett, amely majd az 1950-es években vált totálissá.

3.1.2. Az irányított gazdaságok területi fejlődési pályái

A közös fejlődési sajátosságok mellett a térségben országok között és országokon belül is jelentős területi egyenlőtlenségek léteztek. A birodalmi terek fölbomlása az előzőekben leírt módon „kemény” határokat hozott létre a létrejövő kisállamok között; a fejlett térségek gyakran felvevőpiacaiktól, a fejletlenek ipari szállítóiktól szakadtak el. Fennmaradt a centrum-periféria ellentét (a fővárosok és pár iparvidék fölénye más területekkel szemben), a határok átszabása pedig azt eredményezte, hogy az újonnan létrejött államokban a korábbiakat meghaladó, szakadékszerű törésvonalak mutatkoztak az ipar fejlettségében – lényegében ez volt a helyzet minden területszerző államban.

²⁸ Ugyanakkor a nemzetgazdasági tervezésnek a weimari Németországban is kialakult intézményei működtek, a jelenség tehát nem köthető egyértelműen a hadigazdaságok kiépüléséhez – sok tekintetben a korszellem része volt, amit a Szovjetunió látványos (részben látszat) sikerei is visszaigazoltak.

A területi egyenlőtlenségek problémái a korszakban folyamatosan kihívást jelentettek az állami politika számára; ezek az elsősorban gazdasági-társadalmi problémák pedig összefüggtek a nemzetiségi kérdéssel. Gulyás szerint „*alapvetően kettő eset lehetséges: 1. Az államot vezető politikai elit fejőstehénként kezeli a régiót, azaz gazdaságilag kizsákmányolja. 2. Az államot vezető politikai elit valamilyen okból megpróbálja az adott régiót fejleszteni. A kérdést még tovább bonyolítja, hogy Közép-Európában egy-egy régió fejlődését szintén alapvetően befolyásolja a régió lakóinak nemzeti hovatartozása. Gyakorlatilag a gazdaságpolitika, a regionális politika és a nemzeti kérdés hármasságáról beszélhetünk. ... Ennek következtében azon régiók, amelyeknek lakossága nem az adott államot uraló politikai elithez tartoztak, új állami keretek közé történő beilleszkedésének mérlege egyértelműen negatív lett, fejlődésük stagnált vagy visszaesett*” (Gulyás 2005b, 23.). Az új határok között megalakult államokban, amelyek etnikai alapon kísérelték meg önmaguk definiálását (az uralkodó nemzetiség elsőbbségének vagy egy szintetikus „ernyőnemzet” – csehszlovákok, jugoszlávok – ideológiájának hangsúlyozásával), az iparvidékek állami fejlesztésében is az etnikai preferenciát érvényesítették. Ez akkor vezetett a legsúlyosabb ellentmondásokhoz, amikor iparilag fejlett, de a kisebbségek által benépesített területek kerültek egy korábban fejletlen állam határai közé (ilyen pl. Dél-Erdély, Felső-Szilézia), mivel az iparosítási kényszer/politika a nemzetállami elképzelésekkel ütközött. Egy térség etnikai arculata tehát sajátos telepítési tényezőként annak preferálásához vagy diszpreferálásához vezethetett.

Az Osztrák-Magyar Monarchián belül Csehország volt a legiparosodottabb, és 1920 után ez a bázis tette **Csehszlovákiát** Közép-Európa legfejlettebb országává.²⁹ Az általános fejlettség mögött komoly területi egyenlőtlenségek húzódtak. A 3.3. táblázat ezt két jellemző adaton, az ipari foglalkoztatottak és a városi lakosság arányán keresztül szemlélteti: az országterületen egy nyugat-keleti lejtő rajzolódik ki. Idézett művében Gulyás László rámutat az ipari fejlődés területi dimenziójára. A piaci lehetőségekhez képest túliparosodott Csehszlovákiában a domináns cseh polgárság a történelmi Magyarország ipari kapacitásainak 20%-át öröklő Szlovákiában az ipar visszafejlesztésében volt érdekelt; az 1920-as években 250 vállalatot és 30.000 állást szüntettek meg, különösen a nehéziparban (Gulyás 2005). A stagnálást érzékeltetik a következő jellemző adatok (Kazimour 1981):

- az ipari és kézműipari lakosság aránya 1921 és 1946 között csak egyötöd százalékkal, 17,8%-ról 17,6%-ra változott;

²⁹ Csehszlovákia területére jutott a Monarchia lakosságának 27%-a, de ipari népességének 44%-a. Örökölte továbbá a bányászati és kohászati kapacitások több mint 50%-át, a textilipar 72%-át és az üvegyipar 84%-át (Berend – Ránki 1976).

- a megtermelt nemzeti jövedelem Csehszlovákián belüli aránya Szlovákiában 1929 és 1937 között egyáltalán nem változott, 15,0%-on stagnált;
- 1925-ben a Szlovákia területén a háború előtt működő 57 bányavállalatból csak 5 üzemelt.

Hozzá kell tennünk, hogy bár Csehszlovákia viszonylagos ipari fejlettségét az időszak egészében és azután is megőrizte, a gazdasági válság megtörte az 1920-as évek növekedési pályáját. Az ipari export 30%-kal esett vissza és soha nem érte el újra 1929-es szintjét. A válság ráadásul aránytalanul ment végbe; Szlovákia és Kárpátalja területeit különösen erősen érintette.

3.3. táblázat

Az iparosodottság és az urbanizáció területi különbségei Csehszlovákiában (1921)

Régió	Ipari-kézműipari foglalkoztatottak aránya (%)	Városokban lakók aránya (%)
Csehország	40,55	22,30
Morvaország	37,79	21,90
Szilézia	17,43	15,90
Szlovákia	10,41	11,10
Kárpátalja	10,41	11,10
ÖSSZESEN	33,80	18,90

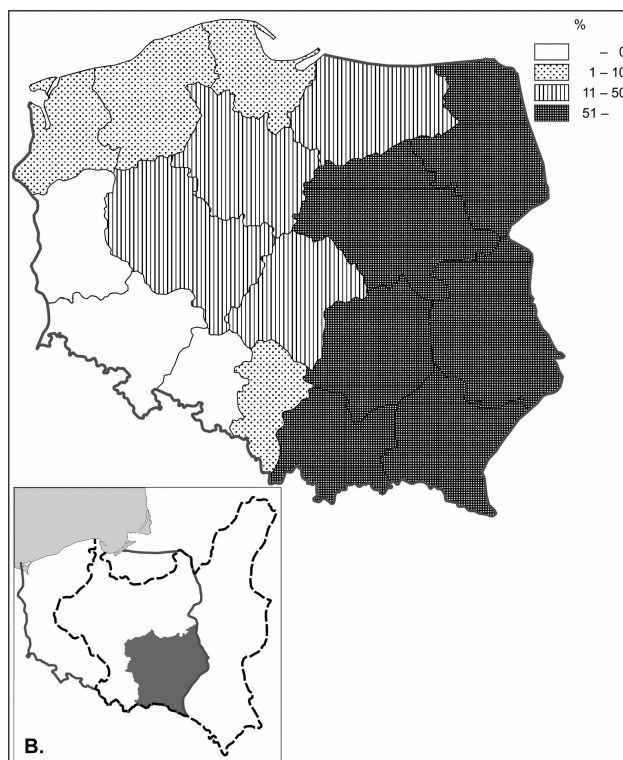
Forrás: Gulyás 2005b, 69.

Szintén, de más okból kellett komoly területi egyenlőtlenségekkel szembenéznie **Lengyelországnak**. Az önálló lengyel államiság visszanyerésével három birodalom iparterületei egyesültek egy ország határain belül, átértékelve azok fontosságát és relatív fejlettségét.³⁰ Felső-Szilézia magasan fejlett és nagytömegű ipari koncentrációjával és a két másik történelmi iparvidékkel (Łódz, Szudéták) szemben egy elmaradott, vidéki Lengyelország állt. *Lijewski* (1985) kimutatja, hogy milyen térbeli különbségek mutatkoztak az országrészek iparfejlődésében. A cári Oroszország és az Osztrák-Magyar Monarchia területein kevés, környezetéből élesen kiemelkedő ipari centrum volt (Oroszországban Łódz, Dąbrowa Górnicza, Varsó és Białystok, a Monarchiában Felső-Szilézia); a német szektorban viszont a nagyipari koncentrációkon kívül területileg viszonylag egyenletesen oszlott meg az ipar, lényegében minden nagyobb város ipari központ is volt.

³⁰ A gazdasági integráció alacsony fokát jelzi a három országrész közötti kereskedelem alacsony szintje: az első világháború előtt csak 7,4%-ot ért el, míg 84,5%-ot tett ki a birodalmakon belüli, és 8,1%-ot az egyéb területeken megvalósult export (*Berend – Ránki* 1976).

3.1. ábra

Az ipari foglalkoztatás növekedése a mai Lengyelország területén 1925 és 1938 között (%)

Jelmagyarázat: A B. térképen a Központi Ipari Körzet elhelyezkedése látható. A folyamatos vonal a jelenlegi, a szaggatott a két világháború közötti államhatárt jelöli.

Forrás: Misztal 1970 adatai alapján a szerző számításai és szerkesztése

A lengyel ipar térszerkezetében a két világháború közötti periódusban az örökölt egyenlőtlenségek továbbélése mellett egy enyhe dekoncentrációs tendencia volt meghatározó. *Misztal* (1970) összehasonlító vizsgálata kimutatja, hogy 1925 és 1938 között (1965-ös térfelosztás szerint) Wrocław, Katowice, Zielona Góra és Opole vajdaságok részaránya csökkent az ipari foglalkoztatásban, miközben látványos koncentrációt +4%-kal egyedül Varsó mutatott. Az iparilag elmaradott északi és keleti vajdaságok gyors ütemű fejlődése (3.1 ábra) összességében csak a térszerkezet kis arányú módosulását jelentette. Az elkülönülés iparágak szintjén is kimutatható, amennyiben a nehézipar elsősorban délnyugaton koncentrálódott, míg a könnyű (elsősorban textil-) ipar Łódzban és szétszórtabban a többi városi központban települt.

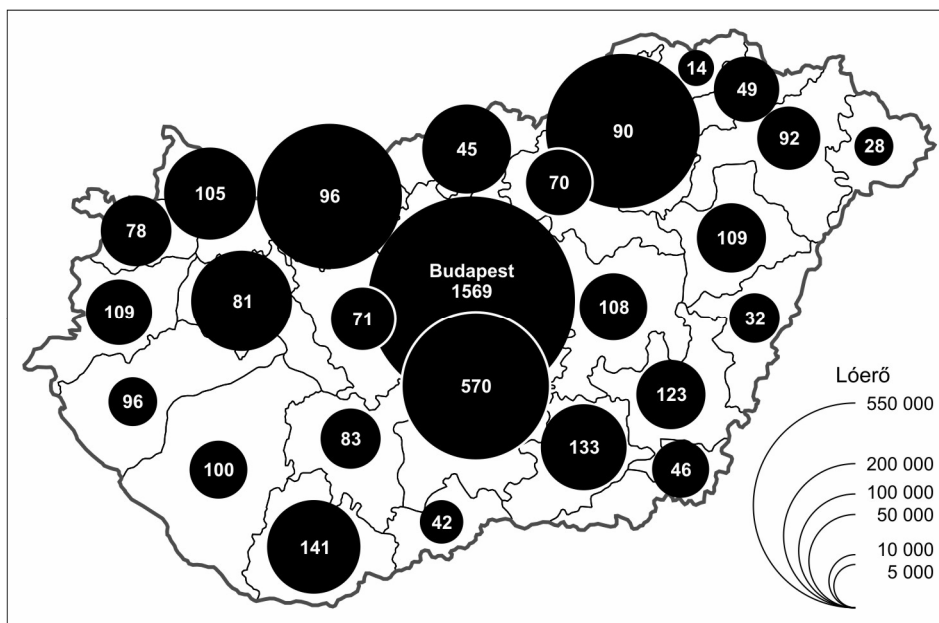
A lengyel kormány gondolkodásában viszonylag korán, 1936-ban megjelent a területi tervezés gondolata.³¹ Az Eugeniusz Kwiatkowski nevéhez fűződő terv feladata a lengyel vi-

³¹ A közgazdaságtan és a gazdaságföldrajz művelői között evidencia az „A” és „B” Lengyelország közötti különbségek létének tudomásul vétele. A tudományterületek magyar művelőivel szemben viszont az már nem, hogy ez a helyzet a dolgok rendje szerint való volna. Vélhetően ennek köszönhető a területi szemlélet erősebb érvényesülése akár a lengyel tudományos gondolkodásban, akár a kormányzati cselekvésben.

dék 1936–1940 közötti iparosítása volt, s egyszerre tartotta feladatának a gazdaságfejlesztést és az újrafegyverkezést (az összes beruházás fele szolgált hadicélokot). A nagy munkaerőfölöslegű régiókban létrehozott *Központi Ipari Körzet* az országterület 15%-át érintette, s 1937–1938-ban ide koncentrálták az állami beruházások 25, 1939-ben 50%-át, amit települési és magánforrások egészítettek ki. A terv eredményeként Mielecban és Rzeszówban repülőgépgyártás, Stalowa Wołában acélgyártás, Nowa Dębában gépgyártás, Radomban és Sanokban fegyvergyártás, Dębicában, Sarzynában és Krajowcében pedig vegyipar (robbanóanyaggyártás) települt, továbbá eredmények születtek az elektrotechnikában (Rożnów) és különféle kisebb jelentőségű iparágakban. A munkaerőfölösleg felszívására azonban mindez nem volt alkalmas; Kwiatowski 1938-ban a terv meghosszabbítását és három ötéves terv végrehajtását tartotta szükségesnek, de a megszállás miatt erre már nem kerülhetett sor (*Ránki – Tomaszewski 1986, Dziwoński 1989, Malikowski 1994, Opałto 2000*).

3.2. ábra

Az ipar gépesítettsége és az ipartelemek száma Magyarországon 1938-ban

Jelmagyarázat: a körök a lóerőszámmal arányosak; a körökbe írt számok jelzik az ipartelemek számát
Forrás: Berend – Ránki 1958 adatai alapján a szerző szerkesztése

A háborús vesztes **Magyarország** három nagy iparvidékét (felvidéki, dél-erdélyi, bánáti), továbbá a területi veszteségekkel még nyomasztóbb fölénybe kerülő Budapest határokon túlra kerülő beszállítóit és piacait veszítette el. Az újonnan létrejött, szűk gazdasági térben felértékelődtek addig másod- vagy harmadrendű ipari területek, így pl. Észak-Magyarország (ahol Borsod megyének kellett biztosítania Kassa pótlását) és az Észak-Dunántúl. A 3.2. ábrá-

ról valamint a 3.4. táblázat adataiból leolvasható a két háború közötti magyar ipar képe. Egyértelmű Budapest fölénye (különösen Pest-Pilis-Solt-Kiskun adataival együtt) mind tömegben, mind a korban innovatív ágazatok koncentrációjában, de jelentősek a fővároson kívüli egyenlőtlenségek is. Az ipar eloszlásában a szocializmusban is meghatározó energiatengelyen kívül elsősorban a tradicionális városi ipar települése felelős a különbségekért. Vidéken kiemelkedik Borsod (de nem az ekkor még inkább kereskedővárosi jellegű Miskolc), Komárom, Veszprém, Baranya és Győr megye, amelyek együttesen a gépi lóerő mintegy egyharmadával rendelkeztek. Legkevésbé iparosodottak az Alföld határmenti periférikus megyéi, különösen Szatmár-Bereg-Ugocsa és Abaúj-Torna.

3.4. táblázat

A budapesti gyáripár szerkezete és részesedése egyes iparágak termeléséből 1938-ban (%)

Iparág	Szerkezet	Termelési részesedés
Vas- és fémipar	9,2	27,4
Gépipar	14,5	62,1
Villamosenergiatermelés	4,2	38,7
Kő-, agyag-, és üvegipar	1,8	20,5
Vegyipar	11,1	48,3
<i>Nehézipar összesen</i>	<i>40,8</i>	<i>40,2</i>
Textilipar	14,4	39,4
Ruházati ipar	4,5	73,4
Bőripar	2,6	28,1
Faipar	2,2	35,3
Papíripar	2,1	46,8
Nyomdaipar	3,6	90,6
<i>Könnyűipar összesen</i>	<i>29,4</i>	<i>44,1</i>
<i>Élelmiszeripar összesen</i>	<i>29,8</i>	<i>40,8</i>
ÖSSZESEN	100,0	41,9

Forrás: Berend – Ránki 1958, 239.

A magyar ipar relatív elmaradottsága nőtt a két világháború között; egyes ágazatok (vegyipar, villamosenergia-ipar, gyógyszeripar) és vállalatok sikerei nem tudták ellensúlyozni, hogy a hagyományos ágazatok növekedési potenciálja kimerült, s ezeket nem pótolták kellő mértékben a kor színvonalának megfelelő új kapacitások. A gazdasági stabilitás biztosításában ezért továbbra is nagy szerep hárult az agráriparra, amely exportképes termékeivel pozitív külkereskedelmi egyenleget ért el (erre más iparágak nem voltak tartósan képesek), aktív termékfejlesztést végzett valamint foglalkoztatási és térségi integrációs szerepet töltött be. Az ipari fejlődést jelentősen gátolták a már említett értékesítési nehézségek, az 1930-as évektől pedig a német nagytérgazdasági elképzelések Magyarországra agrár- és élelmiszeripari beszállítói szerepet osztottak. A belső piacon a háborús felkészülés során az állam lépett föl

megrendelőként és a győri programban beruházóként; így meglévő vállalatok továbbfejlesztésén és haditermelésre állításán kívül új üzemek telepítésére is sor került. A hadiipar telepítését honvédelmi szempontok miatt kisebb egységekben, vidéken valósították meg: így pl. Balatonfüzfő-Veszprém esetén a vegyipar, Diósgyőrön és Székesfehérváron a hadianyaggyártás valamint utóbbiban a repülőgépmotor-gyártás erősítéséről beszélhetünk. Tatai (*Rechnitzer – Tatai 1995*) ezeket az intézkedéseket tekinti későbbi ipari bázisok (pl. a székesfehérvári Videoton és Ikarusz) megalapozóinak. 1938-tól a hadiszempontból fontos ipari anyagok terén kötött gazdálkodást vezettek be, majd a terület 1942-től teljesen az Ipari Anyaggazdálkodási Tanács felügyelete alá került. Állami irányítást vezettek be az energiagazdálkodásban (elsősorban a szénfelhasználásban), bár az ezt irányító szerv látszólag a Gyáriparosok Országos Szövetsége alatt működött. A munkaerőgazdálkodásban az első háborús években nem történt központosítás, s csak 1942–1943-ban váltotta föl a gyáripar önszabályozását a központi irányítás (*Futó 1943*). Ugyanakkor az állami költségvetés a nemzeti jövedelem egyre emelkedő hányadát osztotta újra; ez 1938-ban 33%-ra, 1941-ben 50%-ra, 1943-ban már 67%-ra rúgott (*Germuska 2008*). Az állami beavatkozás a tervezés gondolatának meggyökerezését hozta magával: a lengyel Kwiatkowski-tervhez hasonlóan a győri programot is a második világháború utáni iparfejlesztési programok előképének tekintem.

Bár az ipar egyenletesebb területi eloszlásának megteremtése nem tartozott a magyar kormányok érdeklődésének központi kérdései közé, gondolata megjelent a közgazdasági és gazdaságföldrajzi irodalomban. Ruisz Rezső 1941-ben a trianoni békeszerződéssel még kirívóbbá vált egyenlőtlenségek, a korábbi belső perifériák és a főváros éles kontrasztja miatt tartja indokoltnak a beavatkozást, és ennek célszerű formáját a koncentrált decentralizációban látja (*Ruisz 1941, 5.*): „Az a tény, hogy az ipari decentralizáció egész problémáját a magyar városok szemszögéből nézzük, nem teheti tanulmányunkat részlegessé. ... A legfontosabb azonban az, hogy az ipar és a város mindenkor egyet jelent, legalább is (sic) nagyipar és város. ... A város munkáspiaca, a város fogyasztópiaca, a város pénzpiaca, a város közvetítő kereskedelme, a város hitellete és nem végső sorban a város kultúrája százszorosan indokolják a nagyiparnak és végeredményben az iparnak a városban való centralizációját. ... Ha tehát a magyar ipart decentralizálni kell, akkor elsősorban a magyar városok – kisebb és nagyobb – jöhetnek számba.” A megoldásban az élelmiszeripar jelentőségét hangsúlyozza (9.): „elsősorban mezőgazdasági termeléssel kapcsolatos iparágak fejlesztésére és ezeknek a vidéki városokban való telepítésére gondolhatunk. Ezek ugyanis alkalmasak arra, hogy településükben a vidéket részesítsék előnyben.”

Románia két világháború közötti helyzete sok tekintetben hasonló Lengyelorszáéhoz. A békeszerződésekkel létrehozott Nagy-Romániában nagyon eltérő fejlettségű területek egyesültek, amelyek között eleinte igen gyenge kohézió volt. A nehéz- és feldolgozóipar főként Dél-Erdélyben (Vajdahunyad, Brassó) és a Bánátban (Resica, Temesvár, Arad) volt viszonylag fejlett; Ó-Romániát ezzel szemben az olajkitermelés és a petrokémia túlsúlya jellemezte.³² A külföldi (főleg angol-francia), valamint kisebb mértékben állami tulajdonú iparral szemben alacsony tőkeerejű, „manufakturális” kisipar állt. *Turnock* (1970) összesítő térképe szerint az állami iparosítási programok csak nagyon kismértékű decentralizációt hajtottak végre, s a jelentős ipari üzemek többsége egy Bukarest és Temesvár közötti „félholdban” helyezkedett el (3.16. ábra).

3.2. Közép-Európa ipara az államszocializmus időszakában

3.2.1. Az erőltetett iparosítás területi jelenségei

1945 után a szovjet érdekszférába került államok mindegyikében megtörtént a magántulajdonú ipar államosítása, amit erős központi tervezés alatt megvalósított iparosítási politika követett. A korszakot a nagyfokú fejlesztéspolitikai homogenitás és a szocialista tábor egészének valamint egyes tagállamainak izolációja jellemezte. Az iparfejlesztés lekötötte az állami erőforrások túlnyomó részét és csak a mezőgazdaságtól, az infrastruktúrától és a lakosságtól történő forráselvonás segítségével volt megvalósítható. Az időszak végére – a legtöbb országban körülbelül az 1950-es évek második feléig – kiépültek a nehéz- és hadiipar új bázisai, a foglalkoztatásban és a termelésben növekedett az ipar részaránya a mezőgazdasággal szemben. A fejlesztések nem a gazdasági hatékonyság elvárásait követték, hanem a politikai kényszer szülte őket. Az így létrejött gazdasági profil már megszületésekor számtalan problémával és aránytalansággal volt terhelt; egészen a rendszerváltásokig – illetve rajtuk is túl – újabb és újabb erőforrásokat kötött le konszolidálása és fenntartása, vagyis behatárolta az állami cselekvés mozgásterét.

A szocialista tervgazdaságok létrejöttében egyetemesen jelenlévő elem az államosítások gyors véghezvitele. A nagyipari vállalatok körében ezt minden ország maradéktalanul megvalósította, míg a kisiparban több országban fennmaradt a magántulajdon egy korlátozott köre (elsősorban az itt külön nem tárgyalt NDK-ban). A központi irányítás kizárólagosságának megteremtését nagyban megkönnyítette, hogy az de facto már a háborús készülődésben és a

³² A román kőolajipar tőkeereje és üzleti forgalma a két világháború között kiemelkedő volt, a világtermelés 5-6. helyén állt (*Réti* 1993).

háború alatt is intézményesült. Az iparvállalatok haditermelésre való átállítása és a kulcsfontosságú üzemek közvetlen katonai irányítása a kommunista pártok számára is felhasználható szervezeti háttérrel jelentett.

A zsidó tulajdonú üzemek kisajátításuk után német kézbe kerültek és a hadsereg rendelkezett fölöttük; így például Magyarországon a csepeli Weiss Manfréd Művekben az SS irányította a termelést. Ezek a vállalatok 1945 után sajátos átmeneti formát képviseltek a katonai vezetésű és a szocialista nagyvállalat között: a háború után tulajdonjoguk maradéktalanul a Szovjetunióra szállt és visszaszármaztatásukig szinte kizárólag a Vörös Hadsereg számára termeltek. Hasonló megoldásokat alkalmaztak egyes stratégiai ágazatokban. Bár mindenütt törekedtek felállításukra, a vesztes államokban – Magyarországon és Romániában – különösen gyakoriak voltak a szovjet-nemzeti vegyesvállalatok („maszov-vállalatok”, „szovromok”). A vegyesvállalatok nemzeti tulajdonba adására – ellenérték fejében – Magyarországon 1954-ben, Romániában a beruházások leállítását követően, 1954–1956 között kerülhetett sor. A jóvátételi kötelezettségek és a szovjet kisajátítás súlyos zavarokat okoztak a lakossági ellátásban, sőt, magában az újjáépítési folyamatban is.

A központi tervezés első nagy programját a háborús károk helyreállítása jelentette. Az elsősorban az ipari termelésre koncentráló rekonstrukció Romániában és az NDK-ban egyéves, Bulgáriában és Csehszlovákiában kétéves, Lengyelországban és Magyarországon hároméves (utóbbinál lerövidített), Jugoszláviában pedig ötéves terv keretében ment végbe. A rekonstrukció forrását, mint az őket követő erőltetett fejlesztési programokét, a mezőgazdaságból történő tőkekivonás valamint a fogyasztás és az infrastrukturális beruházások visszafogása biztosította. Az újjáépítés hatására az ipari termelés a legtöbb országban megközelítette vagy meghaladta a háború előtti szintet. Ezt a gyors felfutást a döntéshozók gazdasági csodaként értékelték és az iparfejlesztési tervekbe már extrapolációját építették be. Valójában a helyreállítási periódus üteme nem volt fenntartható, a növekedési trendek már az ötvenes évek első felében megtörttek (a jelenségről részletesebben lásd *Jánossy* 1966).

Az állami tervezés megerősödése, „gyökéresztése” (vertikális terjeszkedése a gazdaság-szervezés egyre alacsonyabb szintjei fölötti ellenőrzés bevezetésével) s így totálissá válása viszonylag rövid időn belül bekövetkezett. A tervutasításos tervgazdaságok diszfunkcionális működésének részletes leírása nem a jelen anyag feladata (erről lásd pl. *Kornai* 1980, 1993, *Jánossy* 1969 és mások munkáit); ellenben szükséges felhívni a figyelmet az iparirányításban történő megjelenésükre és ennek alapvető problémájára. A döntési hatáskörök totális központosítása, vagyis följebb vitele a tervezési-irányítási hierarchiában csak az irányítottak kiszolgáltatottságát növelte, magát az irányítást semmivel sem tette hatékonyabbá. Az ellátandó

feladatok szaporodásával nem a döntési rendszer egységesülése, hanem pont ellenkezőleg, *fragmentációja* következett be; az irányítás felső (minisztériumi, tervhivatali) szinten egyre több és népesebb osztály között oszlott meg, majd sor került a felelős szervek osztódására, „burjánzására”. A bürokrácia terjeszkedésének természetes velejárója a bürokrácia elleni harc és az átszervezések szüntelen sorozata, vagyis a rendszer egyszerre volt rigid és monolitikus, valamint volatilis és szétagolt. Azaz: pazarló és hihetetlenül rossz hatékonyságú. Csehszlovákiában 1952-ben már 12 minisztérium és 94 (operatív feladatokat ellátó) igazgatóság töltötte be azt a szerepet, amit 1950-ben – egymagában – az Ipari Minisztérium; Lengyelországban 36 gazdasági, ezen belül 12 ipari minisztérium működött párhuzamosan. Magyarországon 1949 januárjában egy ipari minisztérium volt, 1950-ben már öt, 1953 január-július között pedig kilenc minisztérium és főigazgatóság (ha az Élelmiszeripari Minisztériumot is beleszámoljuk). Ezek a folyamatok a többi szocialista országban is bekövetkeztek: itt csak a magyar példával szemléltetem (3.3. ábra, a háborús felkészülés szervezeti kérdéseiről különösen *Germuska 2008*).

A szocialista fejlesztéspolitikában egy háromlépcsős „fejlesztési hierarchia” működött: összetevői a *közigazgatási politika*, az *iparpolitika* és a *biztonságpolitika*. Ezek a tényezők mintegy fordított piramist alkottak (*Lux 2005*):

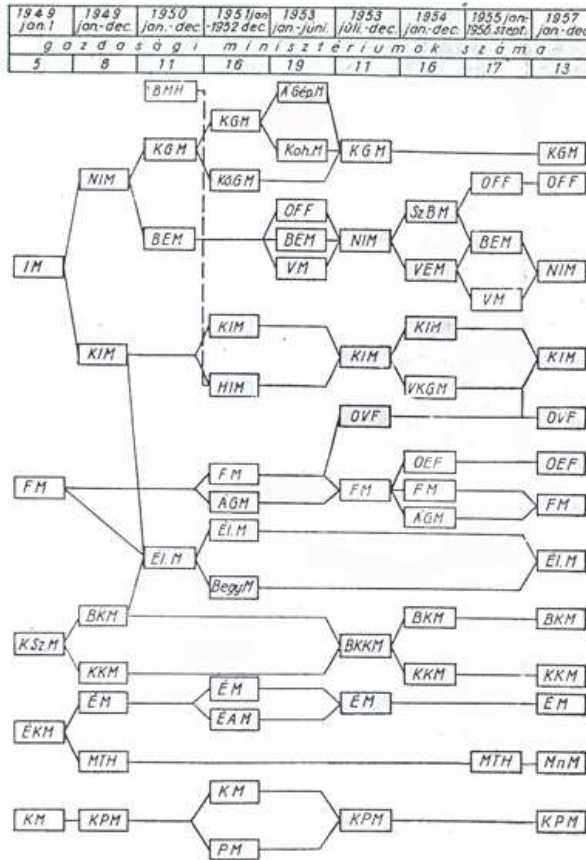
- a gazdaságfejlesztés preferenciáit a közigazgatási beosztás mentén jelölték ki (városok preferálása a községek, nagyvárosok preferálása a közép- és kisvárosok, s a fővárosok primátusa az összes többi település fölött); ez a hierarchia magában diszkriminatív módon működött;
- ezt a térben „lépcsőzetes” dimenziót felülírták az iparpolitika fejlesztési igényei, a nehézipar fejlesztésének fő tereit kiemelten támogatták;
- az iparpolitika mind a fejlesztések ágazati szerkezetét, mind azok ütemét és telephelyválasztását tekintve alávetett volt a biztonságpolitikai–katonai szempontoknak.

Jelentős motívum, hogy a legkeményebb tervutasításos korszakban, a háborús paranoia tetőfokán döntöttek a korszak egészét meghatározó nagyipari fejlesztések jelentős részének allokálásáról, ezért az ipar „térképét” a meglévő és felújított kapacitások folyamatosságán kívül hadi szempontok rajzolták át.³³ A fejlesztésekben a két háború közötti időszagnál is élesebben *nem-piaci* (politikai-ideológiai illetve védelmi-katonai) racionalitás érvényesült, amely ke-

³³ Magyarországon példa erre a Dunai Vasmű helyének kijelölése, ahol az eredeti mohácsi helyszínt a jugoszláv válság miatt vetették el; vagy említhetjük a „hátszágai” Borsod preferálását a nyugati határhoz közelebbi megyékkel szemben. A szemlélet az 1970-es évekig érvényesült (lásd 3.5. ábra).

3.3. ábra

A gazdasági minisztériumok szervezeti átalakulásai Magyarországon az ötvenes években

Jelmagyarázat: IM = ipari minisztérium, NIM = Nehézipari Minisztérium, KIM = Könnyűipari Minisztérium, BMH = Belügyminisztérium Helyiipari Igazgatóság, KGM = Kohó- és Gépipari Minisztérium, BEM = Bánya- és Energiaügyi Minisztérium, Él. M = Élelmiszeripari Minisztérium, Kö.GM = Középgépipari Minisztérium, HIM = Helyiipari Minisztérium, Á. Gép. M. = Általános Gépipari Minisztérium, Koh. M. = Kohászati Minisztérium, OFF = Országos Földtani Főigazgatóság, VM = Vegyipari Minisztérium, SzBM = Szénbányászati Minisztérium, VEM = Vegyipari és Energiaügyi Minisztérium, VKGM = Város- és Községgazdálkodási Minisztérium
Forrás: Balázs – Varga 1959, 842.

vezőtlen területi következményekkel is járt.³⁴ Természetesen nem magából az állami beavatkozásból következik mindaz, ami végül megvalósult: nem-piaci racionalitásról a stratégiai ágazatokban szintén erős központi kontrollt bevezető és a piaci mechanizmusok egy részét kiiktató nyugat-európai országokban is beszélhetünk (így pl. az 1957-ben megalakult EGK versenyjogi rendelkezései sem vonatkoztak a Montánunió által átfogott területekre), és az állami tervezés különböző formái is nagy népszerűségnek örvendtek, a demokratikus rendszerek önkontrollja azonban megakadályozta azt, amit a totalitárius diktatúrák egyenesen kívánatosnak ítélték.

³⁴ A nem-piaci racionalitás által vezérelt gazdaság logikus következménye a puha költségvetési korlátok és a hiány (Kornai 1980) megjelenése.

A sztálinizmus alatt a fejlesztéspolitikai elvek és célok nagyon magas homogenitást mutattak a térségben; a nemzeti sajátosságok csak nagyon korlátozottan voltak érvényesíthetők. A mintát a Szovjetunió adta mind az ágazati, mind a területi politikák kialakításában, bár az adaptáció soha nem volt – nem lehetett - teljeskörű.³⁵ *Markos* a következő három pontban jelöli meg a népi demokráciákban bekövetkező iparászervezés céljait (1951):

- lényegesen nagyobb mértékben fejlesztik a nehézipart illetve a termelőeszközöket gyártó iparágakat, mint a fogyasztási javakat termelőket;
- a vállalatok közötti munkamegosztás alapja a profilírozás (magasfokú specializáció) és az iparágak tervszerű kooperációja;
- az ipari termelést arányosan osztják el az ország egészében, iparosítják az addig fejletlen területeket.

Enyedi (1978) már visszatekintve hét jellemzőt említ az első iparosítási szakasz sajátosságaként:

- az iparosítás gyors üteme,
- a nehézipar túlsúlya,
- nagyberuházások megvalósítása más ágazatok és a fogyasztás kárára,
- munkaerőigényes fejlesztés,
- erősen központosított iparirányítás,
- szállítási szempontok és a nyersanyag közelségének kiemelkedő szerepe a telephelyválasztásban,
- hasonló gazdaság szerkezet kialakulása, önellátó vonások.

A megfogalmazott célrendszer a rendelkezésre álló tartalékok totális mobilizációjával együtt is súlyos belső ellentmondásokat takart; a *Markos* által említett első cél, a nehézipari termelés fokozásának kényszere sokkal hangsúlyosabban érvényesült, mint a területi különbségek megszüntetéséé (a termelési és fogyasztási javakat előállító iparágak közötti aránymódosulásról lásd a 3.5. táblázatot). A területi aránytalanságok nem megszűntek, hanem átrendeződték. Jelentős tőkét fektettek néhány nehézipari presztízsberuházásba (kohászati és gépipari bázisok, új városok), amivel új nagyipari központokat hoztak létre, gyakran addig iparszegény területeken. Ugyanakkor legalább ennyi vagy még több forrást különítettek el a már meglévő,

³⁵ A szocialista tervezés elveit Lenin egy 1920. évi előadásából, és egy 1921-es, a GOELRO-tervről írt cikkéből eredeztetik. Sorban: „*a terv a párt második programja, komplexitás, tudományosság, optimalitás, döntő láncszem, a termelés és a jólét összehangolása, tervvariánsok szükségessége, konzisztencia, a terv, valamint az áru és pénzviszonyok összehangolása, folyamatos karbantartás és a demokratikus centralizmus elve*” (idézi *Faragó* 2005, 50.). *Faragó* i.m.-ben kifejtett gondolatmenetéből egyúttal viszont az is következik, hogy a megvalósult cselekvés végsősoron szubjektív volt, a tudományosság és az objektivitás pedig a mindenkori gyakorlat öniszolgálásául szolgált.

elsősorban fővárosi kapacitások bővítésére. A következmény a területi polarizáció erősödése; a korábbinál több iparosodott területi egységgel, de a preferált és elhanyagolt területek közötti szakadékok szélesedésével.

3.5. táblázat

A termelőeszközöket (A) és fogyasztási cikkeket (B) gyártó iparágak arányainak eltolódása 1938–1960 (%)

Ország	1938		1948-49		1953-55 (terv)		1960 (tény)	
	A	B	A	B	A	B	A	B
Bulgária	24	76	30	70	45	55	47	53
Csehszlovákia	51	49	56	44	62	38	59	41
Lengyelország	47	53	55	45	63	37	57	43
Magyarország	38	62	49	51	53	47	66	34
Románia	30	70	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	63	37

Forrás: Markos 1951, 24–25. és Enyedi 1978, 117. alapján a szerző összeállítása

A szerény eredmények ellenére a központi tervezésben megjelentek a területi gondolkodás bizonyos kezdeményezései, és bár sokkal gyengébben az ágazati szempontoknál, befolyásolták az iparosítási terveket.³⁶ A komplex gazdasági körzetek (rajonok) kialakítására irányuló törekvések a szovjet földrajz közvetítésével jutottak el a szocialista országokba. A rajonok Baranszkij megfogalmazásában belsőleg egynemű, de környezetüktől elütő területi egységek. „A gazdasági rayon (sic) alapvető ismérvéül, véleményünk szerint, a gazdaság termelési irányzatát kell venni, minden egyéb momentumot pedig, mint olyan tényezőt kell számbavenni, amelyek meghatározzák a gazdaság termelésének irányzatát, és amelyek azért szükségesek, hogy ezt az irányzatot megmagyarázzuk” (Baranszkij 1950, 94.). Vagyis a szocialista rajonok termelési (ipari) alapúak; s egyszerre két szempont, a specializáció (egy főterméktípusra történő szakosodás, s ennek biztosítása más rajonok részére) és a komplexitás (a termelési profil belső komplementaritása valamint a saját igényeiket kielégítő alapvető cikkekben megvalósuló önellátás) kívánalmainak kell bennük megjelennie. A rajonok kialakítása részben meglévő sajátosságok feltárásával, részben potenciális lehetőségek felismerésével és megvalósításával történhet, ennél fogva létező és potenciális rajonokról beszélhetünk (Kőszegi 1961), vagyis a rajon egyszerre pozitív és normatív kategória, „objektíve létező” valami és utópikus cél. Tiszta formájukban az elgondolások eszmei alapja egy rendkívül veszélyes keverék, a gazdasági folyamatok társadalmi formák általi „objektív és szükségszerű” meghatározottságát hirdető

³⁶ Ugyanakkor a merészebb elgondolások elfojtásáról lásd a magyar TERINT később ismertetett példáját.

társadalmi determinizmus és a lokális fejlődési jegyek létezését tagadó, természetátalakító terveket alkotó földrajzi nihilizmus volt (*Markos* 1962, *Hajdú* 1999).³⁷

A szovjet területi tervezési elvek alaposabb (de inkább politikai programszerű) négy pontos leírását adja *Markos* magas forrásértékű monográfiája (1962):

- A nyersanyag- és energiaigényes iparágakat a megfelelő erőforrások mellett vagy közelében, a szállítások költségeit minimalizáló pontban kell elhelyezni.
- A fejlesztéseket elsősorban elmaradott területeken kell megvalósítani. Kiemelt figyelmet érdemelnek a nemzetiségi peremterületek.
- Csökkenteni kell a nagy távolságú keresztszállításokat, a nyersanyag- és áruellátást lehetőleg közeli forrásokból kell fedezni.
- A fejlesztések során érvényesíteni kell az állam biztonságpolitikai érdekeit. A stratégiai iparágaknak jól védhető vagy védett belső területekre kell kerülniük.

Ez a Szovjetunió nagy tereire kialakított elgondolás³⁸, bár tisztán a népi demokratikus államok egyikében sem jelent meg, mégsem nevezhető pusztán elméleti elképzelésnek. A nagyipari bázisok kialakítása és fejlesztése során a magasfokú specializáció szempontjait tartották szem előtt. Az iparpolitika logikája szerint az egyes centrumokban vertikális integráció valósult meg, miközben a hangsúly az esetek túlnyomó részében egy-egy nagyberuházáson volt; azaz a fő ipari tevékenységet a centrum működtetését szolgáló iparágak egészítik ki (pl. élelmiszeripar, építőipar), de nem kerül sor diverzifikált gazdasági szerkezet kiépítésére. A profiltisztítás tehát bizonyos mértékben nem csak vállalati, hanem *területi* szinten is megvalósult; és megteremtette vagy fokozta egyes térségek monofunkcionalitását. Ez a jelenség nem előzmények nélküli a nehézipari központokban és a bányavidékeken, de törést jelentett a közép- és nagyvárosok életében, amelyekben a polgári fejlődés alatt kisebb egységekben megvalósuló, de az iparágak sokszínűségére épülő iparszerkezet jellemzett. Az iparosítás és a fokozott ütemű urbanizáció hatására a városokba áramló lakosság, s különösen a nők körében magas rejtett munkanélküliség alakult ki, amelynek korrigálására csak az 1960-as években (gyakran a korábbi hagyományok újraélesztésével), egyes iparvidékeken azonban később sem került sor.

A területi munkamegosztás kérdése magasabb, nemzetgazdaságok közötti dimenzióban is megjelent; itt a határok izoláló szerepének kvázi totálissá válásáról, a nemzetközi kapcsolatok megszakadásáról beszélhetünk, ami párhuzamos ipari kapacitások kiépítéséhez valamint

³⁷ Rákosi egy 1950-es beszédéből: „A szocializmus országa a korlátlan lehetőségek országa. ... hol az építésben a felső határ? Én erre azt válaszoltam: az égbolt a felső határ! ... A szocializmus tervszerű építésének nincsenek olyan korlátjai, mint a kapitalizmusnak voltak”. (Idézi *Hajdú* 2006)

³⁸ A Szovjetunió területi tervezéséről lásd még *G. Redő* 1957 és *Horváth* 2008 írásait.

erős autarchiás törekvésekhez vezetett. A kettős izoláció, a szocialista tömb egészének elszakadása Nyugat-Európától és a világ többi részétől, továbbá az egymás közötti kapcsolatok mélypontra süllyedése súlyosan eltorzította a gazdaság működését, így az teljes mértékben elszakadt a gazdasági hatékonyságtól, amelynek helyébe a kényszert léptette (bővebben lásd *Lux* 2006). A bezárkózás szükségessé tette a csak gazdaságtalanul kitermelhető nyersanyagkészletek bekapcsolását a termelésbe; olyan területeken is sor került a bányavidékek bővítésére, ahol ezt semmilyen racionális érv nem indokolta. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok hivatalos fóruma, a KGST nem töltötte be funkcióját. A szervezet megalakítására 1949-ben került sor, de 1959-ig csak formális létezéséről beszélhetünk: sem alapszabállyal, sem valós szervezettel nem rendelkezett. A nyersanyagok és termékek áramlása a Szovjetunió és a szocialista államok között megkötött bilaterális egyezmények valamint jóvátételi szállítások keretein belül zajlott. Bár a helyzet később javult, ez csak relatív előrelépésnek volt tekinthető. Az állam által vezérelt külkereskedelem csak nagy áramlásokkal volt képes operálni, s bár ezek egyenként hatalmas volumenűek lehettek, nem érték el a piacgazdasági integrációk számos kis kapcsolatából összeálló csereforgalmát.

A bezárkózás és a külpiacoktól történő elszakadás térformáló hatásán túl az ipari nagyberuházások, és a hozzájuk kapcsolódó városfejlesztés formálták át legerősebben a gazdaság örökölt térszerkezetét. A sztálinizmus modelljében az iparfejlesztés egyértelmű és igen erős kapcsolatban áll a városfejlesztéssel, az iparfejlesztésből kieső területeken a városok fejlődése is minimális volt; ahol azonban az előbbi megvalósult, ott az új ipari munkások tömeges letelepítése érdekében lakásépítésre volt szükség. Az urbanizáció két területre koncentráldott: a már meglévő ipari központokra, beleértve a fővárosokat; másodsor pedig a városhálózat új elemeinek tekinthető új városokra.

A fejlesztéspolitika leglátványosabb eredményei közé tartoznak a zöldmezős beruházással létrehozott vagy alacsony bázisról felfejlesztett szocialista (ipar)városok. A városépítés egyszerre „monumentális propagandaeszköz” (*Germuska* 2004) és az alulurbanizált közép- és kelet-európai országok felzárkózási törekvéseinek és területfejlesztési eszköztárának egy hangsúlyos eleme (az utóbbi szempont nagyobb jelentőségét bizonyítja, hogy az eleve magas urbanizációs színvonalú Csehországban nem, a nagyvárosokkal jól ellátott Lengyelországban alig került sor új városok építésére). Az 1950-60-as években Nyugat-Európában, sőt, világszerte tudatos urbanizációs politika keretében számos helyen került sor új városok, akár fővárosok tervezett felépítésére, de a nyugati új városok többségének már megalapításukkor sokszínű gazdasági szerkezetet szántak, vagy nagyvárosok alvóvárosaiként hozták őket létre, míg

a szocialista országokban egy vagy kisszámú vállalat munkaerőszükségletét biztosító, erősen monofunkcionális gazdaságú települések épültek fel.

Aleksandrowicz (1999) szerint az új szocialista városokban az *ideológiai* racionalitás vette át a *gazdasági* helyét: az új városok utópikus terek, a kommunizmus jövő- és önképének megjelenési formái. A szocialista városok három tértípust egyesítenek; ezek:

- a városközpont, amely közösségi-ceremoniális feladatokat lát el, és ezért „üres”;
- egy egyedülálló, vagy több, de azonos ágazathoz tartozó termelőüzem, amelyek a munkások termékekkel és szolgáltatásokkal történő ellátásában is szerepet játszanak;
- a közösségi térhez elvileg szorosan kapcsolódó lakóövezet.

Germuska négy tényezőt emel ki az új városok definiálásakor:

- kiemelt szerep az állami elosztási politikában, eleinte más városok kárára is;
- létrehozásuk célja az urbanizálatlan térségek ipari fejlesztése, s ezen ipari funkciók befogadása;
- az ipari foglalkoztatottak túlsúlya;
- a modern építészeti és várostervezési elvek érvényesítése, egységes tervek alkalmazása a város kialakításában.

A grandiózus elképzeléseknek a fejlesztéspolitika mindenhol érvényesülő forráshiánya szabott határt. Ha az új városokban az iparfejlesztés és városfejlesztés egységéről beszélhetünk is, minden esetben a termelési bázis jelentette a beruházások „kemény”, míg a lakókörnyezet a „puha” oldalát. A központi elosztás számára a legfontosabb feladatot az ipar felépítése és működőképessé tétele jelentette; így a párhuzamosként elképzelt fejlesztés nagyon hamar aszimmetrikussá vált, eltorzult. Ez az aránytalanság a már létező, továbbfejlesztett ipari centrumokban még erősebben érvényesült, mert bár népességszámuk szintén nagy ütemben növekedett, alacsonyabban álltak a fejlesztési ranglétrán. A gondokat irányítási problémák is tetézték. Nem működtek hosszútávú városfejlesztési programok; pontosabban készültek, de folyamatos revíziójuk ellehetetlenítette a távlati gondolkodást és megnehezítette a várostervezők munkáját. Végül sokszor gyenge volt a város- és iparpolitika közötti kommunikáció, mivel ezek az ágazati irányítás eltérő egységeiben és szintjein működtek és nem alakultak ki közöttük a megfelelő horizontális kapcsolatok.

A fejlesztési aszimmetria *urbanizációs hiányjelenségeket* eredményezett, amelyeket az iparvárosok fejlődését ismertető tanulmányok szinte mindegyikében leírtak, és ezért lényegében a korai szocialista urbanizáció általános vonásainak tekinthetők. Ezek:

- lakáshiány, a lakásépítések elmaradása a befogadott munkaerő szükségleteitől;
- infrastruktúra hiány, az elemi kommunális infrastruktúra kiépítetlensége;

- szolgáltatás- és áruhiány, a lakossági szolgáltatások és közintézmények fejletlensége és alacsony színvonala.

Az urbanizációs hiányt a központi tervezés nem volt képes kezelni (bár a városok „indokolatlan” növekedését adminisztratív gáttal, pl. beköltözési tilalommal megpróbálta megelőzni), ezért a lakosság, a városi vezetés és a vállalatok különféle formális és informális adaptációs mechanizmusok segítségével alkalmazkodott a kialakult helyzethez. A lakáshiány miatt eleve nem jött létre a lakóhely és a munkahely egysége, megnövekedett az ingázás (a korszakban elsősorban városkörnyéki ingázást jelentett; később a távolsági ingázás is felzárkózott mellé) és a városkörnyéki települések váltak a letelepedni nem képes lakosság befogadóivá. Áthidaló megoldásként szükséglakótelepek valamint munkásszállások létesültek. Ezek az ideiglenes lakóhelyek később nagyon is kitartóaknak bizonyultak és igen hamar a szegregáció tereivé váltak (lásd pl. *Moldova* 1971, *Szczepański* 1993, *Stenning* 2000 stb.; a lakáspolitikai hiányosságairól és társadalmi jelentőségéről *Konrád – Szelényi* 1971 és *Sjöberg* 1999). Az *infrastruktúra*hiány eredménye a városi „civilizációs előnyök” súlyos sérülése, amit a lakosok részben saját erejükből pótoltak. A kommunális infrastruktúra (utak, világítás, ivóvízhálózat stb.) kiépítése csak lassan ment végbe s ezért az elvileg azonos színvonalú lakóterületek között tartós különbségek alakultak ki. Az infrastruktúrafejlesztés feladatait gyakran az iparvállalatoknak kellett megoldaniuk. Végül a *szolgáltatás- és áruhiány* amellelt, hogy megnövelte az informális cserék jelentőségét, a városvezetés és a vállalatok intervencióját tette szükségessé.

A városok, amelyek egyéb kérdésekben a központi vezetésnek tökéletesen alárendelve működtek, kapacitásaikat a mindennapos elosztási problémák kezelésének kellett szenteljék. Velük szemben a nagyvállalatok szolgáltató szerepének erősödéséről beszélhetünk, ugyanis gyakran csak ők rendelkeztek a hiányok enyhítéséhez szükséges erőforrásfőléssel, és egyszerre léptek fel beruházóként, intézményfenntartóként, saját szervezetükön belül pedig a foglalkoztatottak ellátóiként. Az ellátási szerepkör – amely a világháború előtti bányászkolóniáknál sem volt ismeretlen – az új városokban volt a legjelentősebb. Ez a tevékenység később alábbhagyott és az állam részben „visszavette” a városfejlesztés felelősségét, de az ellátási-üzemeltetési szerepkörök vállalati kézben való összpontosulása a szocializmus bukásáig gyakorlat maradt. A vállalati magatartás természetesen termeléscentrikus volt és ellátási feladataiban költségminimalizálásra törekedett. Amíg az ötvenes években e szerepkörét csak az elengedhetetlenül szükséges mértékben látta el, azután sokkal olcsóbbnak bizonyult a lakosság városokon kívüli letelepítése és az ingázást lehetővé tevő megoldások alkalmazása.

Összegezve: a korai várospolitikát az erőforráskoncentráció, a lakossági igények diszpreferálása és a gazdasági és városfejlődés közötti kapcsolatok elszakadása jellemezte.

Egyértelműen a gazdaság (termelés) volt a domináns oldal, és az urbanizáció annak követője illetve helyszíne.³⁹ Hasonlóan kijelenthető, hogy a városfejlődés folyamata pontszerű volt, a korszakban nem alakult ki és nem is működött az egészséges város-városkörnyék és város-város funkciómegosztás. Az 1950-es évek urbanizációja ebben az értelemben különutas, márkánsan eltér a nyugat-európai folyamatoktól; nem a Közép-Európában „szokásosnak” számító alacsony vagy megkésett urbanizáció (Enyedi 1989), hanem az egyoldalúan gazdaság-centrikus városfejlesztés vezetett az urbanizációs hiányjelenségek átmeneti megjelenéséhez.

3.2.2. Az erőltetett iparosítás területi fejlődési pályái

Az előbbieken már jeleztem, hogy a korai iparfejlesztési szakaszt a nemzetgazdaságok egymástól való elválása, továbbá nagyfokú homogenizáció jellemezte. Ezért itt elsősorban a nemzeti vagy területi sajátosságokként értékelhető fejlődési vonásokra összpontosítok. A megközelítést indokoltá teszi, hogy bár a cél- és eszközrendszer egységesült, az erőltetett iparosítás nagymértékben heterogén térben következett be, s így a kiinduló állapot hatással volt lehetőségeire, menetére és eredményeire is.

Csehszlovákia ipara viszonylag kevés kárt szenvedett a háború során: *Berend – Ránki* (1976) becslései az 1938-as évi nemzeti jövedelem 115%-ára teszik (összehasonlításként Magyarországon a kár 194%, Lengyelországban 350%, Jugoszláviában pedig 374% volt – Románia 29, Bulgária 33%-kal szerencsésnek tekinthető). A pusztítások az iparilag amúgy is fejlett cseh területeken voltak a legalacsonyabbak.⁴⁰ A fő problémát az ipari teljesítőképesség alacsony, 40%-os kihasználtsága jelentette. 1945 októberében államosították az 500, bizonyos iparágakban 150 fölötti munkáslétszámú vállalatokat. Így az ipar 60%-a került állami irányítás alá (de teljesen államosították a bányászatot, a nehéz- és vegyipart valamint egyes élelmiszeripari alágazatokat), ez 1948-ban 80%-ra nőtt, s 1950-re elérte a 98%-ot. A helyreállítási feladatok ellátására megszervezték a Központi Tervbizottságot, s 1947–1948-ban végrehajtották a kétéves tervet. A terv célja az 1937-es termelési színvonal elérése és a termelékenység 10%-os meghaladása volt. Ez az elképzelés nem valósult meg, ellenben 25%-kal túlteljesítették a beruházási javak termelését (*Markos 1951, Réti 1993*).

³⁹ *Hegedűs* (1986, 42.) megfogalmazásában: „az iparra koncentráló és a hosszabb távú társadalmi hatásokat figyelmen kívül hagyó gyors technikai-gazdasági fejlődés felborította a növekedés és a területi, települési struktúrák közötti harmóniát ... háttérbe szorult ezen struktúrák önfejlődésének követelménye, és például az a szempont, hogy a lakosság nemcsak munkaerő, hanem önálló értékteremtő is, amely a településsel szemben gyakran a termelés közvetlen érdekeitől eltérő követelményeket állít.”

⁴⁰ Nagyobb tételnek tekinthetjük a háború emberi árát, majd a németek kitelepítését: ezek az események nem károsították a termelés anyagi bázisát, de számottevő, bár nem számszerűsíthető veszteségeket okoztak az ipari kultúrában.

Az első ötéves terv (1949–1953) az eredeti tervvariáns szerint (amiben még érezhető a szociáldemokrata párt befolyása) az életszínvonal emelését és a nehéziparfejlesztést kívánta megvalósítani; az állami ipar megerősítésén, a mezőgazdaság gépesítésén és villamosításán valamint a külkereskedelmi kapcsolatok növelésén kívül védelmi elemeket is tartalmazott. Ebben a változatban erős modernizációs célok fogalmazódtak meg, amelyek alapvetően egybeestek a korszerű világgazdasági trendekkel. 1949 augusztusában azonban a KGST-szintű önellátás céljának deklarálása (a valóságban pedig a belső kapcsolatok kvázi megszűnése, amiben a fejlett iparú Csehszlovákia ellenérdekelte volt) már keresztülhúzta az elképzeléseket, és 1950-ben a „háborús fenyegetés” miatt a tervet felemelték és szinte teljesen átdolgozták. A bányászat, az alapanyagipar és a nehézgépgyártás fejlesztése vált a beruházások szinte kizárólagos területévé. Megindult a rossz hatékonysággal kitermelhető nyersanyagkészletek feltárása, amelyeket – a hivatalos indoklás szerint – „a burzsoázia nem tudott kiaknázni”. Az ötéves terv eredményeként a haditermelés növekedési üteme volt a legmagasabb (700%-os), a reálbérek viszont 12%-kal csökkentek.

Az iparirányításban szintén nagyarányú átalakulás ment végbe. 1949-ben több más döntéshozó szerv beolvasztásával újjáalakult az immár megtisztított Állami Tervhivatal. 1950-ben az Ipari Minisztériumot nehéz- és könnyűipari, majd még ugyanebben az évben nehézipari, könnyűipari, élelmezésügyi és műszaki fejlesztési minisztériumokra osztották, míg az operatív feladatok vezérigazgatóságokra szálltak. 1952-ben már 12 ipari minisztérium működött, a vezérigazgatóságok helyét felosztásuk után 94 operatív feladatokkal megbízott iparigazgatóság vette át (*Bauer – Szamuely 1979, Réti 1993*).

Csehszlovákia területi különbségeinek képe a tervgazdaság kiépülése előtt a hagyományos egyenlőtlenségeket, a nyugat-keleti fejlettségi lejtőt tükrözte. A nehézipar a szén- és érctelepek mentén, Felső-Morvaországban és Északnyugat-Csehországban rendelkezett a legjelentősebb bázisokkal; a könnyű (elsősorban textil-) iparban szintén Felső-Morvaország, továbbá a cseh-lengyel és cseh-német határvidék (Szudéták) emelkedett ki. A fejlesztéspolitika céljai között ezért – a két világháború közötti időszakkal ellentétben – hangsúlyosan szerepel az ipar területi átcsoportosítása, a szlovákiai ipari központok és ércbányászat felfejlesztése (*Markos 1951*). Az erőforráskoncentrációnak köszönhetően természetesen Csehszlovákiában sem beszélhetünk területi kiegyenlítési politikáról; csupán egyes területek és a hozzájuk kapcsolódó nagyipari létesítmények igen szelektív fejlesztéséről. A többi szocialista országgal ellentétben sem az ötvenes években, sem később nem volt jellemző az új szocialista városok

építése, hanem a meglévő iparvárosok bővültek új városrészekkel, külvárosokkal.⁴¹ Csehszlovákia „Sztálinvárosa” ezért nem új település, hanem a korábban is kiemelkedő, de az ötvenes években hatalmas nehézipari koncentrációvá fejlesztett Kunčice: itt, Ostrava mellett épült föl a Klement Gottwald vas- és fémipari kombinát, és továbbfejlesztették a szintén ostravai vitkovicei vasművet is.⁴² Ez a két projekt egymás közvetlen szomszédságában valósult meg, s az első ötéves terv két legnagyobb beruházásának tekinthető. A fejlesztések eredménye tehát az ipari koncentráció fokozódása, amit a máshol megvalósított, alacsonyabb prioritású telepítések nem voltak képesek ellensúlyozni, vagy kimondottan felerősítettek (pl. a prágai térség, így Kladno továbbfejlesztése). Szlovákiában Kassa és a hozzá tartozó ércbányászat valamint a fegyvergyártás felfuttatása került előtérbe; érdemi felzárkóztatását csak az (1956–1960 közötti) második ötéves tervben kezdték el (*Majergojz 1955, Jajesniak-Quast 2004*).⁴³

Lengyelország gazdasága a megszállás, a háborús károk és a határok megváltozása miatt jelentős rekonstrukciót igényelt. A megszerzett német területek – közöttük a fejlett ipari város, Gdańsk valamint a sziléziai iparvidék nyugati része – lakosságcseréi, az iparban felülreprezentált németek evakuálása majd elűzése azt eredményezte, hogy bár a fizikai ipari kapacitások itt aránylag kevesebb háborús kárt szenvedtek⁴⁴, munkaerejük megcsappant, s azt vidéki illetve a Szovjetunió által anektált keleti területekről érkezőkkel kellett feltölteni. A könnyűiparban (pl. Łódzban, Közép- és Kelet-Európa legnagyobb textilipari centrumában) a zsidók deportálása a know-how és az ipari hagyományok súlyos veszteségével, termelési tradíciók és gazdasági hálózatok eltűnésével járt. A nagyvárosok pusztulása (Varsó népessége 1939 és 1945 között 1.300.000-ról 422.000 főre csökkent) fizikai újjáépítést tett szükségessé és további népességvándorlásokat indított el.

A rekonstrukció feladatainak elvégzésére már 1945-ben megalakult a Központi Lengyel Tervhivatal; az 1946-ban jóváhagyott hároméves terv (1947–1949) négy célt: a nemzetgazdaság újjáépítését, az országterület integrálását, a külkereskedelem növelését és az életszínvonal emelését tűzte ki maga elé. 1946-ban államosításokat hajtottak végre a főbb gazdasági ágak-

⁴¹ Az egyetlen jelentős kivétel az 1955-ben városi rangot nyert, ma 84.000 lakosú Havírov, Morva-Szilézia második legnagyobb, Csehország legfiatalabb városa.

⁴² Kunčicét a propagandaanyagok az eljövendő szocialista Csehszlovákia második legnagyobb városaként emlegették (*Torday 1954*). A kunčicei kombinát terveit már a háború előtt elkészítette a Vitkovicét birtokló Rotschild – Guttmann cégcsoport, csakhogy elképzeléseiket keresztülhúzta a német megszállás és kisajátítás. Az építkezést így a Hermann Göring Művek munkásai kezdték el, és a háború után a Központi Tervbizottság 1947-ben kelt újraindítási engedélye után ismét a vitkovicei üzem munkásai fejezték be. Az új vállalat munkásállományát nagy arányban a szlovákiai mezőgazdaság munkaerőkibocsátásából fedezték (*Jajesniak-Quast 2004*). Az építkezésen és a bányákban ezenkívül számos politikai fogoly is dolgozott.

⁴³ Így 1948 és 1960 között Szlovákia részesezése 13,3-ról 18,7%-ra nőtt Csehszlovákia teljes ipari termelésén belül (*Gulyás 2005*).

⁴⁴ Felső-Sziléziában a gyors német visszavonulás során nem volt idő a bányák elpusztítására, a szovjet csapatok pedig azonnal ellenőrzésük alá vonták azokat (*Riley – Tkocz 1998*).

ban; az intézkedésekkel állami tulajdonba került a több mint 20 munkást foglalkoztató üzemek 76%-a; 1949-ben az ipari termelés 93,9%-át a szocialista szektorban állították elő. A központi irányítás kiterjedését mutatja, hogy néhány éven belül az ipari minisztériumok száma 12-re, az összes gazdasági minisztériumoké 36-ra, az iparigazgatóságoké 224-re növekedett (Markos 1951, *A Lengyel Népköztársaság...* 1963, Bauer – Szamuely 1979).

A hatéves terv (1950–1955) a nehézipari termelés nagyarányú növekedését irányozta elő, megfogalmazva az iparszegény északi és keleti területek iparosításának új programját, vagyis egy területi kiegyenlítési politikát. *Lijewski* (1985) a háború utáni iparosítás korai szakaszában négy preferált körzetet említ. Ezek:

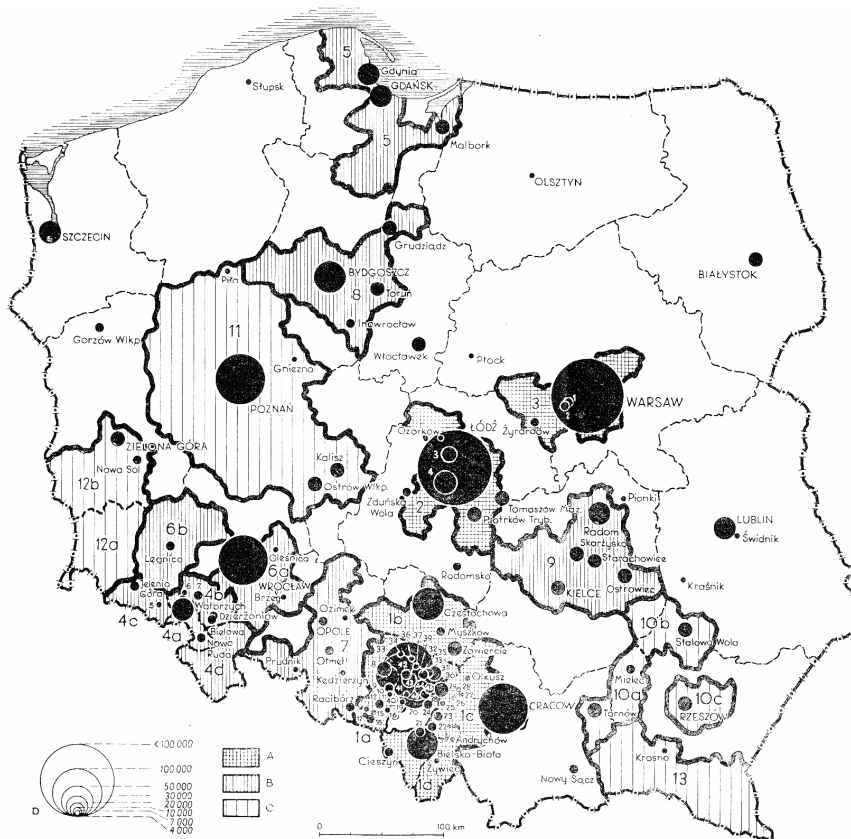
- krakkói körzet, 1949 és 1954 között a legnagyobb lengyel acélmű felépítésével (Nowa Huta);
- varsói körzet, a város és iparának teljes újjáépítése; elsősorban elektronikai és gépipari fejlesztések jellemezték, amelyek 1960-ig elhúzódtak;
- Czeszochowa; a körzetben a vasérctermelés és a vaskohászat dominált;
- Alsó-Szilézia keleti részei; elsősorban újjáépítési és bővítési feladatok Wrocławban és a Szudéták lengyel részén.

Később, az 1950-es évek második felétől kisebb mértékben, de a délkeleti Tarnobrzeg is részesült az iparosításból; itt egy bányászati komplexum épült ki, amit később gép-, fém- és vegyipari létesítmények követtek.⁴⁵ Lényegében tehát a „kiegyenlítési politika” igen szerény eredményeket tudott felmutatni, hiszen a négy fő beavatkozási területből három délen, egy pedig a fővárosban és környékén helyezkedett el. A lengyel iparosítás térbeli folyamatait ábrázoló térképeken (3.4. és 3.13/a. ábra) egyértelműen látható, hogy a keleti – északkeleti országrészt az iparosítási folyamat valójában elhanyagolta, és megmaradt Szilézia valamint az ipari nagyvárosok (Varsó, Łódz, Wrocław, Poznań, kisebb mértékben Bydgoszcz és Gdańsk – Gdynia) fölénye.

⁴⁵ Jellegzetes eredménye néhány tízezer lakos nagyságrendű monofunkcionális iparváros, pl. Mielec, Tarnów, Stalowa Woła kiemelkedése. Ebben a biztos háttérben települtek a hadiipar fontos létesítményei – lényegében a Kwiatkowski-terv folytatásaként. A térség jellegzetes termékei a fegyverek, kisebb tankok, csapatszállító járművek, robbanóanyagok stb. (*Malikowski* 1994).

3.4. ábra

A lengyel ipar térszerkezete 1956-ban

Jelmagyarázat: A = magas koncentrációjú, fejlett ipari körzetek, B = alacsonyabb koncentrációjú ipari területek, C = iparosodott, de nem tisztán ipari területek.

Forrás: Leszczycki – Kukliński – Najgrakowski – Grzeszczak 1960, 145.

Kukliński (1966, 206.) Lengyelország területén 1946 és 1960 között három típusú iparosodási folyamatot különített el:

- „Az ipar továbbfejlődésének folyamata, amelyre nagy tömegű és viszonylag lassú ütemű növekedés jellemző (pl. Felső-Szilézia).
- Iparosítási folyamat, amelyre viszonylag kis tömegű és aránylag gyors ütemű iparosodás jellemző (pl. a białystoki terület).
- Iparosítási folyamat, amelyre mind nagy tömegű, mind pedig gyors ütemű növekedés jellemző (pl. a krakkói terület).”

Vagyis, bár az iparfejlődés a fejletlen területeken gyors ütemű és az alacsony bázishoz képest csakugyan robbanásszerű volt, a területi arányok a vártnál sokkal kisebb mértékben változtak (3.6. táblázat). Ezt a következtetést megerősítik Zawadski (1965) adatai: 1946–1960 között az ipari foglalkoztatás növekedésének 50%-a négy vajdaságba (Katowice, Krakkó, Łódz, Opole), s az 1951–1960 közötti ipari beruházások 54%-a háromba (Katowice, Krakkó, Wrocław) koncentráldott.

3.6. táblázat

A lengyel ipari foglalkoztatás területi koncentrációjának változása 1945 és 1960 között (%)

Térségtípus	1946	1960	Változás
A) Iparvidékek	61,3	51,8	+9,5
B) Ipari területek	16,0	19,0	-3,0
C) Iparosodó területek	12,4	13,4	-1,0
D) Nem ipari területek	10,3	15,8	-5,5
ÖSSZESEN	100,0	100,0	

Forrás: Kukliński 1966 adatai és területi tipológiája alapján a szerző számításai

Az ötvenes években Lengyelországon is erős kapcsolat volt az iparosítás és az urbanizáció között. A háborús pusztítások „ideális” terepet is nyújtottak a várostervezőknek, akik nem csak az új városok fejlesztésekor, hanem a régiek, elsősorban Varsó rekonstrukciójában és bővítésében is érvényesíthették a szocialista várostervezés és a szocialista realista építészet elveit. Az új városok legelső és legjellegzetesebb képviselője (többek szerint a szocialista városépítészet legtisztább megvalósulása) a közvetlenül Krakkó mellett elhelyezett Nowa Huta. A város terveit 1947-ben fogadták el és 1949-ben kezdték el építeni. Nowa Huta telepítése a gazdasági szempontok mellett szimbolikus aktus volt; a polgári és klerikális Krakkó ellenpontja, ahol a lakosság 90%-át Krakkó, Rzeszów és Kielce térségeiből beköltöztetett, s rövid úton munkássá váló parasztok adták. Ez a szomszédság egészen az 1980-as évekig jelentős társadalmi konfliktusokat eredményezett, amit végül a katolikus egyház társadalomintegráló tevékenysége oldott fel. A korszak második legjelentősebb városépítési akciója Tychy, amelyet Nowa Hutával szemben kimondottan lakófunkciók befogadására tervezett, Katowicét tehermentesítő településként hoztak létre több település egyesítésével és új városrészek építésével. Ezért, bár 1950-es megalapítása és 1960 között népessége 12.900 főről 50.000-re emelkedett⁴⁶, nem alakult ki egységes városi karaktere, és nagyon erősen széttagolt maradt (*Szczepański 1993, Stenning 2000, Jajesniak-Quast 2004*).

1945 után **Magyarország** iparát a háborús károkon kívül a különösen súlyos jóvátételi kötelezettségek is terhelték; az iparvállalatok egy jelentős része a Vörös Hadsereg irányítása alá került (német irányítású üzemek), a stratégiai ágazatokban pedig vegyes (maszov-) vállalatokat hoztak létre. Kőszegfalvi becslései szerint a vegyes tulajdon aránya a magyar könnyűipari üzemek körében elérte a 90%-ot, és magas volt a nehéziparban is. A vegyes tulajdon kiterjedtségét mutatják Borhi adatai: *„Részben vagy egészben a szovjet minisztertanács mellett működő, a Szovjetunió külföldi javait kezelő kormány szerv (Guszimz) vállalatbirodalmának tulajdona lett a Hofherr és Schrantz traktorgyár, a Felten és Guillaume Kábelgyár, a*

⁴⁶ 1989-ben 190.000 lakosa volt, 2006-ban azonban jelentős elvándorlás után mindössze 132.500.

Dunai Repülőgépgyár, az Orenstein és Koppel Iparvasutak Általános Gépgyár Rt., a Ganz és társa Elektromos Gép-, Vagon- és Hajóművek Rt. vagy a Gróf Zichy Béla Úrkúti Bányaművek, a Salgótarjáni Kőszénbánya, a Felsőmagyarországi Bánya és Kohómű. Leszerelték a Tungsram gyár berendezéseinek nagy részét is, amelynek értékét 12 millió dollárra becsülték, és mintegy 700 vagonban szállították el. ... Arra vonatkozóan, hogy az elszállított javak miként segítettek a szovjet gazdaság talpra állásában, nem áll rendelkezésre adat.” (Borhi 2003). „[Az 1946-os magyar-szovjet bauxitmegállapodás értelmében] a Szovjetunió 50 %-os tulajdonjogot kapott az Alumíniumérc Bánya és Ipar Rt.-ben illetve leányvállalataiban, melyek az ország bauxittartalékának a 90 %-át ellenőrizték, és ugyancsak 50 %-os tulajdont szerzett a bauxitipar második legjelentősebb vállalatában, a Magyar Bauxitbánya Rt.-ben. ... Az alumíniumérc Rt. és leányvállalatainak, a Victoria Vegyészeti Művek Rt.-nek, a Tapolcai Ipar Rt.-nek, a Magyar Bauxitbánya Rt.-nek és a Dunavölgyi Timföld Rt.-nek a német tulajdonait a Szovjetunió kapta meg. ... Akárcsak a bauxit–alumínium egyezményt, [az olajtermelésről és feldolgozásról szóló megállapodást] is április 8-án írták alá. Két vállalat született, a Maszovol és a Molaj. A Maszovol örökölte a Manat nevű német–magyar olajvállalat koncesszióit gáz- és nyersolaj feltárása és kitermelésére, továbbá olaj- és gáztermékek feldolgozására és eladására. ... A Molaj profilja az olajfinomítás volt. Részesedése a magyar olajtermelés 15 %-a és a fennmaradó mennyiség 85 %-ának egy meghatározott része volt.” (Borhi 2000)

Bár az Országos Tervhivatalt csak az 1947. évi XVII. Törvénycikk hozta létre, az állami gazdaságirányítás átmeneti új intézményeit már közvetlenül a háború után létrehozták. 1945 nyarán megalakult a Gazdasági Főtanács a gazdasági élet rendes működésének biztosítására. A miniszterelnöki felügyelet alatt álló szerv 1945–1949 között létezett, s 1946-tól két másik intézmény, az Anyag és Árhivatal, valamint a fémipar és gépgyártás átfogására létrehozott Nehézipari Központ (NIK) egészítette ki. A Főtanács 1945 decemberétől központi széngazdálkodást vezetett be. Ezt a jelentősebb iparvállalatok államosításának lépései követték:

1946 nyara: szénbányák

1946 december: a négy legnagyobb nehézipari vállalat és érdekeltségeik

1946 vége: energiatermelő telepek

1947 nyara: a tíz legnagyobb bank érdekeltségeik

1948 március: 100 fő fölötti munkáslétszámú üzemek

1949: 10 fő fölötti munkáslétszámú üzemek

Az államosítások végrehajtásával az ipar túlnyomó része központi irányítás alá került. 1948-ban a tervutasításos rendszer konszolidálta helyzetét, és 1948–1949 között kialakította az ipar új (bár, mint a 3.3. ábra szemléltette, cseppet sem végleges) működési-irányítási rendszerét.

Szaló (1989, 15.) ezt a konszolidációt a következőképpen írja le: „A központi irányítás kiteljesedése 1948–49-től kezdődött meg az Ipari Minisztérium, az iparigazgatóságok megszervezésével, a vállalatok ipari központokba tömörítésével. A felső irányítás operatív, vállalati szintű tervezést, irányítást és készletgazdálkodást valósított meg – az árak és a piac teljes kikapcsolásával.” Az átszervezések és a profilírozás eredményeként hatalmas szervezeti koncentráció ment végbe, 1948–1950 között egyharmadára csökkent az iparvállalatok száma (3.7. táblázat).

3.7. táblázat

Az önálló adatszolgáltató gyáripari egységek megoszlása tulajdon szerint 1938–1950

A tulajdon jellege	1938	1946	1948	1949	1950
Közületi*	238	346	453	1661	1595
Szövetkezeti	52	300	366	94	0
Magán	3785	4049	3859	2182	37
ÖSSZESEN	4075	4695	4678	3937	1632

* Állami, községi és városi; 1947-től szovjet tulajdon is.
Forrás: Szaló 1989, 15.

A felemelt ötéves terv kitűzött célja 341 nagyipari üzem, köztük 267 nehézipari beruházás (ezen belül 20 erőmű), 29 könnyűipari, 2 építőipari és 43 élelmiszeripari üzem felépítése volt; ezek feladata nem csupán az ágazati arányok radikális átalakítása (tehát az ipar és ezen belül a termelőeszközöket gyártó nehézipar részarányának fokozása) volt, hanem az örökölt területi egyenlőtlenségek megszüntetése is. A nagyívű, és ezért teljesen irreális tervek huszonhét, a felemelt tervek további nyolc várost említenek, mint kiemelten iparosítandó településeket (Markos 1951, Kóródi – Márton 1968). Kóródi – Márton (28.) az ipartelepítési elképzeléseket négy pontban összegezte:

- „a Budapesten települt ipari üzemek további kiépítésével párhuzamosan decentralizálni az ipart;
- nagyszámú új ipari gócot létesíteni, mindenekelőtt az ország északi és keleti területein, a honvédelmi megfontolások is ezt indokolták;
- az új ipari üzemeket lehetőleg az iparszegény országrészekre, mindenekelőtt az Alföldre kell telepíteni munkásbázisok létrehozásával;
- az új üzemek telepítésénél előtérbe helyezni a nagyvárosokat, a megyeszékhelyeket és a mezővárosokat, általában azokat a területeket, amelyeken különösen hasznos és politikailag fontos a munkásosztály megerősítése.”

Ez az elképzelés – amely beruházásaiban az iparilag elmaradott területek munkaigényes könnyűipari fejlesztését is feladatának tartotta – nem ment át a gyakorlatba (bár az 1957-ben

megfogalmazott és az 1960-as években nagyrészt végrehajtott iparpolitika célkitűzési sok tekintetben ezt az utat követték). A fejlesztéspolitika preferenciái egyértelműen és egyre határozottabban a nehézipari, és az ennek alapjául szolgáló bányászati-alapanyagipari-energetikai célok kizárólagosságára összpontosítottak, vagyis – kis túlzással – szinte tökéletesen ellentétes beruházási politikát hajtottak végre. *Barta* (2000) az örökölt gazdaság és a természeti erőforrások (elsősorban a szén és a víz) szerepét emeli ki a szocialista ipar korai telephelyválasztásában. A munkaerőt mobil, szabadon allokálható tényezőként kezelték, ami a korban reális megközelítés volt – a munkaerővándorlásnak csak a felépített lakásállomány mennyisége szabott korlátot. *Kőszegfalvi* (*Lux* 2006b) rámutat arra, hogy az iparfejlesztés négy prioritásra koncentrált, ami mellett minden más cél háttérbe szorult.

- Az első prioritás a *dunamenti acélvertikum*; Sztálinváros (Dunapentele – Dunaújváros) felépítése – nagy kapacitású vaskohó és rá települt acéllemezgyártó üzem, elsősorban a mezőgazdasági gépgyártást, a vasúti járműgyártást és a honvédelmet kiszolgáló termeléssel.
- A második prioritás a *szénbányászat*; mindenekelőtt a növekvő ipari energiaigény kielégítésére (a lakossági ellátást 1950–1953 között mesterségesen korlátozták): a Salgótarjáni medencében, a Sajó-völgyben, Dorog-Tokodon és Ajka-Várpalota térségében barnaszénre, Pécs-Komló térségében az országban egyedülálló kokszolható fekete-szénre alapozott fejlődés indult – vékony telepeket alkotó, csak nagyon gazdaságtalannul kiaknázható, s alacsony fűtőértékű készletek termelésbe vonásával.
- A harmadik prioritás a *honvédelmi ipar*. Jelentős honvédelmi termelést végzett több nagyüzem (pl. az egy ideig Rákosi Mátyás nevét viselő Csepeli Vas- és Fémművek), másrészt mind korábbi kapacitások továbbfejlesztésére (Balatonfüzfő-Veszprém térsége), mind új egységekben megvalósított telepítésekre (Zagyva mente) volt példa.
- A negyedik prioritás a *gépgyártás*, elsősorban bányagépgyártás. Ezt a feladatot a Kiskunfélegyházi Bányagépgyár kapta; elhibázott telepítése miatt 1956 után bezárták.

A koncentrált fejlesztés következménye az ipar területi arányainak csekély változása; sőt, a budapesti koncentráció fokozódása volt (3.8. táblázat); az állami iparban foglalkoztatottak száma 1950 és 1960 között legintenzívebben Pest megyében emelkedett, és 1949–1955 között Budapest a termelés növekedésében (141%) is lehagyta a vidéket (135%). Az aluliparosodott Alföld valamint a néhány pontszerű és periférikus modellt követő fejlesztéstől (Pécs–Komló) eltekintve elhanyagolt Dél-Dunántúl egyes megyéi gyors növekedési rátát produkáltak, de összességében a foglalkoztatottak létszámában és az állóeszközellátottságban is nőtt relatív lemaradásuk.

A beruházások és foglalkoztatás területi különbségei

Terület	Új városok	Beruházások (1950– 1958, %)	Újonnan telepített üze- mek (1949–1953, bá- nyák nélkül)		Az újon- nan telepít- ett üze- mekben dolgozók megoszlá- sa (1954, %)	A minisztériumi ipar létszámnövekedése 1949 és 1953 között	
			db	%		1000 fő	%
Budapest és környéke	0	35,1	16	27	39,8	105,6	44,7
Észak-Magyarország	4	17,6	5	9	8,7	7,8	15,9
Észak-Dunántúl	4	22,0	15	26	19,5	46,2	19,4
Dél-Dunántúl	1	11,4	4	7	9,8	17,1	7,3
Alföld	1	13,9	18	31	22,2	30,0	12,7
ÖSSZESEN	10	100,0	58	100,0	100,0	236,7	100,0

Forrás: Germuska 2004 (1. oszlop), Markos 1962 (2. oszlop) és Kóródi – Márton 1968 alapján a szerző szerkesztése.

A tervutasításos időszakban bekövetkezett urbanizációs politika leglátványosabb terméke a mindenk felett és ezért minden más rovására fejlesztett Sztálinváros; illetve megindult – de sokkal kisebb ütemben zajlott, és így jórészt az évtized második felére maradt – Ajka, Kazincbarcika, Komló és Oroszlány új városainak felépítése, Bányaterenye, Várpalota, Ózd és Tatabánya továbbfejlesztése. A Tervhivataltól elkülönülten működő Területrendezési Intézet (TERINT) 1948-ban három vasipari komplexum (Budapest, Ózd-Miskolc, Duna mente) településtervezési feladataira kapott megbízást. Az intézetben az alapelképzelések megtartásával, nyugati illetve szovjet példák⁴⁷ alapján három térben szétterültebb, folyómenti korridorokra alapozott regionális nehézipari kooperációs zóna terveit dolgozták ki; 1949 elején az intézet vezetője, Perczel Károly egy északkelet-délnyugati bányászati valamint egy-egy, a Dunára és Tiszára alapozott tengelyre tett javaslatot. A dunamenti iparosítás koncepciója, amelyben egy Budapest-Mohács urbanizációs sáv rajzolódott ki, a második egységhez kapcsolódott; az első és a második tengely a központi Budapesti gócpontban keresztezte volna egymást. Az elképzelés csak az 1960-as években épült be az állami politikába (pl. Százhalombatta és Leninváros felépítésével). A TERINT terveit ért a hivatalos bírálókat szerint „nem helyes országos és regionális terveket készíteni egy intézetben, mivel ez kizárólag a politikai vezetés ügye, egyetlen igazi regionális tervező van, és az Sztálin elvtárs.” (Perczel 1989, 85.). A regionális tervezést tehát felfüggesztették, a terveket megsemmisítették, és a történet csúf lezárásaként Perczel életfogytig tartó börtönbüntetést kapott (Germuska 2004). A későbbi cselekvésben a területi-

⁴⁷ Perczel (1989) elsősorban Le Corbusier Miljutin által Sztálingrád újjáépítése során is alkalmazott szalagváros-koncepcióját, a Tennessee-völgy 1933-as komplex regionális tervét és Nagy-Britannia városépítési programját emeli ki. A magyar tervek a nyugati és szovjet gyakorlat adaptációjára törekedtek.

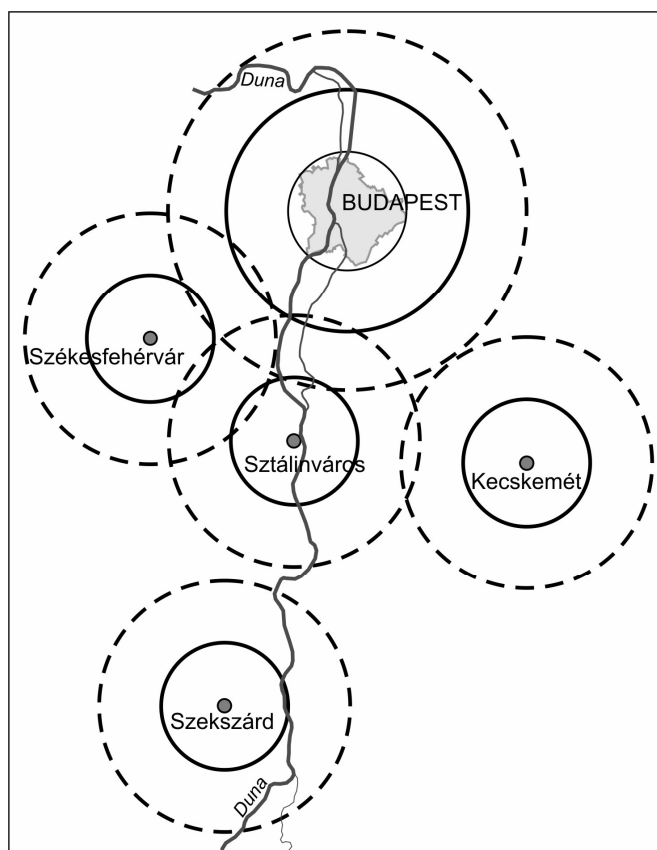
ség inkább esetleges volt; a hibás telepítések⁴⁸ a földrajzi nihilizmus érvényesüléséről, tisztán ágazati döntésekről tanúskodnak. Ennek ellenére Sztálinváros, bár végleges helyéről hadi szempontok döntöttek⁴⁹ és megvalósítása hihetetlenül pazarló módon folyt, aránylag szerencsés telepítésnek tekinthető, mivel három területi szempontnak is megfelel (*Lux 2006b*):

- jó pozíció Magyarország térszerkezetében;
- elmaradott, magas munkanélküliségű, városhiányos agrártérségben hozták létre; vonzaskörzetével egy „üres” teret tölt ki (3.5. ábra);
- kiváló szállítási helyzetű (komlói kocsz-szén, krivoj rogi vasérc vízi úton).

A dunamenti pozíció egy Sztálinváros-Csepel kooperáció lehetőségét is megteremtette.

3.5. ábra

Sztálinváros és vonzaskörzetei a magyar városhálózatban

Jelmagyarázat: a folyamos vonalak a 15 km-es, a szaggatott vonalak a 30 km-es sugarú vonzaskörzeteket jelölik

Forrás: Weiner – Valentiny – Visontai 1959, 21. alapján a szerző szerkesztése

⁴⁸ Így pl. a kiskunfélegyházi bányagépgyárnak sem munkaerőbázisa, sem nyersanyaga és energiája nem volt; a munkaigényes váltógyárat az eleve munkaerőhiánnyal küzdő Gyöngyösre, a pormentes levegőt kívánó golyóscsapágyüzemet és a nagy vízigényű penicilingyárat az e szempontokból deficiens Debrecenbe, a nagy porkibocsátású Dunai Cementművet pedig Vácon az erre fokozottan érzékeny fotokémiai gyár mellé telepítették (*Markos 1962*).

⁴⁹ A Mohács mellett megkezdett építkezéseket a jugoszláv konfliktus miatt leállították és a várost északra tolták; az elkészült 600 lakás a városé lett, az iparterület pedig később a mohácsi farostlemezgyár befogadjává vált.

Románia ipara a háború során aránylag csekély károkat szenvedett; a legjelentősebb fizikai problémát a vasút veszteségei és a termelékenység radikális visszaesése jelentették. Az erőltetett hadi célú nyersanyagkitermelésnek köszönhetően azonban 40%-kal nőtt az alkalmazott munkáslétszám. A háború utáni gazdasági helyzet legfontosabb jelensége a szovromvegyesvállalatok dominanciája, ami a román gazdaság általános fejletlensége miatt meghaladta a többi szocialista országét. Legfontosabb közülük a stratégiai olajvertikumot irányító, s a Szovjetunió részére termelő Sovrompetrol volt; vele a német tulajdon, s így a kitermelés, a finomítás és a tartalékok 36-37%-a került orosz kézbe, beleértve a Prahova megyei petróleumot és a Ploiești finomítókapacitásokat. A vegyesvállalatok az ipar más területein is átfogó irányító szerepet töltöttek be.⁵⁰

A román kormány gazdaságirányító szerepe ezért még szűkebb mozgástérrel és korlátozottabb szuverenitással rendelkezett, mint a többi népi demokrácia; beruházási politikáját konkrét döntések szintjén is megszabták a szovjet igények. A tervgazdaság kialakítása „két irányból” valósult meg; részben a román állam, s részben a szovjet katonai irányítás fennhatósága alatt. Az RKP már 1945-ös konferenciáján lefektette a nehézipar minden más ágazat rovására történő fejlesztésének programját. 1947-ben ipari hivatalok létesültek az állami és a még magánkézben lévő ipar irányítására illetve ellenőrzésére. 1948 júniusában államosították a fő ipari termelési eszközöket, a bányákat és a bankokat (így azok ipari érdekeltségeit is); feloszlatták a legnagyobb még létező külföldi vállalatot, az olajipari Astra Romanát. Ezt az év végén egy újabb államosítási hullám követte. A tervgazdálkodás teljeskörű kialakítását az 1949 évi egyéves terv jelentette, amit 1950-ben egy újabb követett; ezek átmenetet képeztek a rekonstrukciós és a növekedési célok között. 1951–1955 között már ötéves tervet hajtottak végre. (*Markos 1951, Turnock 1970, Böröczfy 1975, Réti 1993, Dénes – Dénes 2000*).

Az 1950-es évek iparosítási politikájában továbbra is érvényesült az államhatalom kettőssége. A Szovjetunió elsősorban Románia kitermelői-nyersanyagszállítói szerepének erősítésében, míg a román kormány az önálló ipar fejlesztésében volt érdekelt, ezért az országban a sztálini típusú ipartelepítési politika csak másodlagos szerepű lehetett. Az állami ipari beruházások fele az energetikába áramlott; második célként a nehézgépipar fejlesztését jelölték meg.

Az ipar térbeli fejlődését az 1950-es évek első felében fokozódó koncentrációs tendenciák jellemezték: „*a [Duna és a Fekete-tenger közötti, 1953-ban felhagyott] csatornaépítéstől*

⁵⁰ Sovrom-Chim (vegyipar), Sovromcarbune (szénbányászat, elsősorban a Zsil völgyében), Sovromgaz (gázki-termelés), Sovrom-Lemn (fakitermelés), Sovrommetal (vasérc-termelés, elsősorban Resica körül), Sovromcuart („kvarc”, valójában urániumbányászat), Sovrom-Transport (vízi közlekedés), Sovromtractor (nehézipar, gépgyártás, Brassóban), Sovrom Utilaj Petrolier (olajfinomítási eszközök gyártása).

eltekintve a hagyományos ipari központok súlya tovább növekedett. Erre utalt, hogy a „romániai Sztálinváros” nem egy új építkezés, hanem Erdély legfejlettebb ipari központja, Brassó volt. Az iparfejlesztés regionális súlypontjait a szovromok is meghatározták, amelyek a dél-erdélyi régiót részesítették előnyben” (Réti 1993, 163.). Szintén Dél-Erdélyben került sor Vajdahunyad fémvertikumának bővítésére (többek között új kohókkal, henger- és kokszolóművel), majd Resica konszolidációjára. A vegyipar, elsősorban a petrokémia, szintén Dél-Erdélyben (földgáz) és Ploiești környékén (kőolaj) fejlődött. Jelentős erőforrásokat összpontosítottak továbbá a Zsil völgyében, ahol a szénbányászat volt a fejlesztés alapja (Markos 1951, Turnock 1970, Réti 1993, Dénes – Dénes 2000). Összességében tehát az ipar területi eloszlása nem változott, csak a meglévő különbségek erősödtek.

A vegyesvállalati rendszer lebontása 1953-tól kezdődően indult meg. Először leállították a szovromokba irányuló tőkeberuházásokat és visszafogták a gépimportot, majd 1954–1956 között vásárlással állami tulajdonba adták őket. Ezzel az intézkedéssel a román ipar a történelemben először hazai kézbe került. Sor került több, különösen pazarló nagyberuházás leállítására vagy lassítására is; az energiaszektor egyoldalú fejlesztésével szemben a vas- és színesfémkohászat került előtérbe. A többi szocialista országgal ellentétben azonban a megnövekedett önállóságú Románia nem a gazdasági rendszer fokozatos racionalizálása, hanem egyfajta nacionalista sztálinizmus útjára lépett (Réti 1993, Dénes – Dénes 2000).

3.2.3. Iparfejlődés és területiség a reformszocialista időszakban

Az 1950-es évek második felében, majd az 1960-as években a korábbi növekedési modell kudarcát látva több országban is kísérletet tettek az iparpolitika részleges átalakítására. A beruházási források kimerülése, a fogyasztás visszafogása miatti életszínvonalromlás kiváltotta elégedetlenség és az erős területi polarizáció szükségessé, a háborús fenyegetés csökkenése és a politikai helyzet enyhülése lehetővé tette a tervgazdaságok korrekcióját. A korrekció fő elemei az iparfejlődés szemszögéből a következők:

- a gazdaságirányítás reformja,
- technológiaváltás,
- a területfejlesztési politika megjelenése,
- erősödő belső és nemzetközi kooperáció és szakosodás.

A reformkísérletek nem jelentettek paradigmaváltást, hanem a politikai rendszeren belül megnövekedett lehetőségek kihasználása által csak a fő hiányosságok felszámolására volt lehetőségük. Ennek a mozgástérnek köszönhető a korszakban a szocialista országok közötti

divergencia, az alternatív gazdaságfejlesztési modellek, fejlődési pályák kialakulása. A különbségek jelentősége elsősorban a blokkon belül volt érzékelhető és szignifikáns; távolról nézve a hasonlóságok szembetűnőbbek a különbségeknél, és az alapvető ellentmondások felszámolására nem kerülhetett sor. Amikor tehát az eredményekről beszélünk, a reformokat külön kell vizsgálnunk a rendszer flexibilitása, és külön a világgazdasági folyamatok alakulásának kontextusában. Némi leegyszerűsítéssel kijelenthetjük, hogy az 1960-as években a térség iparfejlődése hozzávetőlegesen párhuzamos volt a hasonló fejlettségű országokéval, s időnként sikeresebbnek is tűnt nála, a világgazdasági korszakváltással azonban egyre nyilvánvalóbbá váltak korlátjai is.

A *gazdaságirányítás reformja* a direkt tervutasításos rendszer megszüntetését és a közvetett tervezés bevezetését jelentette; ezt az 1950-es évek második felében a legtöbb országban végrehajtották. *Balázs – Varga (1959)* a centralizáció-decentralizáció kérdését mint egy fejlődési folyamat egymást követő lépcsőit említi; vagyis szerintük a tervgazdaságok kiépítése a vezető- és szakemberhiány miatt követelte meg az előbbit, és a szükséges káderállomány megléte tette lehetővé az utóbbit egy későbbi fejlődési fázisban. A decentralizáció tehát nem a tervezés gyengítését, hanem éppen ellenkezőleg, megerősítését szolgálja azáltal, hogy egyre alacsonyabb szinteken végeznek tervező munkát, egy kisebb közvetlen befolyású, de hatékonyabban működő központ irányítása alatt. Ez a nézőpont lényegében a konszolidáció ideológiai alátámasztását adja, beszámolva annak új jelenségeiről.

Stark (1966) az 1950-es évek második felétől meginduló változásokat a politikaitól a gazdasági szempontok dominanciája felé történő mozgásnak tekinti. A folyamat lényege szerint is a központi tervezés tökéletesítése a szocialista fejlődés egy új szakaszában, aminek legfontosabb eleme a vállalati önállóság és felelősség (anyagi érdekeltség) erősödése. Az egyes országok más-más módon valósítják meg az útkeresést, s az ötvenes évek homogenitásával szemben ezért tapasztalhatók növekvő különbségek a nemzetgazdaságok között. A decentralizáció az 1960-as évek jellemző tendenciája volt; az évtized végétől azonban ez a trend megfordult és újraközpontosításnak adta át a helyét. *Bauer – Szamuely (1979)* a középső irányítási szint megerősödését hangsúlyozza; a visszavont hatásköröket a legtöbb országban itt helyezték el. Ezekkel a változásokkal az irányítás rendszere és a gazdasági szerkezet lényegében „megfagyott”; a rendszerváltásig jelentős átalakulás már nem ment végbe.

A korrekciós folyamat nem csupán irányítási kérdésekben jelentkezett, hanem *technológiaváltással* is járt. Az 1950-es évek iparosítása egy XIX. századi típusú, már létrehozásakor elavult iparszerkezetet hozott létre. Az 1960-as években a nehézipar energiaellátásában és az új telepítésekben is csökkent a szén, és nőtt a szénhidrogének (kőolaj, földgáz) szerepe (3.9.

táblázat). Ezzel nőtt a termelés gazdaságossága és új, ún. bázisképző iparágak terjedtek el; a telephelyválasztás flexibilisebbé vált. Az alacsonyabb szállítási igény és az újabb technológiák kisebb mérete lehetővé tette a térben kevésbé koncentrált telepítést, vagyis csökkent a természeti erőforrások közelségének szerepe és az ipartelepítés könnyebben töltötte be a területfejlesztési eszköz szerepét.

3.9. táblázat

Az energiastruktúra változása: szénhidrogének aránya a felhasznált energiahordozókon belül a KGST országokban és az energiaönellátás mértékének alakulása 1955–1970 (%)

Ország	CH-arány			Önellátási arány	
	1955	1964	1970*	1960	1970
Bulgária	16,7	23,7	42	85	46
Csehszlovákia	3,9	8,6	20	90	73
Lengyelország	4,2	6,9	17	95	89
Magyarország	20,1	26,8	42	75	68
NDK	n.a.	7,1	14	83	77
Románia	72,2	74,0	72,0	97	96
Szovjetunió	23,1	47,1	n.a.	n.a.	n.a.

* prognózis

Forrás: Kiss 1969, 378–379.

Másrészt a technológiaváltás nem átalakította a korábban „felépített” iparvidékeket, hanem egyes esetekben továbbfejlesztésükkel, máskor más területeken megvalósított beruházásokkal kiegészítette őket. Egészen a szocializmus felbomlásáig „réteges” iparról beszélhetünk, ahol egyszerre léteztek hagyományos „sztálinista” üzemek és későbbi, modern létesítmények. A párhuzamosság fennmaradásának oka elsősorban az erőforrások elégtelenségében található; a nehézipari területek modernizálásának igénye többször és több helyütt fölmerült, de a forrásszűke miatt nem vagy csak részlegesen került rá sor (Lux 2006). Az innovációkényszer a gazdasági alkalmazkodást elősegítő mechanizmusok sérülése (v.ö. 3.3.1. rész) miatt soha nem érvényesült olyan mértékben, mint a nyugati országokban, és a közép-európai ipar technológiai lemaradása a rendszer összeomlásáig töretlenül fokozódott.

A szocialista országok fejlesztéspolitikájában az 1950-es évek második felétől konkrétan is megjelentek olyan intézkedések, amelyek a területfejlesztés körébe sorolhatók. A gazdaság területi egyenlőtlenségeit a korban legerősebben differenciáló ágazatként a fejlesztési eszköz szerepét elsősorban az ipar töltötte be; letelepítése vagy tovább- (sokkal ritkábban vissza-) fejlesztése vált a területfejlesztési politika domináns eszközévé.⁵¹ A flexibilisebb po-

⁵¹ „Az ipar – területfejlesztő hatását tekintve is – kiemelkedő szerepe következik annak gazdasági struktúrában elfoglalt helyéből, növekvő részarányából, telepíthetőségéből, termelőerőinek területileg is kifejeződő koncentrációjából. A tapasztalat azt mutatja, hogy a gazdasági elmaradottság többnyire ipari fejletlenséggel vagy egyoldalú ipari fejlettséggel jár együtt. ... Az ipar a területi fejlődés egyik alapvető tényezőjévé válik. Termelőerőinek

litikák megjelenését az enyhébb politikai légkör, a már említett technológiaváltás és a munkaerő mobilitásának folyamatos csökkenése (Mohamed és a hegy szerepcseréje) tette lehetővé. A területi reformok kérdése jellemzően az 1960-as évek végéig zajló folyamat, utána ugyanis a politikai visszarendeződés és a gazdaság „befagyása” következett be, a meglévő szerkezet konzerválására irányuló törekvések váltak meghatározóvá. A reformokat három fő, egymást nem kizáró irányra oszthatjuk:

- *A gazdaságirányítás területi alapú megszerzése:* ilyen reformokkal kísérletezett a Szovjetunió, ahol 1957 és 1965 között néhány kivétellel felszámolták az ágazati minisztériumokat és az ország területét 100 gazdasági körzetre osztva tiszta területi irányítást kíséreltek meg bevezetni. A szovjet példát követte Bulgária, ahol először területi, majd 1962-től vegyes, ágazati-területi irányítás működött.
- *Az iparirányítás szervezeti átalakítása:* az ágazati irányítás hierarchiájának és működésének reformja; elsősorban a hierarchiaszintek számának csökkentésével és a döntési jogkörök alacsonyabb szintre helyezésével. A jogkörök befogadói összevonások által megteremtett nagyvállalatok és ipari egyesülések voltak.⁵² Szervezeti reformok mentek végbe az NDK-ban, Csehszlovákiában, Lengyelországban és Magyarországon is, míg Jugoszláviában az öngazgatási formák kompetenciáinak növekedése és a közvetett irányítás elterjedése volt jellemző.
- *Vidéki ipartelepítési kampányok:* az iparilag fejletlen területek iparosítása új telepítésekkel. A kampányok célja elsősorban a munkaerőfölség felszívása volt, vagyis munkaintenzív, kisebb egységekben és kevesebb tőkeberuházással megvalósított fejlesztésekről beszélhetünk. Ez a reformtípus volt a legelterjedtebb, legkonzekvensebben Magyarország és Lengyelország alkalmazta.

A fentiekből látható, hogy a területi és az ágazati tervezés viszonya országonként és időben is más-más módon alakult. Kevés kivételtől eltekintve az utóbbinak egyértelmű primátusa volt; jellemzőbbek voltak a transzmissziós szerepű „ágazati-területi tervek”, amelyek az ágazati tervezés folyamatán belül jelenítettek meg területi szempontokat – a helyi érdekek érvényesítésére azonban nem voltak alkalmasak (a kérdésről bővebben lásd *Kőszegi* 1961). Mindenesetre az 1960-as évek végén a területfejlesztés differenciált eszközrendszeréről beszélhetünk

koncentrálódási folyamata területi koncentrációhoz is vezet. Így a gazdasági fejlődés menete során előtérbe kerülő ipar a differenciált területi fejlődés legfontosabb forrása.” (Bartke 1971, 16-17.)

⁵² *Jánossy* (1969) ezeket „kvázi-nagyüzemeknek” nevezi, amelyek gyakran csak formálisan integrálódtak, miközben termelésük nem tekinthető ténylegesen nagyüzeminek. Véleménye szerint a formalitás, a minőségi elemek elhanyagolása a szocialista gazdaságok ellentmondásainak fő forrásává vált. *Tüü* (1968) adataiból kitűnik, hogy a szocialista országok között a vállalati koncentráció Magyarországon és Csehszlovákiában volt a legmagasabb (itt az 5000 fő fölötti vállalatok foglalkoztatták a munkások 34 illetve 29,3%-át), Bulgáriában és az NDK-ban pedig a legalacsonyabb (8,1% illetve 10,7%).

(3.10. táblázat) , s bár ezt követően jellemzően visszalépésre került sor, abban az értelemben értelmes róla beszélni, hogy a reformok során elért mégoly szerény eredmények hatása a későbbiekben is érzékelhető maradt.

3.10. táblázat

A területfejlesztés eszközei az 1960-as évek végén

Eszköz	Bulgária	Csehszlovákia	Jugoszlávia	Lengyelország	Magyarország	NDK	Szovjetunió
Bankhitel-kedvezmények a preferált területeken		X	X	X	X		
Egyszeri beruházási hozzájárulás		X		X	X		
Differenciált adó- és bérhozzájárulás, egyéb költségtámogatás		X	X		X ⁵³		X
Differenciált közműdíjak és kommunális adók	X			X	X		X
Differenciált telekárak és telekhasználati díjak			X	X	X		X
Ipari parkok létesítése, infrastruktúratelepítés						X	X
Területileg differenciált ár- és tarifapolitikai intézkedések			X	X			X

Forrás: Kóródi – Márton 1968 és Bartke 1971 alapján a szerző szerkesztése

A beavatkozások és a spontán zajló folyamatok hatására átalakult a szocialista országok térszerkezete, valamelyest csökkentek a területi különbségek. *Kóródi – Márton* (1968) Magyarország példáján az új bázisképző iparágak megjelenését és a növekvő belső és nemzetközi munkamegosztást említi az 1960-as évek iparának legfontosabb új területi jelenségei között. Ezek a folyamatok szükségessé teszik az ipar „ésszerű dekoncentrációjának megvalósítását” is. 15-20 éves távlati tervként a munkaerőforrások és az ipari munkahelyek területi elkülönülésének csökkenését, a foglalkoztatási problémák megoldását és a munkával való takarékossgot jelölik meg fő feladatokként. A feladatokat a fejletlen területeken erőteljes iparosítással, a központi körzetekben intenzív iparfejlesztéssel (tehát iparkitelepítés révén a munkaerő egy részének felszabadításával és modernebb ágazatokba irányításával), az egyoldalúan fejlett nehézipari körzetekben pedig diverzifikációval látják megoldhatónak. *Enyedi* (1978) a korszak iparfejlődését összegezve a közép- és kelet-európai ipar szerkezeti átalakulásának megindulásáról beszél, és úgy véli, hogy ezt négy országban (NDK, Csehszlovákia, Jugoszlá-

⁵³ Sajátos módon „inverz” eszközzel, az ingázási költségek vállalatokra terhelésével és ezen keresztül a munkaerőhöz közeli telepítés ösztönzésével (*Bartke* 1971).

via, Magyarország) egy újabb fejlődési szakasz követi, amelyben az ipar minőségi fejlesztése kerül majd a politika érdeklődésének középpontjába.

Az időszakban az iparfejlesztés-területfejlesztés legfontosabb kérdése az új kapacitások elosztása maradt; a telephelyválasztás volt a gazdaság területi szerkezetébe való beavatkozás, tehát a fejletlen területek modernizálásának leeffektívebb eszköze. Kevesebb figyelem jutott az iparosításon már korábban átesett, de egyoldalú (gyakran monofunkcionális) iparszerkezettel rendelkező, a nyugati depressziós térségekhez hasonló vonásokkal rendelkező térségekre. A szocialista fejlesztéspolitikára számára ez a probléma nagyon nehezen kezelhetőnek bizonyult, ugyanis a kor mércéje szerint az érintett térségek egyáltalán nem voltak fejletlenek, sőt, kifejezetten sikereseknek számítottak, hiszen gyakran mindössze néhány évvel korábban jelentős növekedésen mentek keresztül. Ezért a gazdasági szakirodalomban kérdésük viszonylag későn, főleg az 1960-as évek második felétől, s ezen belül Magyarországon kerül említésre (lásd pl. *Kóródi – Márton* 1968, *Bartke* 1971, *Kóródi – Kőszegfalvi* 1971).

Az 1960-as évek végéig – tehát még a gazdaságfejlődés feltételeit átrendező világgazdasági korszakváltást megelőzően – az egyoldalú fejlettség három problémakörben jelentkezett:

- Urbanizációs hiányjelenségek: az ipar- és a településfejlődés üteme közötti különbségekből eredő lakás-, infrastruktúra-, valamint szolgáltatás- és áruhiány.
- A munkaerőpiac egyoldalúsága (sok nehézipari, elégtelen számú egyéb munkahely) miatti munkanélküliség, elsősorban a nők körében.⁵⁴
- Ipari területek funkcióvesztése: kimerült, vagy az energiastruktúra korszerűsítése miatt termelés alól kivont, s ennek köszönhetően gazdasági bázisukat elvesztett iparvidékek.

Míg az első problémakör a településfejlesztés látókörébe tartozik, addig a másik kettő már területfejlesztési kérdés. A női munkanélküliség már korábban is tapasztalható volt a nehézipari térségekben, de az 1960-as évek társadalmi és gazdasági változásai tették különösen feszítő kérdéssé ott is, ahol az iparban-bányászatban dolgozó férfiak számára nem okozott gondot a családfenntartás. A munkanélküliség kezelésére az alternatív foglalkoztatási lehetőségek telepítése volt a legkézenfekvőbb megoldás; főleg a munkaigényes iparágak (pl. textilipar, műszeripar) illetve a városi szolgáltatások (közoktatás, kereskedelem, adminisztráció stb.) voltak alkalmasak a szabad munkaerő egy részének felszívására. A probléma sikeres kezelésére sok helyen mégsem, vagy csak nagyon hosszú idő alatt került sor, mivel a beruházási

⁵⁴ Így pl. 1956-ban Magyarországon az iparban foglalkoztatottak 32%-a volt nő, de a borsodi iparvidéken mindössze 17–18%; az első ötéves tervben az egész térségben csak egy női munkaerőt foglalkoztató üzem épült (*Kóródi* 1959). Komlón még 1965-ben is a férfiak 88,4%-a, de a nőknek csak 36,8%-a rendelkezett munkával (*BML/1/1965/9*. 1965). Felső-Sziléziában a regisztrált munkát kereső nők száma az 1950-es években többszörösen meghaladta a férfiakét, és a helyzet 1960–1970 között tovább romlott. Magyarország az 1960-as és 1970-es években viszonylag kedvező eredményeket ért el a probléma korrigálásában.

politika nem rendelkezett az ehhez szükséges forrásfölösleggel, és a kérdésnek eleve alacsonyabb prioritást adott.

A harmadik probléma, az ipari területek funkcióvesztése elsősorban a bányavidékeken jelentett gondot (az ipar, és különösen a nehézipar visszafejlesztése bármilyen más indokból elképzelhetetlen volt). Itt a gazdaságfejlesztés és az urbanizáció döntően az ipar igényei szerint zajlott le, ezért az igények csökkenése (szénbázisról szénhidrogénbázisra történő átállás) vagy a készletek kimerülése létalapjukat kérdőjelezte meg. A kisebb ipari települések esetén elfogadható megoldás volt a visszafejlesztés, a jelentős befektetéseket lekötő nagyobb városokban és ipari térségekben azonban komplex intézkedési csomagokra volt szükség. A munkaerőpiaci eszközök (korai nyugdíjaztatás, rekolonizáció) mellett a reindusztrializáció-újrafelújítás, vagyis új bázisiparágak letelepítése vált elfogadott stratégiává. Ezeket a költséges megoldásokat csak ritkán alkalmazták, és pont abban az időszakban, amikor ez időszerűvé vált volna, a politikai helyzet a status quo mindenáron való fenntartása felé fordult.

A korszak hangsúlyos kérdése a *gazdasági kooperáció és specializáció* problémaköre. Az 1950-es években a szocialista gazdaságok a világ és egymás felé is zártak voltak és párhuzamos iparosítást valósítottak meg. Csak az évtized végétől nyílt meg a lehetőség a pusztán formális együttműködés valós tartalommal történő feltöltése előtt. A kooperáció és specializáció sajátos, csak a szocializmus kontextusában értelmezhető szerepet kapott. A piacgazdaságokban mindkettő a gazdaság működésének természetes jelensége, a tervgazdaságok intézményi sajátosságai viszont olyan gátakat emelnek elé, amelyek lebontása külön politikai szándékot igényelt és hovatovább szignifikáns eredménynek volt tekinthető – de csak az előzményekhez mérten. Vagyis nem a versenyképesség nőtt, hanem a diszfunkcionális jelleg csökkent; a rendszer által létrehozott problémára találtak (fél-)megoldást. *Kormnov* (1974) értelmezése szerint a kooperáció és specializáció ágazaton belüli, nemzetközi méretekben végbemenő ágazaton belüli, és nemzetközi méretekben végbemenő ágazaton belüli és ágazatok közötti szakosítás keretein belül megy végbe. Ezek a szerinte egymásra épülő formák egy új gazdaságfejlődési szakaszt jelentenek a szocialista országok számára, amely az extenzív növekedési lehetőségek csökkenése után válik jelentőssé.⁵⁵

Kormnov érinti, azonban nem ismeri föl a folyamat alapvető ellentmondását, a kooperációs és autarchiás elképzelések közötti érdekellentétet. Még a kooperációban érdekelt államok sem mondtak le nemzeti iparuk komplex fejlesztéséről, mások pedig egyenesen elutasították a nekik szánt specializált szerepet. A jelentős áldozatok árán létrehozott párhuzamos kapacitá-

⁵⁵ Ugyanezt a folyamatot *Bognár – Varga* (1958) három szakaszra osztja és a nemzeti autarchia fokozatos lebontásaként értékeli.

sok leépítése csak visszafejlesztésként volt értelmezhető, ami politikailag és (a szűkös források miatt) gazdaságilag is elfogadhatatlan volt. A konfliktus elsősorban az iparilag fejlettebb (NDK, Csehszlovákia) és fejletlenebb (Magyarország, Lengyelország és különösen Románia) országok között húzódott; az előbbieket a kooperáció kiterjesztésében és a KGST-n belüli ipari termelészerepük növelésében, utóbbiak nemzeti iparuk továbbfejlesztésében és a technológiatranszferek révén megvalósított területi kiegyenlítésben voltak érdekeltek. A KGST-n belüli specializációt elsőként szorgalmazó szovjet kezdeményezésű nagytérgazdasági elképzelések 1962-ben a magas szintű területi munkamegosztás és a nemzeti profilok kialakítása mellett tették le a voksot (lásd a terv kidolgozásában jelentős szerepet játszó E. B. Valev tanulmányát a dunamenti országok gazdasági körzeteiről); ezeket az elképzeléseket azonban az agrár-könnyűipari és kisebb mértékben vegyipari szerepre szánt Románia határozottan visszautasította és gazdaságpolitikájában a belső komplexitás („sokoldalúan fejlett szocialista társadalom”) megteremtését helyezte előtérbe. Az érdekellentét 1964 után Románia különutas fejlődéséhez és a KGST-től történő eltávolodásához vezetett (Valev 1964, Turnock 1986, Gulyás 2005).

A KGST-kooperáció során a következő ipari termelési profilok jöttek létre (*Bogomolov – Peksev 1962, Pavlenda 1963, Schirmer 1964, Dinev – Misev 1981* stb.):

- NDK: barnaszénbányászat, gépipari, elektronikai és vegyipari termelés (elsősorban szénhidogénbázisú vegyipar, műanyaggyártás);
- Csehszlovákia: szén- és ércbányászat, kohászat, nehézgépipar, fegyvergyártás, vegyipar;
- Lengyelország: szénbányászat, kőolajipar, vegyészeti;
- Magyarország: nem fémgényes gépipari ágak, közlekedési gépipar (autóbuszgyártás), alumíniumipar, később híradástechnika és finommechanika (székesfehérvári ipari körzet), műszeripar, gyógyszergyártás;
- Románia: petrokémia;
- Bulgária: mezőgazdasági termelés és könnyűipar, s egyes ezt kiszolgáló gépipari ágak (pl. mezőgazdasági gépgyártás). Később erősödő elektrotechnikai és vegyipari szerep, részben Magyarországról áttelepített kapacitásokkal (híradástechnikai berendezések, villanyégők).

Az erősödő munkamegosztás és a külgazdasági nyitás valójában a „rendszeren kívüli” kereskedelem erősödését is eredményezte. A 3.11. táblázat adatai 1950 és 1972 között a KGST-n belüli kereskedelem arányának állandóságát, ezt követően pedig visszaesését mutatják. A 3.12. táblázatban a külkereskedelmi mérleg árucsoportok szerinti bontása olvasható 1978-ban;

látható, hogy a belső árucseré elsősorban a Szovjetunióból a KGST-6-ok felé irányuló nyersanyag- és energia, és az ellentételezésül szállított félkész- és késztermékek kettősére épül.

3.11. táblázat

Az európai KGST-országok egymással folytatott kereskedelmének alakulása 1950–1979 (%)

Ország	1950	1960	1972	1979
Albánia		88,9	41,1 ⁵⁶	
Bulgária		80,7	80,2	75,7
Csehszlovákia	55,6	63,8	71,3	67,2
Lengyelország	58,4	56,6	62,3	54,7
Magyarország			68,1	52,0
NDK			71,0	65,8
Románia	89,2	65,8	53,7	35,4
Szovjetunió			64,5	51,9
ÖSSZESEN	61,8	60,8	62,6	n.a.

Forrás: Meisel 1974, Böröczfy 1975 és Peche 1982 alapján a szerző összeállítása

3.12. táblázat

A KGST-országok export- illetve importtöbblete árucsoportok szerint 1978-ban (%)

Ország	Gépipari termék	Nyersanyag és félkész termék	Élelmiszer	Egyéb fogyasztási cikk
Bulgária	+7,4	-33,8	+20,7	+5,7
Csehszlovákia	+12,0	-24,0	-0,8	+12,8
Lengyelország	+5,1	-13,2	-1,9	+10,0
Magyarország	+0,1	-26,7	+14,1	+12,5
NDK	+21,0	-23,2	-7,7	+9,9
Románia	-8,7	-12,2	+7,2	+13,7
KGST-6	+8,2	-20,5	+2,0	+10,3
Szovjetunió	-22,4	+48,1	-17,0	-8,7
ÖSSZESEN	-6,5	+10,1	-6,4	+1,8

Forrás: Román 1981, 172.

A KGST-kapcsolatok fejlődésének második jelentős állomása az integráció működésébe 1971-ben belépő Komplex Program. A program tervezési, tudományos-műszaki, szakosítási-kooperációs, külkereskedelmi, valutáris-pénzügyi valamint jogi kérdésekre terjedt ki és az együttműködési területek között a nemzetközi gyártásszakosítás és kooperáció, a tudományos-műszaki együttműködés, valamint az iparilag kevésbé fejlett országok számára nyújtandó hitelek és ideiglenes preferenciák megerősítését hangsúlyozta (*Komplex Program 1978*). A gyártásszakosításban és kooperációban a termelő kapacitások áttelepítése volt a legjelentősebb eszköz, a tudományos-műszaki együttműködésben pedig a know-how, licenz- és szakembercseré valamint a természeti kincsek (elsősorban energiahordozók és ércek) kutatásában,

⁵⁶ 1961-től Albánia és a Szovjetunió megszüntette gazdasági kapcsolatait; az 1960-ban 7,0%-os kínai forgalomrészesezés viszont 1970-re már 36,1%-ra emelkedett (*Böröczfy 1975*).

kitermelésében és feldolgozásában megvalósuló együttműködés. Valójában ezek közül a dráguló anyag- és energiaárak melletti biztonságos ellátás elérése számított a legjelentősebb eredménynek. Az együttműködést hátráltatta a kompromisszumként megszületett *érdekelt fél elvének* (az előnytelennek tartott programokból történő kimaradás lehetőségének) lehetősége. Hasonló következményekkel járt a *célprogramok* 1976 utáni bevezetése: a közös érdeklődésre számító termékeket előállító ágazatok fejlesztését elősegítő célprogramok döntően a KGST-szintű nyersanyag- és energiaellátás területén valósultak meg; eredményük tíz nagyberuházás (köztük nyolc a Szovjetunió területén) és az európai szocialista országok energiarendszerének bizonyos szintű integrációja (lásd *Alisov – Valev* 1985, 3. térképmelléklet).

3.2.4. A reformszocializmus területi fejlődési pályái

A tervutasításos periódusban a közép-európai szocialista országokban az örökölt egyenlőtlenségek továbbélése volt megfigyelhető, az iparpolitika a központi térségek és néhány kiválasztott iparvidék fejlődését hozta. A fejletlen területek látványos növekedési rátái nem eredményeztek valós területi kiegyenlítődést. Az 1950-es évek második felétől csökkent a szocialista országok csoportjának homogenitása; a nemzeti politikák növekvő mozgástere elváló fejlődést tett lehetővé. Véleményem szerint ez az 1960–1970-es évek fordulóján ragadható meg legjobban. Ekkor a rendszer viszonylag stabil; már érzékelhető az eltérő nemzeti politikák eredménye, de még nem következett be a szocialista országokat közös kényszerpályára állító világgazdasági korszakváltás. A globális elemzés öt mutatóra terjed ki:

1. az ipari foglalkoztatottak aránya az összes foglalkoztatotton belül (3.6. ábra),
2. az iparban dolgozók területi koncentrációja (3.7. ábra),
3. az ipari beruházások aránya (3.8. ábra),
4. az ipari beruházások területi koncentrációja (3.9. ábra),
5. egy ipari foglalkoztatottra eső beruházás (USD értéken) (3.10. ábra).

A mutatók segítségével átfogó képet kapunk a szocialista országok iparának térszerkezetéről és összehasonlíthatjuk azok fejlődését. A 2. és 4. mutatók az eltérő közigazgatási beosztás miatt csak „országhatáron belül” értelmezhetők, viszont így is alkalmasak az államok közötti koncentrációs különbségek vizsgálatára. Nemzeti sajátosságok és a területi statisztikák eltérő módszertana miatt az összkép szóbeli kiegészítést igényel; ezt részben itt, részben az országelemzéseknél teszem meg. Hozzá kell tenni továbbá, hogy ez a kép pillanatkép: 1970–1971 állapotát mutatja; a folyamatok alakulásának vizsgálatára az 1990–1991-es és a 2003–2004-es adatokkal összevetve alkalmas.

Az 3.6 ábrán a szocialista iparban dolgozók foglalkoztatáson belüli aránya látható (tehát a tanácsi és mezőgazdasági szervek irányítása alatt álló ipart nem veszi figyelembe – így a nagyipar felé elfogult, mivel jellemzően ez a forma tartozott mindenhol az állami-minisztériumi felügyelet hatáskörébe). Az ipartelepítési politika eredményeként 1970-re az ipari foglalkoztatás átlagos szintje elérte az 51%-ot, vagyis elfogadható a korabeli szakirodalom állítása, hogy a szocialista tábor tagjai ipari országokká váltak. Az ipar legfontosabb magterülete továbbra is Morvaország–Szilézia (bővebben Dél-Lengyelország és Csehország) valamint az itt nem ábrázolt Dél-NDK maradt, tehát továbbélt Łódź–Erfurt–Budapest „ipari háromszöge”. Másrészt megfigyelhető Románia, elsősorban Dél-Erdély kiemelkedése, ami annak köszönhető, hogy a román gazdaságpolitika nem szakított az erőltetett iparosítás politikájával: ez a transzformáció a korban a gyors fejlődés ígérését hordozta, valójában azonban az egyoldalú fejlettség és az elmaradott iparszerkezet tömegesedéseként fogható fel. Romániával szemben feltűnő Magyarország (46%) és Jugoszlávia (47%) alacsony ipari foglalkoztatási szintje, amely még Albánia (46%) adataihoz mérhető – ez az első két esetben főleg a már említett módszertani okokból, s Magyarországon külön a magas fővárosi koncentrációból ered.⁵⁷ Megfigyelhető továbbá, hogy bár a központi régiók iparosodottsága szinte mindenhol a legmagasabbak közé tartozik, a fővárosokra ez az 1950-ben még érvényes állítás ekkor már nem feltétlenül áll: a foglalkoztatás bővülésének fő terepévé a terciér szektor vált. Budapest és Łódź ekkor még ipari „sziget”, de pl. Prága már „lyuk” – alacsonyabban iparosodott környezeténél. Bár az adatok alapján elkülöníthető két országcsoport, a magasabb és alacsonyabb ipari foglalkoztatás közötti szakadék nem túl mély: Csehszlovákiában 55%, Bulgáriában és Romániában 53%, Lengyelországban pedig 52% volt az ipari foglalkoztatottak aránya, azaz a különbségek nem számottevőek. Összességében a közép-európai szocialista országok köre aránylag homogén: az ipari foglalkoztatásban konvergencia ment végbe.⁵⁸

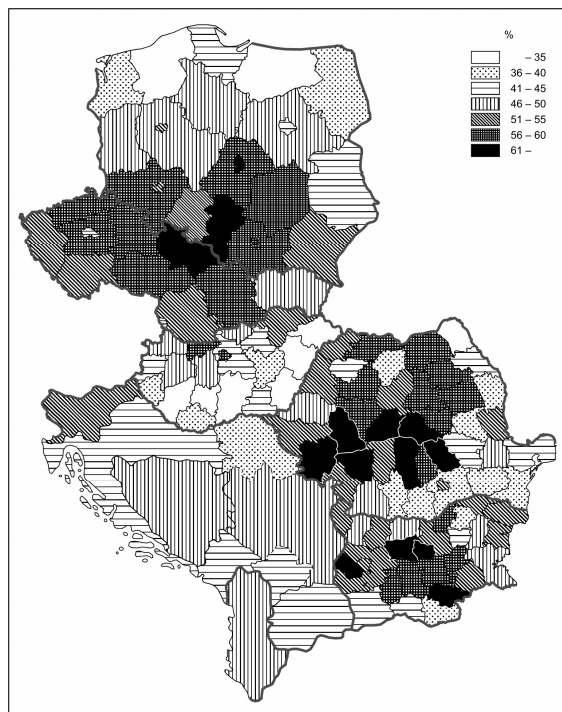
A 3.7. ábra mutatja a foglalkoztatás területi koncentrációját. Ez a kép némileg eltér az előzőtől. A legnagyobb koncentrációs góc Magyarországon található (a főváros részesedése önmagában 34%-os), ezt követi Katowice (20% – a sokkal nagyobb lengyel területeken még figyelemreméltóbb jelenség), Bukarest és Szófiaváros (16%), majd Észak- és Délmorvaország (15-14%). A területi különbségek a déli-délkeleti államokban, Jugoszláviában, Bulgáriában és

⁵⁷ A könnyű- és élelmiszeripar egy része tanácsi vagy szövetkezeti irányítás alá tartozott és ezért nem tartották nyilván a szocialista ipar csoportjában.

⁵⁸ Mind *Enyedi* (1978), mind *Winięcki* (1986) adatai azt mutatják, hogy 1950, 1960, 1965, 1970 és 1979 évek rendre az ipari foglalkoztatás különbségeinek mérséklődését hozták. Winięcki egyben arra is rámutat, hogy a folyamat egésze a piacgazdaságokétól eltérő jellegű volt; tehát a szocialista államok között konvergencia, a világgazdaság egészéhez képest divergencia – az ipar „túlburjánzása” – figyelhető meg.

3.6. ábra

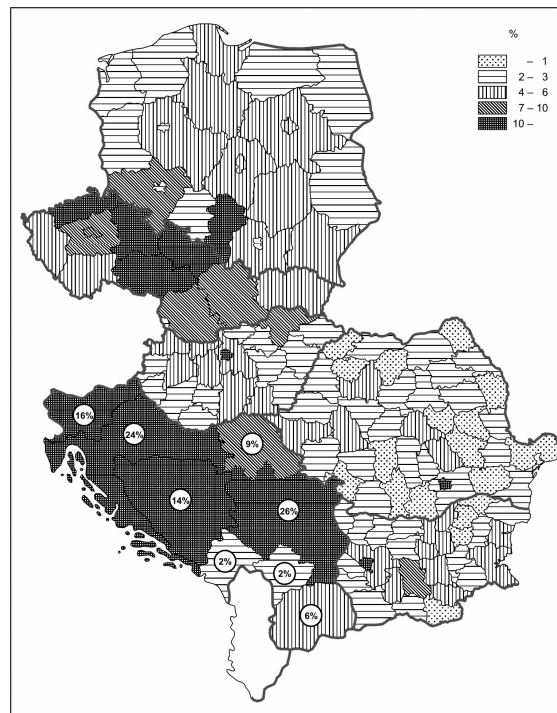
Az iparban dolgozók aránya a szocialista szektorban
1970–1971-ben

Forrás: Nemzeti statisztikai évkönyvek alapján a szerző számításai és szerkesztése

3.7. ábra

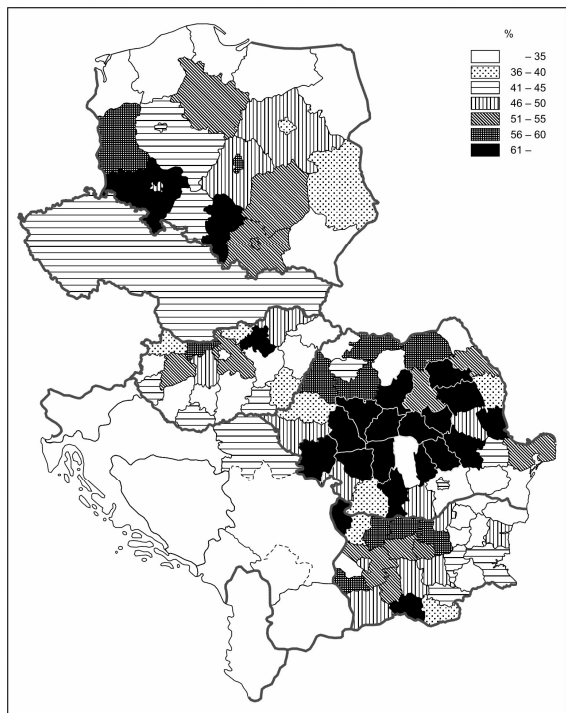
A szocialista iparban dolgozók területi koncentrációja
1970–1971-ben

Forrás: Nemzeti statisztikai évkönyvek alapján a szerző számításai és szerkesztése

3.8. ábra

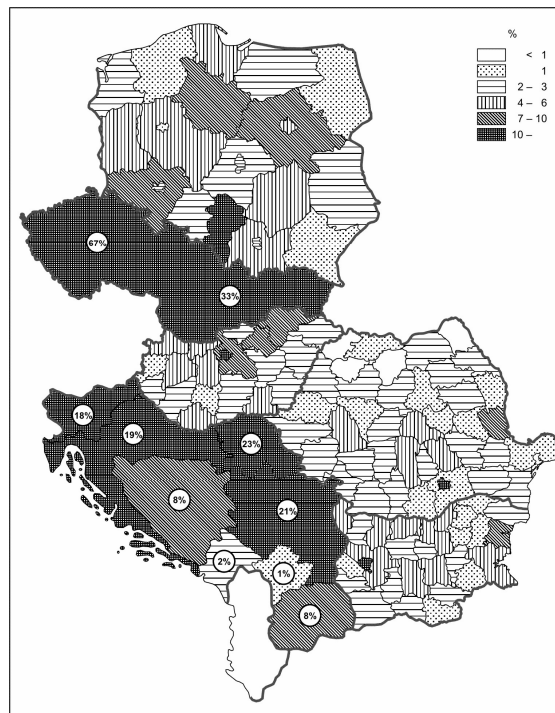
Az ipari beruházások aránya a szocialista szektor összes beruházásában 1970–1971-ben

Forrás: Nemzeti statisztikai évkönyvek alapján a szerző számításai és szerkesztése

3.9. ábra

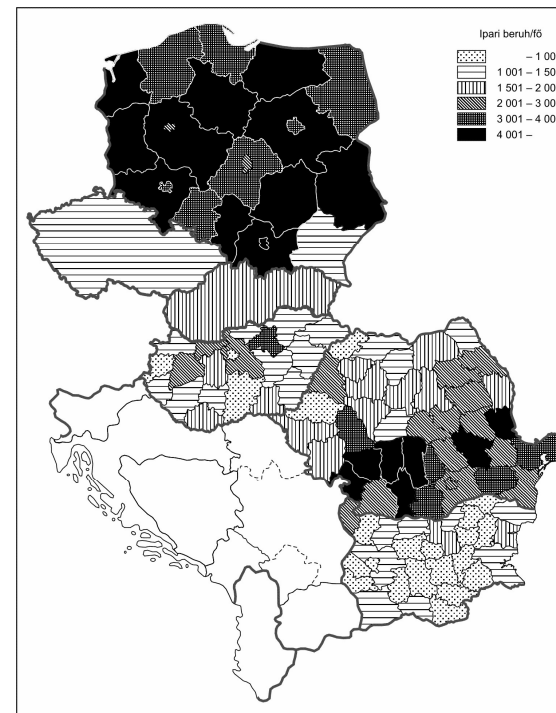
A szocialista ipar beruházásainak területi koncentrációja 1970–1971-ben

Forrás: Nemzeti statisztikai évkönyvek alapján a szerző számításai és szerkesztése

3.10. ábra

Egy ipari foglalkoztatottra eső beruházás 1970–1971-ben (USD)

Forrás: Nemzeti statisztikai évkönyvek alapján a szerző számításai és szerkesztése

Romániában a legmagasabbak; a szuperkoncentrációkat nem számítva Magyarország és Lengyelország ennél valamivel kiegyensúlyozottabb szerkezetű, míg Csehszlovákiában a tudatos állami politikának is köszönhetően viszonylag alacsony eltérések tapasztalhatók.

Az ipari beruházások szerepe jelentős, országos szinten általában 40-50% közötti volt. A legalacsonyabb érték itt is Magyarországé (40%) valamint Jugoszláviáé (11%), közepes értékű Csehszlovákiában (43%), Lengyelországban (46%) és Bulgáriában (48%), valamivel magasabb Romániában (51%) és Albániában (57%). Ezek a különbségek – az első két országot leszámítva – ismét nem jelentősek; elsősorban a fejlődés fáziskésésének és a román-albán utolérési törekvések erős ipari orientációjának köszönhetőek.

A 3.8–10. ábrák tükrözik az állami beruházási politika területi prioritásait. Lengyelországban a már iparosodott területek – Szilézia, Varsói vajdaság, Bydgoszcz – továbbfejlesztése kapott hangsúlyt; hasonló volt a helyzet Magyarországon, ahol az energiatengely megyéi mind az ipari beruházások arányában, mind azok koncentrációjában kiemelt helyen álltak (ez különösen azért érdekes, mert ugyanebben az időszakban volt ismét napirenden a fővárosi ipar dekoncentrálásának programja, amely a gyengén iparosodott megyéket volt hivatott többletberuházásokkal segíteni – lásd a 3.15 ábrát). Valamivel egyenletesebb a beruházások megoszlása Romániában (itt Bukarest és Galați kiemelt szerepét és a bányászati-kohászati megyék jelentőségét kell hangsúlyozni), Bulgáriában (a fővárosi koncentráció mellett a kikötővárosok – Várna és Burgasz – továbbá a nehézipari oblasztok élveztek elsőbbséget) valamint Jugoszláviában (Bosznia és Koszovó alul-, Szlovénia és a Vajdaság felülreprezentált). Csehszlovákia a beruházások hozzávetőlegesen népességarányos elosztását mutatta: ekkorra a Szlovákia felzárkóztatását célul kitűző iparosítási programok már nagyrészt lezárultak. Az egy ipari foglalkoztatottra jutó beruházásokat ábrázoló 3.10. ábrán ugyanez a kérdés – az ipar továbbfejlesztése – egy más dimenzióban tűnik fel. A legjelentősebb beruházásokat Lengyelországban és Romániában (a fejletlen Moldvában és Havasalföldön – itt is jól látható Galați és a Zsil-völgy szerepe) teljesítették. Magyarországon az ipari tengely adatai kiemelkedőek; Csehszlovákiában a szlovák országrész kapott további – bár a csehtől nem sokkal eltérő – figyelmet.

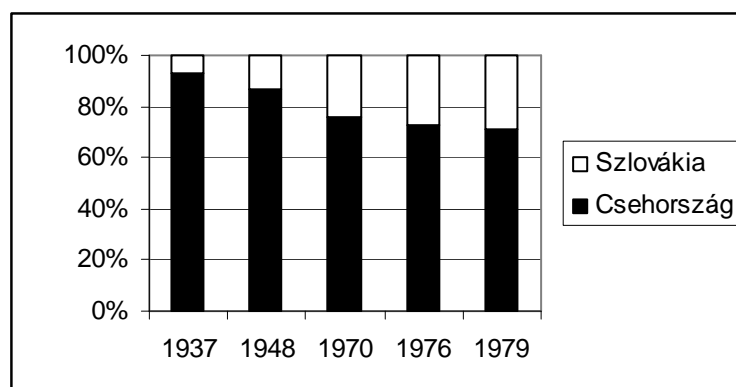
Csehszlovákia gazdaságirányítása a II. ötéves tervvel (1956–1960) kezdődően több jelentős átalakuláson esett át. Az 1957–1958-as első reform keretében racionalizálták az ágazati irányítást; a minisztériumokon belül nagy vertikális ipari integrációkat hoztak létre, így megszüntetve az 1952-től működő 94 iparigazgatóságot és radikálisan csökkentve a vállalatok számát. Ez a magyar helyzethez hasonlóan (de nem csupán fővárosi és társfővárosi, hanem nagy-és középvárosi központokkal is) az irányítás és termelés térbeli elválásához, vidéki rész-

legipar létrejöttéhez vezetett; mintegy 101 ipari integráció diszponált 1050 üzem fölött. Az 1970-es évektől ezek az egyesülések a top-down vidéki ipartelepítési kampányok eszközeivé váltak. Az 1960-as években fokozatosan lazult a lépcsőzetes irányítás rendszere, és a magyar reformokhoz hasonlóan megjelent a az érdemi decentralizáció iránti igény. 1969-től azonban szigorú újracentralizációt hajtottak végre, amely a központi szervek ismételt szaporodását hozta magával. A minisztériumok és az irányítás középszintjén elhelyezkedő, erős központi kontroll alatt álló integrációk közvetlen beleszólási jogot kaptak a vállalatok operatív működésébe, a nyereség és egyéb eszközök redistribúciójára stb. (Balázs – Varga 1959, Kőszegi 1961, Bauer – Szamuely 1979, Smith 1995).

Az iparban továbbra is a szocialista országok közötti kiemelkedő fejlettség valamint Szlovákia alacsonyabb iparosodottsági színvonala volt a meghatározó vonás. Gulyás (2005) adatai szerint ez a különbség az 1960-as évek elejétől fokozatosan csökkent mind a megtermelt nemzeti jövedelem, mind az ipari termelés területén; utóbbi 1960-ban még 10,6%-kal elmaradt Szlovákia népességi súlyától, de 1970-re a különbség 7,6%-ra, 1979-re pedig 3,6%-ra mérséklődött. Az ipari termelés felzárkózása gyorsabb ütemű volt, mint a nemzeti jövedelemé; igaz, a különbségek alacsonyabbak is voltak ezen a téren. A felzárkóztatás nemzetpolitikai eszköz volt, de gazdasági racionalitás is mozgatta, mivel a fejlett cseh területek munkaerőfölöslegének kimerülésével Szlovákia szerepe az ipartelepítésben is felértékelődött (3.11. ábra).

3.11. ábra

Az ipari termelés megoszlásának átalakulása Csehszlovákiában 1937–1979

Forrás: Kazimour 1981 adatai alapján a szerző szerkesztése

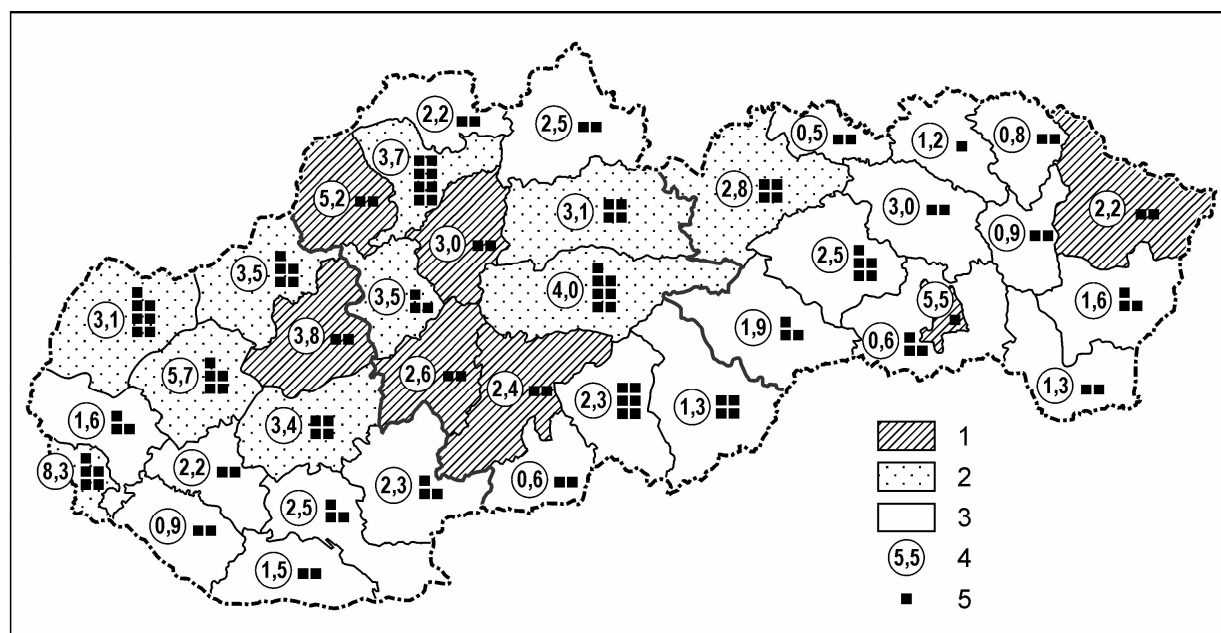
A felzárkóztatás eszköze az ötéves tervekben rendre a nehéziparfejlesztés; új és kibővített kapacitások telepítése. Az ipari termelés ágazati szerkezetében a kohászat megtartotta szerepét, míg a legnagyobb növekedést a gépipar produkálta. Az 1960–1970-es évek forduló-

ján jelentős vegyipari (petrolkémiai) telepítéseket végeztek Szlovákia területén. Csehszlovákia gazdaságpolitikai törekvéseiben láthatóan megjelentek az erős nemzetközi specializáció iránti ambíciók, amelyben Csehszlovákia látta volna el nehéz(gép)ipari termékekkel és anyagokkal Délkelet-Európa KGST-országait; ez a terv azonban az ellentétes törekvések miatt csak alacsonyabb szinten valósult meg (Pavlenda 1963, Kazimour 1981, Hunya 1987).

Szlovákiában a gyors növekedési ütem ára az ipar gyengébb lokális beágyazottsága, az interregionális kapcsolatok által uralt „sivatagi katedrális” jelleg volt. A szlovákiai gazdasági térben hét monofunkcionális (egy vagy két iparág által uralt) ipari központ működött. Ezek a központok az 1950-es években jól védhető területi elhelyezkedésüknek⁵⁹ is köszönhetően jelentős beruházásokat kaptak, de ezután iparszerkezetük modernizációja jobbra elmaradt. 1985-ben a hét monofunkcionális térségben koncentráldott a szlovákiai ipari foglalkoztatottak 24,7%-a, a tíz diverzifikált (3-7 iparággal rendelkező, háború előtti, főleg könnyű- és élelmiszeripari ipari hagyományokra is építkező) térségben 41,1%-a, míg a 22 periférikus, agrárjellegű vagy részlegipari profilú térségben mindössze 34,2%-a (3.12. ábra, Smith 1995).

3.12. ábra

Szlovákia ipara 1985-ben

Jelmagyarázat: 1 – monofunkcionális térségek, 2 – diverzifikált térségek, 3 – periférikus térségek; a körökbe írt számok az ipari foglalkoztatásközpontokat, a négyzetek a települt iparágak számát mutatják.

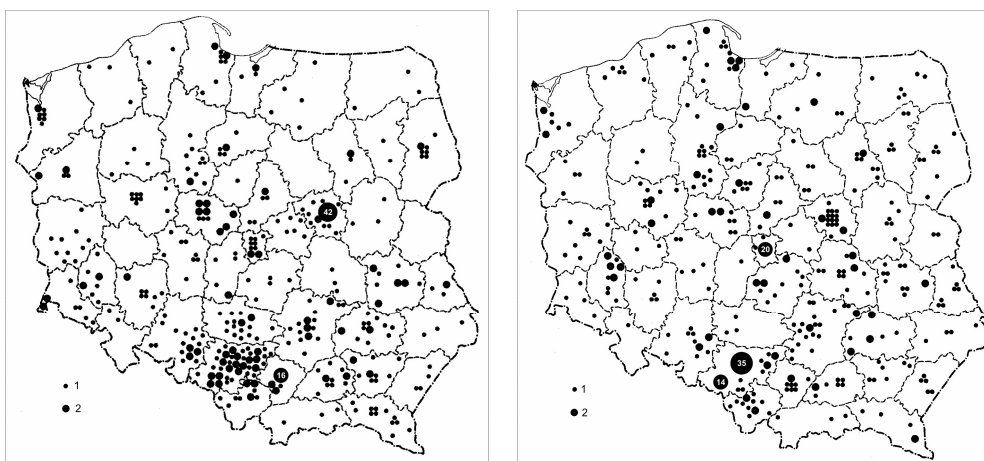
Forrás: Smith 1995 adatai alapján a szerző szerkesztése

⁵⁹ És megfogalmazhatjuk gyanúnkat: szlovák szállásterület-jellegüknek.

Lengyelország iparirányítási reformja a csehszlovákhhoz hasonló volt; a fragmentált igazgatósági-minisztériumi rendszert 1957-ben vertikális integrációk kialakításával konszolidálták. Csehszlovákiával ellentétben a területi tervezés a központban és a vajdaságokban is jelentős szerepet és önállóságot kapott; beépült a távlati népgazdasági tervezés rendszerébe. 1970 után itt is létrejött a felső- és középszint közötti munkamegosztás, de eltérő viszonyrendszerben: a nagy gazdasági szervezetek (WOG-ok) tág gazdasági önállósággal rendelkeztek, és így több tekintetben a magyar modellhez álltak közelebb. 1975–1976-ban ez az önállóság csökkent, de még így is tágabb volt, mint Csehszlovákiában vagy az NDK-ban (*Kőszegi* 1961, *Bauer – Szamuely* 1979).

3.13./a-b ábra

Jelentősebb ipari üzemek telepítése 1945–1966 és 1966–1982

Jelmagyarázat: 1 = 100 millió Zloty fölötti állóeszközök, 2 = 1 milliárd Zloty fölötti állóeszközök (1970-es áron)

Forrás: Lijewski 1985, 200–201.

Az ipar ágazati szerkezetében a gépipar és az eleinte elsősorban szénbázisú vegyipar folyamatos térnyerése figyelhető meg. A könnyűipari telepítések Magyarországhoz hasonlóan Lengyelországban is a vidéki munkaerő lekötésének eszközéül szolgáltak; ez látható az alacsony beruházási és fokozatosan csökkenő jelentőségű termelési, de stabil foglalkoztatási arányából (*Cheliński* 1967, *Böröczfy* 1975). Az ipar területi struktúrája az aktívabb területfejlesztési politika (és a nagyipari koncentrációkban egyre jelentősebb dezagglomerációs tényezők) miatt fokozatosan átalakult. Az új telepítések fokozatosan terjedtek ki az északi-keleti vajdaságokra; a továbbra is fejlesztett majd rekonstruált fő magterületek mellett új ipari központok jöttek létre és erősödtek meg, a fontosabbak között pl. az 1950-es évek második felében Rzeszów, Tarnów és Tarnobrzeg (gépipar, kénalapú vegyipar); majd 1959-től Płock petrol-

kémiai kapacitásai (PKN Orlen). Az 1945–1966 és az 1967–1982 közötti időszakok eltérő telepítési politikáját a 3.13/a-b. ábra szemlélteti.

Az 1960-as évek legjelentősebb területfejlesztési tendenciája a „vidéki” (tehát a fő iparvidékeken és a nagyvárosokon kívüli) ipartelepítés és a fő nehézipari vajdaságok bővítésének kettőssége. Az előbbi folyamat fokozatosan terjedt ki a településhierarchia alacsonyabb szintjeire; általában vegyes, egyszerre nehéz- (gép-, fém-) és könnyűipari szerkezettel. A legtöbb új üzem a 20.000–100.000 fő közötti középvárosokban hozták létre. A legjelentősebb nehézipari telepítési tényezők ekkor az újonnan termelésbe vont erőforrások, a vízellátás, de szállítási tényezők is (pl. Płock – Barátság olajvezeték) (Alisov – Valev 1985, Lijewski 1985). A legnagyobb beruházás mégis a Dąbrowa Górniczában 1972-től megépített Huta Katowice, amelynek kijelölésekor – a szocializmus sajátos telepítési tényezőjeként – Edward Gierek, a LEMP első titkára szülőfaluját, Zagórzét részesítették előnyben.

Az 1970-es évektől a területi politikában koncepcionális megújulás ment végbe. A decentralizációs politika helyét a ma újra divatos többszintű policentrikus városhálózatra támaszkodó területfejlesztési modell vette át, amely támogatta a közepes mértékű koncentrációt. 2000-re megfogalmazott jövőképében egy csomópontokra és sávokra („nodes and belts”) alapozott térstruktúra kialakítását, az agglomerálódási folyamatok támogatását és bizonyos esetekben új agglomerációk kialakítását látta indokoltnak. Az ipar szerepében szerkezetváltást, az automatizálás elterjedését és egy 30%-on stabilizált foglalkoztatási szintet (az új foglalkoztatás szolgáltatásokban és kutatásban való bővülését) prognosztizálta.⁶⁰ Ez a terv a már korábban megindult, és lekötött eszközeik miatt feladhatatlannak tartott beruházások nagy száma, majd később a politikai válság miatt csak korlátozottan ment át az aktív politikai gyakorlatba, bár a spontán területi folyamatok több szempontból is igazolták a várakozásokat (Leszczycki – Eberhardt – Heřman 1975, Dziewoński 1989).

Magyarországon a forradalom leverése után az iparpolitika két jelentős reformjáról beszélhetünk; először az 1950-es évek végén, majd az 1960-as évek második felétől az 1970-es évek elejéig. Az első periódus – hasonlóan a legtöbb KGST-országhoz – egyszerre jelentett konszolidációt és irányváltást. 1957-től kezdődően fokozatosan lebontották a tervutasításos rendszert, és párhuzamosan szervezeti koncentrációt hajtottak végre az iparban.⁶¹ Ezek a szervezeti változások a termelés és az irányítás térbeli elválását, többtelephelyes vállalatok kiala-

⁶⁰ A prognózis számos tekintetben meglepően helyesnek bizonyult: a foglalkoztatás szektorok közötti megoszlása az előrejelzésben 17%–30%–53%, 2004-es tényadatok szerint 17,3%–28,3%–54,4%. Szintén pontos a népességelőrejelzés: a becsült adat 38 millió fő, 2002-ben 38.530.000 fő.

⁶¹ *Tüü* (1968) áttekintése szerint 1960–1965 között 641-ről 1183 főre emelkedett az egy vállalatra jutó átlagos munkáslétszám, és Magyarországon volt a legmagasabb az 5000 főnél nagyobb vállalatokban foglalkoztatottak aránya.

kulását eredményezték, ami az irányíthatóság megőrzése érdekében erős profiltisztítást igényelt. A nagyobb vállalati méret azonban könnyebben vált befogadójává a magasabb fokú, legalább operatív önállóságnak, amelynek szükségszerűségét több szerző is hangsúlyozza (lásd pl. *Kahulics* 1966, *Stark* 1966). Kahulics a nehéz- és könnyűipar útját elkülönítve az első esetben az önálló tervező trösztű középírányítás terjedéséről ír, ami az utóbbinál nem jellemző. Sajátosságai miatt ez az irányítási forma kisebb vállalati önállóságot biztosított, mint a közvetlen minisztériumi kontroll.

A területpolitikában fordulatot jelentett, hogy felhagytak a nehézipari körzetek fejlesztésének kizárólagosságával, és új vállalatokat telepítettek az alacsonyan iparosodott területekre. *Barta* (2002) e politika gyökereként a telepítési tényezők megváltozott szerepét emeli ki: az új ipari struktúrában csökkent a természeti erőforrások közelségének jelentősége⁶², helyét egyre inkább átvette a helyi infrastruktúra; ugyanakkor kimerültek a korábban bőséges munkaerőtartalékok, a munka egyre inkább immobil tényezővé vált. Az első tényező lehetővé, a második szükségessé tette a dekoncentrációt, s az állami politika ezt szabályozásával ösztönözte is.⁶³ A folyamat négy fő területi következménnyel járt:

- vidéki iparosítási kampányok,
- az ingázás tömegméretűvé válása,
- vidéki vállalati részlegek nyitása, és
- ipari bér munka mezőgazdasági nagyüzemekben.

Ezek között a második és a harmadik tekinthető legfontosabbnak; az első viszonylag alacsony határfokkal ment végbe, az utolsó pedig inkább kiegészítő jellegű volt.⁶⁴

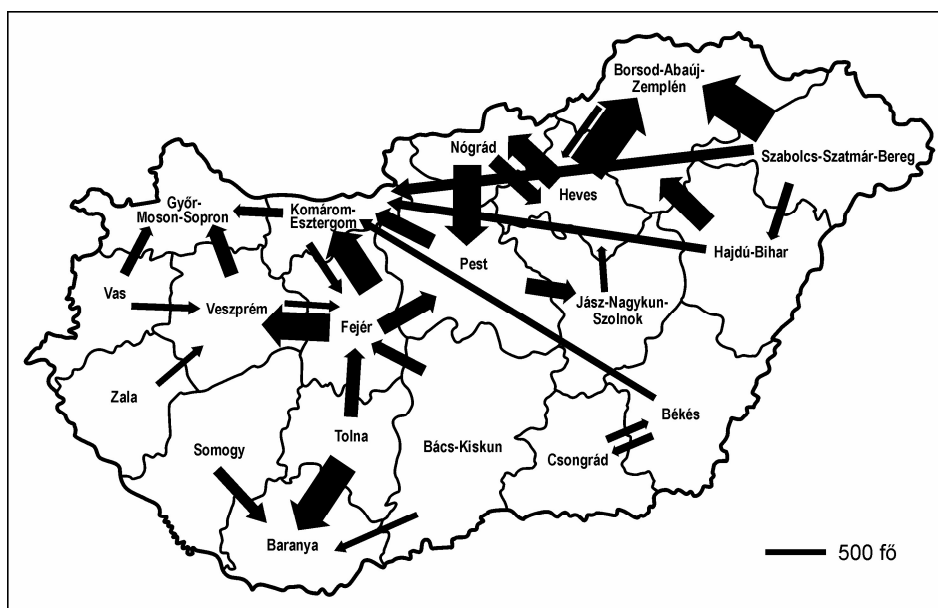
Az ingázás megyén belül a városközpontok felé (bányavidékeken olykor a városok és a szétszórta aknák között), s egyre inkább megyék között is jelentős tényezővé vált. A munkaerőmozgások legfontosabb vonzásterülete Baranya, Borsod-Abaúj-Zemplén, Komárom, Pest és Veszprém megye, kibocsátói pedig jellemzően az agrárterületek, rendszerét a 3.14. ábra szemlélteti. Az ingázás átlagos távolsága 120 és 140 km közötti volt, a legnagyobb értékeket a legelmaradottabb területek (Békés, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár) mutatták.

⁶² Az új bázisképző iparágak közül az alumíniumipar volt leginkább helyhez kötött; a vegyipar már könnyebben volt ellátható távolsági (pl. csővezetékes) szállításokkal, míg a gépipar és különösen az elektronika ezt a közelséget nem igényelte, fontosabb volt számára a speciális körülményeket biztosító nagyvárosi környezet. Az ágazatok telepítési kérdéséről lásd *Kóródi* (1970) áttekintő munkáját.

⁶³ Legfontosabb dokumentumai az ipartelepítésről hozott 1958 X. 28.-i MSZMP Központi Bizottság Politikai Bizottsági határozat és a Politikai Bizottság 1970. III. 10.-i határozata a fővárosi iparfejlődés korlátozásáról.

⁶⁴ Hozzá kell még tennünk, hogy Magyarországon a térségben egyedülként a mezőgazdaság és a rá épülő élelmiszeripar is erős területi kiegyenlítő szerepet töltött be és a gazdasági fejlődés erős alappillérvé vált. Figyelembevétel nélkül a szekunder szektor aránylag alacsony, rendre a szocialista államok átlaga alatti foglalkoztatási súlya sem értékelhető helyesen.

A megyék közötti munkaerőforgalom 1965-ben

Forrás: Kóródi – Márton 1968, 61. alapján a szerző szerkesztése.

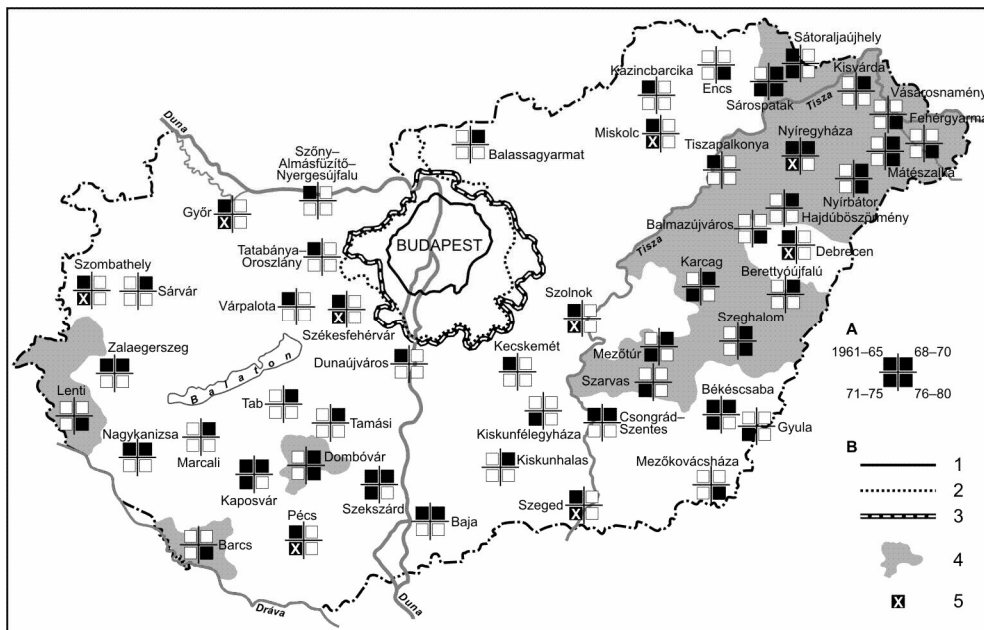
A vidéki részlegipar kialakulásának a szervezeti összevonások alkották a kiindulópontját. Később a városhierarchia szintjein végighaladó terjedéssel épültek ki újabb kapacitások; a küszöbértéket a 4000 lakosú települések jelentették. 1978-ban már 400.000 főt foglalkoztattak falun települt iparban. A telephelylétesítés térben egyenlőtlenül zajlott le, az iparilag legfejlettebb területeket és Pest megyét favorizálta (Barta 2002), annak ellenére, hogy már *Markos* (1962) felhívta a figyelmet ennek látszatintézkedés voltára. A telepítések munkaintenzív iparfejlesztést valósítottak meg, mivel a legelavultabb egységek és tevékenységek kerültek vidékre. A létrejött struktúrák jelentősége inkább társadalompolitikai, és csak kis mértékben szolgálták a modernizációt. Elavultságuk miatt fokozottan válságérzékenyek voltak, amit a rendszerváltás utáni kártyavárszerű összeomlásukban érhetünk tetten.

Az állami iparpolitika támogatott és korlátozott területei térben többször átalakultak (3.15. ábra).⁶⁵ A második ötéves terv (1961–1965) néhány nagyobb lélekszámú városban kiemelt és diverzifikáló, középvárosokban ágazatonként egy-egy vállalatra támaszkodó, „megalapozó” fejlesztést vitt végbe. A települési szemlélet mellett térségi léptékben is gondolkodott, a városokat bővebb terekhez társította, az egymáshoz közel állókat ikertelepülésként, összehangoltan fejlesztette. Az iparilag fejlett megyékben a női munkaerő bevonása iránti igény lépett föl kényszerítő erőként. A harmadik ötéves terv (1966–1970) preferált térségei

⁶⁵ Ugyanerről rendkívül részletes, a döntések előkészítését és politikai hátterét is tárgyaló képet ad Tatai; itt ettől terjedelmi okok miatt eltekintek (Rechnitzer – Tatai 1995).

3.15. ábra

Az iparpolitika kedvezményezett és korlátozott területei Magyarországon 1961–1980

Jelmagyarázat: A: a fekete négyzetek jelzik az adott tervidőszak támogatását. B: 1: iparfejlesztési korlátozás 1961–1965; 2: korlátozás 1966–1970; 3: korlátozás 1971–1980; 4: támogatott területek 1971–1975; 5: kiemelt ipari vonzáscentrumok 1971–1975.

Forrás: Tatai 1984, 235-238. alapján a szerző szerkesztése.

valamivel más képet mutatnak, mivel elsősorban az ország külső területei, a Tiszántúl, a Dél-Dunántúl és a nyugati határszél egyes városai részesültek kiemelt támogatásban. Ugyanekkor erősebb ipartelepítési korlátozásokat vezettek be immár Budapest szűkebb vonzáskörzetében is. Ezzel szemben a negyedik ötéves terv (1971–1975) időszakában 1971-es kormányhatározatok a már kialakult ipari központok továbbfejlesztését támogatták. Budapesten egyre inkább a minőségi-hatékonysági szempontok érvényesítésére törekedtek (v.ö. *Budapest főváros intenzív ipari fejlesztésének módszere* 1973), az ország területén pedig az Országos Település-hálózat-fejlesztési Koncepcióval összhangban a kiemelt felsőfokú központokat és további három központi szerepkörű nagyipari központot (Székesfehérvár, Szombathely, Szolnok), lényegében növekedési pólusokat („kiemelt ipari vonzáscentrum”) preferáltak. Az iparilag legelmaradottabb alföldi megyéken viszont a támogatásokat területi alapra helyezték. Ezzel – és a gazdaságpolitika megmerevedésének köszönhetően is – a területfejlesztést többé-kevésbé lezárult folyamatnak tekintették; az 1976–1980-as tervidőszak ezért a korábbiaknál lényegesen kevesebb, kisvárosi célterületet támogat, elsősorban a Tiszántúlon és kiemelten Szabolcs-Szatmár megyében. A támogatás azonban ekkor már igen csekély, inkább „kiegészítő” jellegű volt (Tatai 1984). Látható, hogy a fejlesztéspolitika elsősorban az alföldi területekre koncent-

rált, míg a Dunántúlt, különösen annak nyugati határhoz közeli területeit, elhanyagolta: gyengébben, de továbbéltek a hidegháborús telephelykorlátozási szempontok.

Magyarország ipari fejlődésében féloldalas dekoncentrációs törekvések jelentek meg, amelyek a maguk idejében választ tudtak adni a foglalkoztatási problémákra, de nem voltak elégségesek a modernizációs kihívásokkal való szembenézésre és nem tudták alapvetően átformálni sem a területi viszonyokat, sem a beruházásokban megjelenő forráselosztást, csak ellentételezni a koncentrációs folyamatokat. Ez megmutatkozik a 3.8. táblázat és *Kóródi* (1970, 11.) adatainak összehasonlításából: a szocialista szektor beruházásainak százalékos aránya közel azonosan oszlik el az országrészek között az 1950–1958-as illetve az 1950–1967-es időszakra számolva: Budapesten 35,1%–36%, Észak-Magyarországon 17,6%–15%, az Alföldön Pest megyét is beleértve 13,9%–18%, a Dunántúlon pedig 33,4%–31%. Vagyis a beruházások tömege majdnem 3,7-szeresére nőtt 1958 után (1950–1958 kb. 104,6 milliárd Ft, 1959–1967 kb. 384,5 milliárd Ft), de területi eloszlása csak az Alföld kicsit erősebb támogatását mutatja (ugyanakkor az országrészek alatti aggregációs szinteken valóban dekoncentráltabb forráselosztás érvényesült!).

A területpolitikai gondolkodásban Markos György műhelyén kívül ekkor a TERINT-örökség újbóli felbukkanásának lehetünk tanúi; az 1950-es évek második felétől megjelenő fiatal generáció a régi koncepciók egy részét és új irányzatok (elsősorban a francia növekedési pólus-koncepció) gondolkodását átvéve kísérte meg átültetni hazai viszonyok közé. A „Budapest-probléma” a területi gondolkodásban evidenciának számított, az időszak meghatározó munkáiban (*Markos* 1962, *Kóródi* 1962, 1970, *Kóródi – Márton* 1968, *Kóródi – Kőszegfalvi* 1971, *Bartke* 1971 illetve visszatekintve *Tatai* 1984) megjelenik a gazdaságfejlesztés megoldandó feladataként. A kezdeti lendület után a lehetőségek fokozatosan kifulladásra kerültek, ahogy a politikai mozgástér szűkült és az erőforrásokat egyre inkább a kiépült rendszer fenntartása kötötte le. Az 1971-es OTK-ban megjelenő ellenpólusfejlesztési törekvéseket felvizezték és a koncepciót a hierarchikus fejlesztési diszkrimináció új rendszerévé alakították; az iparpolitikában – az adaptáció szükségességének folyamatos hangsúlyozása ellenére – az 1970-es évektől konzerváló intézkedések születtek.

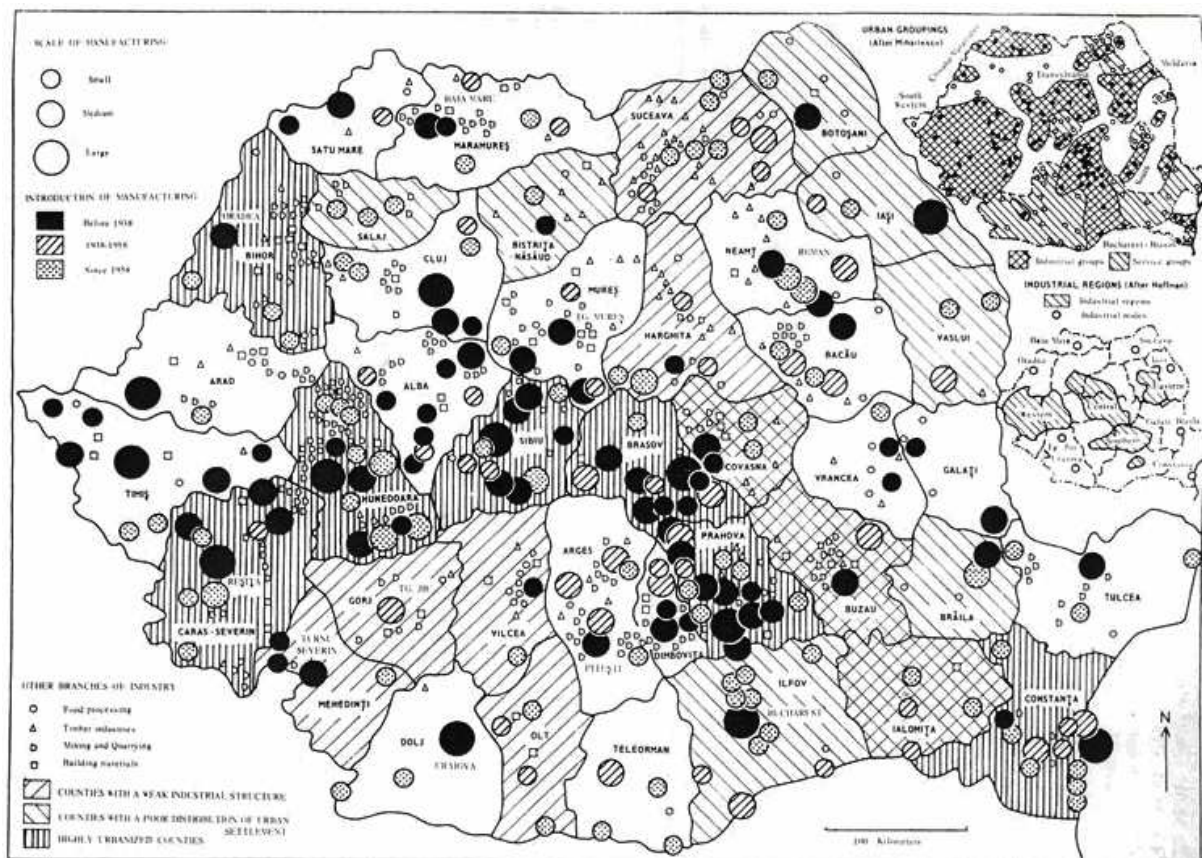
Románia a szovjet csapatok 1958-as kivonása után nagyobb politikai és gazdasági mozgástérhez jutott; ezt a lehetőséget azonban a pártvezetés Jugoszláviával ellentétben nem reformokra, hanem egy nacionalista sztálinizmus felépítésére használta fel. A gazdasági irányítás egészen 1969-ig változatlan maradt: ekkor az iparigazgatóságok megszüntetésével mi-

nimális decentralizációt hajtottak végre. Látható, hogy ezt követően sem történt lényegi fordulat, sőt, egészen a rendszerváltásig megmaradt a „klasszikus” fejlesztési minta.⁶⁶

A román gazdaságpolitika összeütközése a szovjet és NDK érdekekkel az 1960-as évek első felében vált nyilvánvalóvá. A Valev (1964) vázolta elképzelés szerint a KGST-n belül Romániában az agrártermelés, a könnyűipar és az olajbázisú vegyipar vált volna meghatározóvá. A román vezetés azonban elutasította a tervet, mivel nem akart lemondani nemzeti nehéziparának komplex fejlesztéséről; ideológiájában a „sokoldalúan fejlett szocialista társadalom” képét tűzte ki. A vita eredménye Románia külpolitikai orientációváltása és gazdasági bezárkózása (lásd még Turnock 1970, 1986, Dénes – Dénes 2000).

3.11. ábra

Változások Románia iparának területi elhelyezkedésében

Jelmagyarázat: a fekete körök az 1938 előtt, a sávozottak az 1938–1958 között, a pontozottak az ezt követően megvalósult ipari telepítéseket jelölik.

Forrás: Turnock 1970, 553.

⁶⁶ Ezt bizonyítja, hogy a nemzeti jövedelem felhalmozásra fordított hányada az 1951–1956-os 9,1%-ról 1961–1965 között 25,7%-ra, 1971–1975 között pedig 32%-ra emelkedett (Böröczfy 1975). A ráta ilyen alakulása mind a nemzetközi, mind a szocialista országok többségében megfigyelhető trendekkel ellentétben állt.

Az iparfejlesztés átalakuló célrendszerét mutatja, hogy a korábban előtérbe helyezett Dél-Erdély helyét az ó-romániai megyék vették át (lásd 3.10. és 3.16. ábra); különösen a szénbányász körzetek és néhány kiemelten fejlesztett város (elsősorban Bukarest és Galați) élveztek előnyt. Az egyedi beruházások jellemzően kisebb méretűek voltak, mint korábban; a kapacitások egyenletesebb eloszlására és új ipari központok megalapozására törekedtek, amelyek a folyamatosan bővített energiahálózathoz kapcsolódtak. A meglévő centrumok (elsősorban kohászat és gépipar) bővítésénél előszeretettel telepítették le a fejletlen területekről érkező munkaerőt; az intézkedések célja gazdaságpolitikai szempontok mellett a magyar és német kisebbség asszimilációját is hivatott elősegíteni. Romániában a munkaerő a többi szocialista országnál mobilabb erőforrás maradt, és az iparszerkezet is a természeti erőforrásokhoz közeli telepítésnek kedvezett.

Változatlanul érvényesült a „területi profiltisztítás” 1950-es években már kudarcot vallott elve, az új telepítések kombinátszerű, egyetlen iparra koncentráló jellege, amelyek jellemzően a megyeszékhely városokban jelentek meg, miközben a többi település agrárjellegű maradt. *Hunya* (1987) az ipari létesítmények túlméretezettségét említi, amelyek a helyi erőforrásokat meghaladó vagy a tűréshatárokig kihasználó igényekkel léptek föl. Mindenhol elterjedt a monofunkcionalitás: így pl. Prahovát, Argeșt és Bacăut olajipari, Dîmbovițát vasiipari és rá alapozott gépgyártási üzemek, Galați-t a kohászat uralták. Nagyipari kombinátokat építettek egész országrészek ellátására (pl. Kolozsváron, Iașiban és Craiovában). Diverzifikált ipari szerkezet csak egyes, régebben iparosodott megyékben (főleg Erdélyben) és a fővárosban volt megfigyelhető.

A tervutasításos rendszer atavisztikus vonásainak fennmaradása erősen eltorzította Románia ipari szerkezetét. Az egyébként bőséges készletekre alapozott petrokémia túlméretezettsége és a nehézipar energiaigényessége az olajárrobbanás után rohamosan romló fizetési mérleggel bosszulta meg magát; a folyamatban lévő és befejezetlen beruházások megterhelték a gazdaság teljesítőképeségét és lekötötték az állami forrásokat. Az 1980-as évek extrém hiánygazdasága majd a rendszerváltás utáni visszaesés súlyossága mutatja a politika vég-eredményét.

3.3. Közép-Európa ipara a posztszocialista időkben

3.3.1. Az ipari válság területi következményei

Közép-Európa iparosítása a fejlett nyugati államokhoz történő felzárkózási kísérlet volt: ebben a tekintetben indokolt meghúzni a szocialista államok és a gyengén fejlett piacgazdaságok közötti párhuzamot. Szintén értelmes összehasonlításhoz jutunk, ha a régi ipari térségek hanyatlását mérjük össze nyugati példákkal, köztük akár fejlett országok hasonló adottságú területeivel is. A válság fő kiváltó okai – elsősorban a világgazdasági korszakváltás okozta piacvesztés, a termékstruktúra avulása és a belső alkalmazkodási képesség gyengesége – azonosak, ahogy a problémákra adott kezdeti reakciók is azok. A gazdaságpolitika más allokációs rendszerben, de hasonló kihívásokkal szembesült. Az eltéréseket tehát nem az egyoldalúan fejlett térségek kialakulásában, sem azok válságában kell keresnünk, hiszen itt inkább a párhuzamosság szembetűnő. A depresszió nem rendszerspecifikus elem, még ha a köztudatban él is róla ilyen asszociáció. A különbségtétel természetesen legitim; alapjául pedig három tényező, a *szocialista gazdaságpolitika területi diszfunkciói*, a *gazdasági alkalmazkodást elősegítő mechanizmusok sérülése* valamint a *rendszer váltás új feltételrendszere* szolgál.

A szocialista rendszer általános gazdasági kérdéseiről több igényes tanulmány és összefoglaló munka született: *Jánossy* (1966, 1969) és *Kornai* (1980, 1993) a tervgazdaságok működési mechanizmusairól és ellentmondásairól, *Winiiecki* (1986) az ipar túlméretezettségének okairól és hatásairól írt, *Szamuely* és *Csaba* (1998) a magyar közgazdasági gondolkodás szocializmus alatt végbement fejlődését elemezve tárgyalta annak korlátjait, s a lista folytatható. *Az iparcentrikus gazdaságpolitika területi kivetülése* is magán viselte ezeket a sajátosságokat; diszfunkcióit átörökítette és nem kis mértékben ráterhelte a területi dimenzióra. A területfejlesztési politika – a nagyipari bázisok létrehozásán túl – elsősorban korrekciós szerepet játszott a szocialista gazdaságokban, de csak korlátozott mennyiségű erőforrás állt rendelkezésére. Sikerei elsősorban az 1950-es évek különösen súlyos torzulásainak foltozásában ragadhatók meg; ez azonban a viszonylag fejlett területfejlesztési rendszerű országokban (Magyarországon és Lengyelországban) sem volt elégséges teljes felszámolásukhoz.

A területi diszfunkciók forrása a tervutasításos rendszer növekedési modellje. A fejletlenebb bázison és széles körben végrehajtott iparosítás nem tett lehetővé komplex területi beavatkozást; a modernizált gócek alatt konzerválódott a társadalmi-gazdasági elmaradottság. A területi profiltisztítás már ismertett jelensége is ebbe az irányba mutatott abban az értelemben, hogy a monofunkcionalitás extrém példáira, egyiparágas, akár egyvállalatos városok ki-

alakulására találunk példákat. Az ilyen egyoldalú gazdasági szerkezetben, ahol a nyugati iparvidékekkel szemben még a kisebb vállalkozások is hiányoztak, rendkívül erős vállalatfüggőségről beszélhetünk, különösen akkor, ha a vállalatok informálisan egyben lakossági ellátók, közszolgáltatások és infrastruktúra biztosítói voltak.⁶⁷ A középüzemek hiánya, a mély vertikumok fejletlen kapcsolatai gátakat emeltek az intézményi diverzifikáció elé. Különösen súlyossá vált a helyzet azokban a térségekben, ahol az ipar meghatározó üzemait és technológiai bázisát az 1950-es évek igényei szerint fejlesztették, ezt követően azonban a források elégtelensége miatt nem modernizálták, csak fenntartásukat és további üzemelésüket biztosították. Itt a rendszerváltás idejére tetemes fejlődésbeli hátrányt halmozódott föl, amely ekkor a történelmi fejletlenséggel egyidőben tört a felszínre.

A válság második specifikus tényezője a *gazdasági alkalmazkodást elősegítő mechanizmusok sérülése*, amelyek nemzetközi, országos és szubnacionális léptékben is hiányosan működtek. Nemzetközi környezetben a kettős külgazdasági izoláció, a világgazdasági folyamatoktól való elszakadás és a KGST-n belüli munkamegosztás csökevényessége, a párhuzamosság fennmaradása okozott gondot, mivel így a változásokat közvetítő piaci impulzusok nem, vagy csak gyengén jutottak el a gazdasági vezetőkhez: mire ez megtörtént, mozgásterük már vészesen beszűkült.

Országos szinten a nem-piaci (védelmi-katonai, később inkább már csak politikai) racionalitás mentén döntöttek a legfontosabbnak tartott gazdasági kérdésekben, ami nem tette lehetővé a gazdaságossági szempontok kellő mérlegelését vagy a szükséges alkalmazkodást. S mivel a politika és a gazdasági vezetők között a nyugatinál is erősebb összefonódás állt fenn, a rendszer egésze is ellenérdekelte volt a reformok meghozatalában; ha el is végezték ezeket, a beavatkozás megállt a részterületeken, figyelmen kívül hagyva a fő ellentmondásokat. Átfogó változtatásokra egyébként sem volt forrás: azokat lekötötte a kielégíthetetlen beruházási igény (kifejtését lásd Kornainál) és a fennálló struktúrák működtetése. Vagyis a gazdasági rend nemcsak stabilizálódott hanem egyben meg is merevedett; az intézményi szklerózis (lásd 2.1. rész) a gazdaságirányítás legfelső szintjeit meghatározó jelenséggé vált.

Végül szubnacionális szinten – de ennek visszahatásaként országosan is – nem csupán a nagyvállalatok lobbijéről, hanem ezek gazdasági dominanciájáról és az általuk keltett függőségről volt szó, s egyfajta csapdahelyzet lépett életbe: a nagyipari bázis olymértékben vált a térségi gazdaság alapjává, hogy sérülése már társadalmi okokból sem volt felvállalható, miközben gazdaságtalan működtetése és strukturális-intézményi konzerválódása hosszabb távon

⁶⁷ A válságnak ez a problémája az itt külön nem tárgyalt Szovjetunióban majd utódállamaiban volt a legégetőbb, és az ott jellemző átalakulási út megértésének egyik kulcsa.

ugyanúgy aláasta társadalmi fenntarthatóságát. Nem csoda, hogy a döntéshozók nem vállalták fel a széleskörű irányváltás feladatát, hanem már a válság tényének közhellyé válása⁶⁸ után is a rövidtávú, halogató-elodázó magatartást választották – ezzel azonban végsősoron azt érték el, hogy a rendszerváltás után már nem a válságkezelés fájdalmas mellékhatásai, hanem az összeomlással járó esetleges társadalmi-gazdasági katasztrófa, mély depresszió rémképe volt a döntéshozatal tétje.

A harmadik tényező – amely nem a szocialista rendszerben, hanem annak bukása után éreztette hatását – a *rendszerváltás új feltételrendszere*. Ez a feltételrendszer ismételen a hatékony szerkezetátalakítás ellen hatott. Az előrejelzett válság hagyományos tervezési eszközökkel előrejelezhető és inkrementális lépésekkel megelőzhető vagy enyhíthető; kevésbé kaotikus, könnyebben átlátható környezetben és nagyobb időintervallumban folyik le. A szocializmus bukásakor ezzel szemben feltorlódtak válságok együttes jelentkezéséről volt szó, amelyek egyike volt az ipari válság, s megelőzésről már nem eshetett szó; maga a kezelés lehetőségének létezése sem volt magától értetődő. A tervezés az 1980-as évek második felében egyre kevésbé volt képes a folyamatok befolyásolására; ahol pedig működött, ott egyre inkább reaktívvá vált, taktikai, majd operatív irányításba csúszott át (példaként lásd Pécs–Baranya esetét a 4.3.3. részből). Hasonló szituációkban a radikális tervezés lehet a kiút, amely magában foglalja a tervekészítést, a döntéshozás és a végrehajtás fúzióját (lásd Faragó 2005), csak-hogy ehhez sem politikai, sem pénzüke nem állt rendelkezésre – vagyis a katasztrófamegelőző politika folytatódott, melynek keretében a válságtérsegeket és vállalataikat jóléti eszközökkel és szubvenciókkal kísérelték meg megmenteni az összeomlástól.

Ezzel együtt tapasztalható volt a társadalom egyre szélesebb rétegeinek nagyiparelleses attitűdje is, amelyek részben gazdasági okokhoz, részben demokratikus mozgalmakhoz és új társadalmi minták megjelenéséhez kötődtek. Az iparellesesség néhány tényezője:

- tiltakozás a tervezés bürokratikus embertelensége és ellenőrizhetetlensége ellen, az ipar és iparosítás azonosítása a szocialista diktatúrával, az államszocializmus alatt diszkriminált rurális térségek értékei felé forduló érdeklődés;
- demokratikus-környezetvédő mozgalmak, amelyek gyakran nagy ipari projektek (Bős–Nagymaros) és ezek diktatórikus politikai felhasználása (romániai falurombolás) ellen jöttek létre, és a rendszerváltó elit egy részének toborzási bázisává váltak;

⁶⁸ Néhány jellemző cím az 1980-as évek Magyarországnak közgazdasági irodalmából: Lépéskényszerben a magyar ipar, Bajba jutott iparvállalatainkról, Van-e iparpolitikánk?, Utolérési törekvések és elszalasztott esélyek Magyarországon az elmúlt évszázadban, Az ipari termékszerkezet javításának időszzerű feladatai.

- a „gyárkémenes” ipar súlyos környezetkárosító hatásainak felismerése és a környezetvédelmi intézkedések iránti igény tömegesedése;
- a rendszerkritika (és a nyugaton élő „tranzitológia”) törvényszerűen foglalkozott az ipar problémáival, szembeállítva vele a modern posztindusztriális gazdaság ideálját;
- a gazdaságtalanul működő vállalatoknak nyújtott állami segítséggel szembeni (hatékonsági érvekre is támaszkodó) ellenérzés;
- az ipari térségek általános negatív környezeti, gazdasági és szociális imázsa („rozsdáövezet”), a legsúlyosabb esetek és problémák általánosítása.⁶⁹

Ezek az attitűdök természetesen nem voltak univerzálisak; sőt, az ipari térségekben inkább az iparpártiság maradt meghatározó, a tradicionális ipari lobbik nem estek szét. Ám ezúttal a döntéshozatalban és véleményformálásban erősebb csoportok is megjelentek; az ipar „sikertelensége”, válsága, vállalatok segítségre szorulása megváltoztatta az erőviszonyokat.⁷⁰ Hogy ezeknek a változásoknak, akár retorikai konstrukciónak mekkora szerepük volt az ipari átalakulásban, mennyiben voltak annak tükrözői és mennyiben befolyásolói (és milyen irányban), illetve hogy mennyiben tértek el itt a centrumtérségek ideológiái az ipari átalakulásban erősebben érintett területekétől, a jelen anyag nem vállalkozhat; itt csak kérdésfelvetéssel utalok a dilemmára.

Összességében a szocialista ipari térségek válsága okaiban és lefutásában egy lényegű a nyugati példákkal, azonban a gazdasági fejlődés és politika sajátosságai miatt szélesebb és mélyebb volt azoknál, s megkésettsége miatt a gazdaságpolitika halmozódott problémákkal volt kénytelen szembenézni.⁷¹ Az új döntéshozók szűk mozgástere és elégtelen forrásai miatt a piacgazdaság első éveiben jelentős kontinuitás érvényesült az ipar területi fejlődésében, és az átalakulás meghatározóan passzív módon, aktív *szervezetátalakítás* helyett passzív *szervezetátalakulással* ment végbe. Az ipari térségeken elhatalmasodtak a depresszió tünetei: gyárbezárások, az export visszaesése (ebben a KGST felbomlásával beálló piacvesztés játszott jelentős szerepet), termeléses csökkenés és munkanélküliség. A *következményekről* jó összefoglaló adatokat közöl Illés (1994). Mint említi (5.), „*a legtöbb országban az ipari termelés volt a gazdasági visszaesés fő hordozója, itt csökkent legnagyobb mértékben a termelés, ennek*

⁶⁹ Az imázsprobléma nyugati megjelenéséről Glasgow és Essen példáján lásd *Belinda – Helms* (2003). Az ipar negatív imázsa a posztiszocialista országok általános nyugati megítélésében, „Kelet-Európa” képi megjelenésében mindmáig hangsúlyos elem (*Domański* 2004b, szélesebb kontextusban *Domański* 2004c és *Kuus* 2004).

⁷⁰ *Herrschel* (2007, 443.) megfogalmazásában a posztiszocializmusban „*a létező struktúrák és a hozzájuk kapcsolódó szociális státusz és szervezetek egyszerre „történelmivé” váltak, elvesztették gazdasági alapjukat. Ez különösen a nehéziparttól és kitermeléstől (szénbányászattól) függő monostrukturális régi ipari térségeket érintette.*”

⁷¹ Több országban, elsősorban Csehországban, külön problémát jelentett a túlméretezett hadiipar átalakítása. *Kiss* (2000) Székesfehérvár és Turócszentmárton (Martin) összehasonlítása során a vállalati flexibilitás és a szabályozási környezet által biztosított mozgástér jelentőségét emeli ki a sikeres átállás tényezői között.

3.13. táblázat

Az ipari termelés indexei Közép-Európában 1989–1993 (1989=100)

Ország	1990	1991	1992	1993
Bulgária	83,5	64,7	56,8	52,5
Csehszlovákia	96,0	72,0	62,4	-
<i>Csehország</i>	96,7	73,1	65,4	60,8
<i>Szlovákia</i>	96,0	71,6	63,0	53,6
Horvátország	89,0	63,6	54,3	53,2
Kis-Jugoszlávia	88,0	72,9	56,2	~40,0
Lengyelország	73,6	63,6	65,5	70,0
Magyarország	92,0	74,0	66,7	69,4
Románia	82,0	66,0	51,5	50,9
Szlovénia	90,0	78,4	68,1	64,7
Ukrajna	99,9	95,5	86,9	n.a.
<i>Ausztria</i>	<i>107,3</i>	<i>109,8</i>	<i>108,1</i>	<i>133,0</i>

Forrás: Illés 1994, 6.

3.14. táblázat: Az ipari termelés, létszám és termelékenység változása 1990 és 1992 között nagy szervezetekben

Ország	Ipari termelés	Létszám	Termelékenység
Bulgária	55,5	65,6	84,6
Csehszlovákia	62,2	76,4	81,4
<i>Csehország</i>	62,3	77,0	80,9
<i>Szlovákia</i>	61,9	75,1	82,4
Horvátország	55,5	69,1	80,3
Kis-Jugoszlávia	73,0	88,0	83,5
Lengyelország	85,0	83,9	101,3
Magyarország	69,8	72,6	96,1
Románia	65,2	79,3	82,2
Ex-NDK	61,2	31,4	194,9
Szlovénia	73,5	88,0	83,5

Forrás: Illés 1994, 27.

3.15. táblázat

Dezindusztrializáció 1990–1991 és 2003–2004 között

Ország	Iparban foglalkoztatottak 1991	Iparban foglalkoztatottak 2004	Iparban foglalkoztatottak 2004 (1991=100)
Albánia	242.489	127.000	52
Bulgária	1.785.000	967.900	54
Csehország	1.958.876	1.844.400	94
Horvátország	694.700	469.000	68
Lengyelország	5.483.100	3.509.917	64
Magyarország	1.349.369	906.299	67
Makedónia	260.000	190.355	73
Románia	4.512.000	2.173.671	48
Szerbia és Mont.	1.307.100	650.518	50
Szlovákia	848.859	846.000	100
Szlovénia	429.300	342.700	80

Forrás: Nemzeti statisztikai évkönyvek alapján a szerző számításai és szerkesztése

következtében az ipar részaránya a GDP-ben esett. Ez alól egyedül bizonyos mértékben Magyarország a kivétel, ahol bizonyos években a mezőgazdasági termelés jobban esett vissza, mint az ipar”. Közölt adataiból (3.13. táblázat) látható, hogy a dezindustrializáció (az 1993-ban aztán földcsuszamlásszerű összeomlásokon keresztül Ukrajnát kivéve) minden országban gyorsan bekövetkezett. A legkisebb visszaesést Lengyelország és Magyarország szenvedte el, míg a legnagyobbat az eleve elmaradottabb államok. Szintén figyelemre érdemes tényező az exportvolumen, amely Magyarországon mutatja a legkisebb, 20%-os negatívumot (Lengyelországban egyenesen pozitív), miközben a szovjet piactól függő Bulgária és a túlfeszített exportpolitikát folytató Románia 70 illetve 54%-os csökkenést könyvelhetett el. Az összképet kiegészíti az ipari foglalkoztatás és termelékenység alakulását összefoglaló táblázat, szintén Lengyelország és Magyarország kezdeti előnyét mutatva (3.14. táblázat). 2004-re a mezőny kiegyenlítettebbé vált, de megfigyelhetők a dezindustrializáció erősebb nemzeti különbségei. (3.15. táblázat). A legkisebb különbség Szlovákiában és Csehországban látható a rendszerváltáskor és a 2004-es uniós csatlakozás idején mért foglalkoztatási szint között; hozzájuk képest Szlovénia, Makedónia, Horvátország, Magyarország és Lengyelország már 20-30%-os, a „délkeleti” országok csoportja 50% körüli visszaeséssel kellett számoljon.

A nemzeti különbségek jelentősége még hangsúlyosabbá válik, ha megvizsgáljuk a puszta számok mögött húzódó minőségi különbségeket, amelyek szükségessé teszik a terciarizáció–dezindustrializáció árnyaltabb, egyes régiók között is különbséget tevő értékelését. A terciarizáció egyszerre jelent természetes gazdaságszerkezeti korrekciót és modernizációs lehetőséget, ugyanakkor – és ez a rendszerváltást elemző művekben ritkábban kerül előtérbe – az iparvesztés, az általános gazdasági gyengeség jele is lehet. A terciarizáció elsőként tehát a *gazdasági szerkezet korrekciója*. A szocialista gazdaságok „túlméretezett iparral” rendelkeztek (részletesen lásd *Winiiecki* 1986), miközben a szolgáltató szektort mesterségesen alacsony szinten tartották részben a fogyasztói igények visszafogásával, részben pedig azzal, hogy a gazdaságirányításban nem a piaci, hanem a bürokratikus koordináció volt meghatározó (*Kornai* 1980), és ezért az üzleti szolgáltatások köre sem volt hagyományos módon értelmezhető. A rendszerváltások után végbement növekedés a szolgáltató szektorban ebből a szempontból természetes jelenségnek, egy abnormális állapot megszűnésének tekinthető.

Másodsorban a terciarizáció *modernizációs folyamat*. Nyugat-Európa gazdaságaiban az 1960-as évektől kezdődött meg a szolgáltató ágazat erőteljes előretörése, amit valamivel lemaradva a déli periféria országai is követtek. Ehhez hasonlóan Közép-Európában is megfigyelhető a modern szolgáltató funkciók elterjedése, azzal a megkötéssel, hogy ez hierarchikus terjedési folyamat (*Nemes Nagy* 1998), vagyis először a településhierarchia csúcsán, a fővá-

rosokban jelenik meg, és ezt követően lassú tempóban indul el az alsóbb szintek felé. A nagyobb városok dominanciája, különösen Közép-Európa alacsonyabb urbanizációs szintű országaiban, természetes korlátokat szab a terjedés pozitív hatásainak. Általában elmondható, hogy minél innovatívabb, modernebb, „értékesebb” a szolgáltató tevékenység (pl. bankszektor, infokommunikáció, pénzügyi szolgáltatások), annál erősebb térbeli koncentrációt mutat (példákat lásd Horváth 2007 és Gál 2005), továbbá óvatosságra intő tény, hogy Közép-Európában még a szolgáltatások legfejlettebb központjai, a fővárosok is csak sokadlagos szereplők a globális versenyben.

A terciarizáció harmadik értékelési lehetősége kevésbé pozitív. A periférikus területeken a szolgáltatások magas aránya nem a gazdasági erő és modernitás, hanem pont ellenkezőleg, *a gyengeség és az elmaradottság jele*; oka pedig a megfelelő gazdasági alternatívák hiánya. Az egyének, háztartások és közösségek az önfenntartás érdekében végeznek szolgáltató tevékenységeket; az uralkodó motiváció nem a versenyképesség fokozása, hanem a túlélés. Természetesen ezen a körön belül is jelentős különbségeket találunk; a példák sora a viszonylag pozitívtól (Pécs–Baranya – lásd 4.3. rész) a súlyosan negatívig (*De-industrialisation and its consequences. A Kosovo story* 2002) terjed.⁷² A dezindusztrializáció megítélése ellentmondásos, mert az átalakulás pozitív és negatív hozadékát egyszerre közvetíti; a gyors makrogazdasági alkalmazkodás „sikere” egy kútfőből fakadhat a későbbi növekedés gátjává váló, csak látszólagos átállással. A jelenség térségenként is más-más megítélés alá kell essen: mást jelent az ipar szerepének csökkenése a terciar szektorból táplálkozó növekedést mutató centrumtérségekben és a régi ipari térségekben, ahol a dezindusztrializáció a gazdasági bázis meglétére jelent veszélyt, mert az ipar szerepét nem képesek pótolni más ágazatok. Az első kört így a pozitív kontinuitás, a másodikat a negatív diszkontinuitás, a korábbi kedvező helyzet rosszra fordulása jellemzi (Gorzalak 1998; az ipar differenciált jelentőségét a 3.3.2. részben ismertetem).

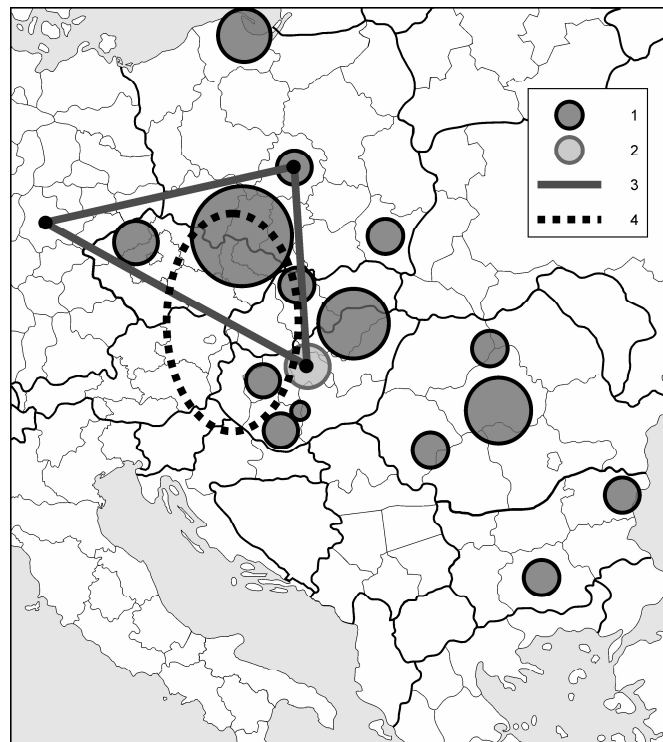
Közép-Európa területén a nyugati példákhoz hasonlóan *régi ipari térségek* alakultak ki (3.17. ábra). A visegrádi négyek csoportjában Gorzalak (1996, 128.) Łódz agglomerációját, Felső-Sziléziát és Ostravát emeli ki jelentős régi ipari térségekként. Horváth (1998, 167.) a vizsgált országok körét Romániával és Bulgáriával bővíti, és a fentiek mellett Észak-Magyarországot, Kassát, Bulgáriában a délnyugati régió északkeleti területét, Romániában Krassószörény, Vajdahunyad, Szilágy, Neamt, Vaslui és Galati megyéket valamint Brassót és Dâmbovita-Prahova határát jelöli meg. Csehországban az ország területén többé-kevésbé

⁷² Meg kell említeni, hogy Délkelet-Európa egyes országaiban a mezőgazdasági szektor is szerepet játszott a dezindusztrializáció során munkanélkülivé váltak felszívásában (Kovács 2003); ez a minta máshol nem jellemző.

egyenletesen több kisebb régi ipari térség helyezkedik el. Ez a két lehatárolás legitim, bár nem teljes: az ipari válság tünetei máshol is jelentkeztek, de vagy az adaptáció sikere, vagy a térség kis kiterjedése miatt általában nem kerülnek be a közép-európai összehasonlításokba. A felsoroltak mellett régi ipari térségnek tekintem Lengyelországban Pomerániát (Gdańsk – Gdynia – Sopot városhármas), Podkarpacie régiót (a régi Központi Ipari Körzetet), Szlovákiában a közép-szlovákiai ipari–hadiipari városokat, Bulgáriában Várnát, Magyarországon pedig a Közép-Dunántúlt, Baranya megyét, bizonyos jegyek alapján Budapestet⁷³ és nehézipari szigetként Dunaújvárost.

3.17. ábra

Közép-Európa régi ipari térségei

Jelmagyarázat: 1 – régi ipari térségek, 2 – fővárosi régió régi ipari térségekre jellemző jegyekkel, 3 – hagyományos ipari magterület, 4 – új feldolgozóipari növekedési zóna

Forrás: A szerző szerkesztése

⁷³ A magyar főváros különálló szerepeltetését indokolja a budapesti ipari koncentráció összezsugorodása és a város átmeneti zónájából való kiszorulása. A folyamat a sikeres átalakulás miatt kevés figyelmet kap; valójában az ország nemzetgazdaságát több mint száz éven át uraló termelési komplexumok tűntek el: 1990-ben – bár az 1964-es 552.000-es létszámhoz képest megfogyva – 277.800 fő dolgozott a fővárosi iparban, de 1995-ben már csak 127.000, 2007-ben 126.600. Figyelemreméltó, hogy Budapest még így is az ország legnagyobb iparvidéke (*Területi Statisztikai Zsebkönyv és Évkönyvek 1965, 1990, 1995, 2007*).

A válságkezelés stratégiai, eszközeik csekélyisége ellenére, általában a nyugat-európai mintákhoz igazodtak. Részletes bemutatásukra itt nem kerül sor, de megfogalmazhatunk általános következtetéseket. Időelcsúszással a volt szocialista államokban is bekövetkezett a beavatkozás evolúciója, a munkahelymegtartásra, a segélyekre és a fizikai regenerációra koncentráló intézkedések helyét átvette a szerkezetátalakítás és stabilizáció, ahol a munkahelyteremtés, vállalkozástámogatás és a környezet-imázs szempontjai kerülnek előtérbe (*Ex post evaluation of 1994–99 Objective 2 programmes* 2003). Különleges szerepet játszott ebben az ipari parkok létesítése, amely Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban jelentős múltra tekint vissza (*Jones* 2004), a poszt-szocialista (illetve távol-keleti) gazdaságokban pedig a befektetésösztönzés egyik eszközeként jelent meg. Leghamarabb Magyarországon, helyi kezdeményezésre (Győr, 1992) hoztak létre ipari parkokat. A zöld- és barnamezős forma egyaránt elterjedt; a fejlődés megelőzte a jogi szabályozást. Hasonló, általában közművesített ingatlanokra korlátozódó ipari parkok nyíltak Csehországban is, Lengyelország és Szlovénia ezzel szemben más utat képviselt; előbbiben a letelepedési kedvezményekkel támogatott különleges gazdasági övezetek (v.ö. 4.2.4. rész) terjedtek el, utóbbiban, bár léteznek „ipari parkok”, inkább inkubációs és innovációtranszfer-intézményeknek tekinthetők. Szlovákia és Románia követő fejlődésű, náluk az ezredforduló után indult el az a boom, ami Magyarországon és Csehországban az 1990-es évek második felében már lezajlott. Egyfajta minőségi átrendeződés is bekövetkezett, az egyszerű telephelyi és alap-infrastrukturális előnyöket kínáló ipari parkok versenyképessége közép-európai környezetben is gyengül, tágabb kontextusban pedig már ma is alacsony (az ipari parkokról részletesebben lásd *Lux* 2008).

A regeneráció-revitalizáció hatékony végrehajtását ma is hátráltatja két tényező. Az első a változatlanul érvényes *forráshiány*, s vele párhuzamosan a közsféra berögült eszközekezelési logikája: az elvonásokat a fűnyíróely, a forrástranszfereket széleskörű terítés révén való sítja meg, ezért fenntartásra képes, de hatékony problémamegoldásra már nem. A szelektív fejlesztéshez kötődő rossz emlékek és a támogatásokban nem részesüléstől való félelem meg hiúsította a hosszútávon nagyobb hozadékú tervek megvalósítását. A *területi politikák fejletlensége* szintén hozzájárult a térségi válságkezelés alacsony hatékonyságához. Magyarországon és Lengyelországon aránylag fejlett volt a területi tervezés rendszere, és több más országban is megvoltak továbbfejleszhető intézményei, de ez az örökség a szocialista rendszer lebontásakor elveszett: diszfunkcióinak korrigálása helyett a fürdővízzel kiöntött gyerek sorsára jutott. Az 1990-es évek közepétől az EU-integráció elvárásai segítették elő a térszemlélet fejlődését és az új területi politikák kialakulását (*Lux* 2005). A folyamat ma még nem jutott el

arra a pontra, ahol kialakult, hatékony területfejlesztésről beszélhetnénk; az ágazatcentrikusság és a központosító reflexek továbbélése figyelhető meg.

3.3.2. A duális ipar szerepe a területi differenciálódásban

A rendszerváltás utáni iparfejlődés irányait a korábbi ipari örökség továbbélése mellett elsősorban a betelepülő külföldi működőtőke jelöli ki. Míg a privatizáció a korábbi területi pozíciókat termeli újra, az új beruházások esetében a külföldi beruházó telephelyválasztási szempontjai játszanak szerepet. A tőke megjelenése az 1990-es évek első felében privatizáción keresztül, a magánosítási folyamat lezárulása után pedig elsősorban FDI-vel (külföldi közvetlen tőkeberuházások révén) megy végbe. A külföldi érdekeltségű vállalatok tőkeellátottságban, termelékenységben, exportteljesítményben és más mutatókban többnyire leghagyják a hazaiakat, ezért térformáló hatásuk is jelentősebb, mind megjelenésük, mind esetleges távolmaradásuk által. Mint *Havlik* (2005) rámutat, modernizációs hatásuk elsősorban a szocializmus iparának két alapproblémájára, a súlyosan elavult állótőke-állományra és a munkaerő minőségi szerkezetére adott kedvező választ (de az utóbbi kérdéstről lásd később).

3.16. táblázat

Külföldi közvetlen tőkeberuházások Közép-Európában 1989–2000 (USD/év/fő)

Ország	1991–1993	1994–1996	1997–1999	2000*
Albánia	8,8	25,9	13,3	172
Bosznia-Herc.	n.a.	n.a.	52,7	60
Bulgária	5,4	11,4	64,2	366
Csehország	51,8	148,9	236,2	2233
Horvátország	9,9	51,2	142,9	854
Jugoszlávia	n.a.	n.a.	n.a.	132
Lengyelország	8,7	38,0	138,7	777
Magyarország	171,5	248,4	158,4	2059
Makedónia	n.a.	7,9	37,2	210
Románia	3,0	15,1	68,5	267
Szlovákia	22,0	43,6	73,1	648
Szlovénia	44,2	79,8	112,2	1350

* 1991–2000 kumulatív USD/fő

Forrás: Turnock 2001, 854–855. alapján a szerző szerkesztése

A tőkeberuházások által elindított, nemzeti és regionális szinten is tapasztalható differenciálódás *duális iparszerkezet* kialakulását eredményezte Közép-Európában: az ipar két, eltérő versenyképességű szférára oszlik, amelyek között gyenge kapcsolat figyelhető meg. A dualitás jelensége egyszerre ágazati és területi, mindkét területben megjelenik: a transznacionális vállalatok előnyben részesítették a feldolgozóipart (elsősorban gép-, elektronikai és

vegyipart), hozzájárulva ezen ágazatok modernizációjához, de telephelyválasztási döntéseik térben is egyenlőtlenek (Barta 2000, 2005, Kiss 2002a, 2007a). A külföldi működőtőkékért folytatott verseny győztese az 1990-es években Magyarország és Csehország volt (3.16. táblázat); az ezredforduló után Szlovákia gyors felzárkózása és Románia fokozódó bekapcsolódása figyelhető meg. Barta – Czirfusz – Kukely (2008) bebizonyították, hogy Közép-Európa összességében a globális delokalizációs–áttelepítési folyamat nyertese volt 1995 és 2005 között, államai az újraparosodó országok körébe sorolhatók.

Közép-Európa ipari integrációja országok közötti különbségein kívül időben is differenciált: az ipar a *tényezőintenzitási létra* (Guerrieri 1998, Soós 2002) eltérő fokain kapcsolódik be az európai munkamegosztásba, és megfigyelhető az értéklánc mentén történő fokozatos előrelépés (upgrading). Guerrieri öt ipartípust különböztet meg: nyersanyagok kiaknázására épülő természetierőforrás-intenzív; tömegtermékeket előállító, erős árversenyben résztvevő és folyamatinnovációt megvalósító tradicionális/kínálat-túlsúlyos (Soósnál munkaintenzív); oligopolisztikus nagyvállalati, méretgazdaságos és nagy tőkeigényű termelésen alapuló skálaintenzív; jelentős innovációt és termékdifferenciációt megvalósító, speciális termékeket és beruházási javakat előállító szakosodott ellátó; valamint magas K+F tartalmú, innovatív termékeket előállító tudományalapú ipart.

Több szerző (Guerrieri 1998, Lemoine 1998, Freudenberg – Lemoine 1999, Havlik 2005) kimutatta, hogy a posztoszocialista átalakulás első éveiben a közép-európai országok a tradicionális munkaintenzív termékek terén alakították ki a legmagasabb komparatív előnyöket (Magyarország korai előnyökkel rendelkezett a skálaintenzív termelésben), míg a szakosodott ellátó és tudományalapú iparban aránylag gyengébben szerepeltek. Az első években megfigyelhető a korábbi specializációs profilok meggyengülése vagy elvesztése; részben a schumpeteri teremtő pusztulás piactisztító hatásaként (textilipar, bőr- és cipőipar, faipar), részben viszont „defenzív szerkezetváltással” (Pavlínek – Smith 1998), a magasabb tudásigényű tevékenységekből való kivonulással.⁷⁴ Ugyanakkor a folyamat további kifizetését nézve (Soós 2002, Lefilleur 2008, Jürgens – Krzywdzinski 2009) az 1990-es évek második felétől egyre inkább megfigyelhető a skálaintenzív, az ezredfordulótól részben a szakosodott ellátó és

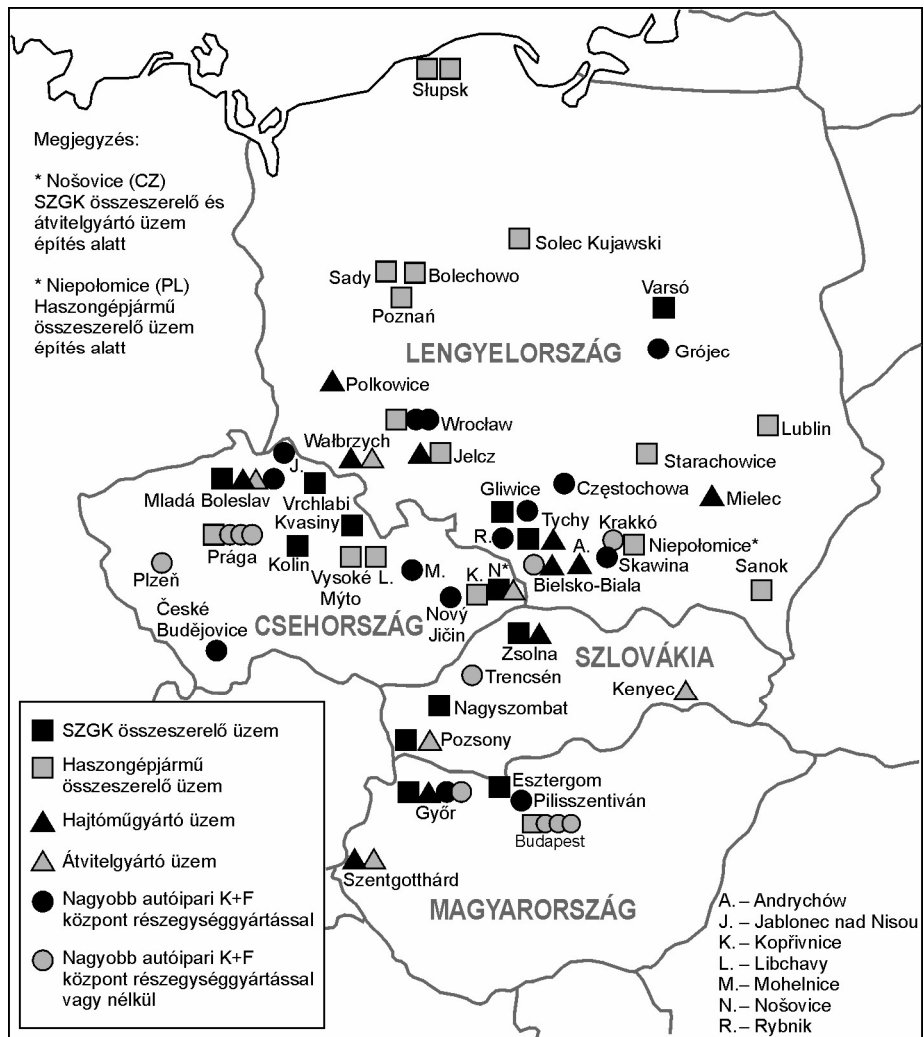
⁷⁴ Így negatív példának tartom a hazai Videotont, amely komplex sajáttermék-gyártással és mintegy 2000 főt foglalkoztató K+F-csoporttal rendelkező vállalatcsoportból bémunkakölcsönzővé fejlődött vissza; nem csupán csökkenő profitrésszel dolgozó és alacsony munkaerőköltségekkel versenyző piaci szereplővé vált, hanem a rövidtávú haszon érdekében később realizálható növekedési esélyeit is feladta. Az ellentétes utat bejáró, komplex tevékenységei és fejlesztőgárdája megőrzésére törekvő Škoda mai sikeréből látható, hogy ez a valamikor sikeresnek és szükségesnek ítélt stratégia (Radosevic – Yoruk 2001) talán mégsem volt az – mint Szalavetz (1998) a magyar privatizációs folyamatot értékelve rámutat, a vállalati túlélés csak az átalakulás minimális sikerkövetelménye; a szakmakultúrák fennmaradása, a vállalatok stratégiai pozíciói és jövőbeli fejlődési prespektívái lehetnek a valódi siker mércéi.

kisebb mértékben a tudományalapú ipartípusok elterjedése. Különösen relevánsak Lefilleur adatai, aki kimutatta, hogy Közép-Európa központi országai (a visegrádi négyek és Szlovénia) az autóiparban jórészt ledolgozták a termelés technológiai hátrányát és szakképzettségi intenzitásban megelőzték nyugati versenytársaikat. A kelet-nyugati ipari munkamegosztásban a külkereskedelmi cserearányok javulása következett be. Nem az olcsó bér munka-modell tartóssá válása (Guerrieri), és nem a Nyugat-Európában félelmekkel kísért tömeges delokalizáció következett be, hanem egy olyan új munkamegosztás alakult ki, amelyben Nyugat-Európa megtartotta az ipari termelés magasszintű funkcióit (K+F, design, irányító funkciók) a termelés legértékesebb részét (prémiummárkák, magas hozzáadott értékű termelés), illetve paradox módon egyes alacsony képzettséget igénylő részeit, míg Közép-Európában mindenekelőtt az értéklánc középső részén elhelyezkedő tevékenységeket helyez el. A legerősebb kooperációt a német autógyártók honosították meg a Közép-Európát „teljes térként” (tehát a termelési tevékenységek teljes körét befogadó integrációs zónaként) hasznosító szemléletükkel (*Frigant – Layan 2009*). Természetesen nem feledhető el, hogy az autóipar, bár a posztszocialista iparfejlődés sikerágazata, annak nem egyedüli képviselője: a kép talán túl optimista.

Milyen térszerkezetet formál együttesen a duális ipar? A nemzeti és összehasonlító felmérések egy, elsősorban a nyugati országrészekben, nagyobb városokban és a közlekedési folyosók mentén megtelepedő struktúrára mutatnak, ahol a feldolgozóipari (kiemelten gép- és autóipari) tevékenységek megjelenése látszik (*Smith – Ferenčíková 1998, Barta 2000, Gierańczyk – Stańczyk 2000, Turnock 2001, Domański 2003, Kiss 2007b*). Domański szerint a város-vidék ellentétpár elsősorban a tőkeintenzív-munkaintenzív formák közötti eltérésben jelenik meg. Az új ipar települése régi ipari központok leértékelődéséhez, és korábbi, kevésbé fejlett területek pozícionyeréséhez vezet. De erős folyamatosság is megfigyelhető: a fejlett ipari hagyományok jelenléte a legalacsonyabb hozzáadottérték-tartalmú rutintevékenységek kivételével máig meghatározó az új ipar településében. Ezt az állítást alátámasztja *Worrall – Donnelly – Morris (2003)* tanulmánya a közép-európai autóiparban végbement szerkezetváltásról; kutatásaik szerint a legnagyobb kapacitások a járműipar korábbi központjai (Mladá Boleslav, Pozsony – Škoda, Bielsko-Biała, Tychy – Polski Fiat, Győr – Rába, Pitești – Dacia) körül jelentek meg. A külföldi működőtőke terjedési folyamata az ezredforduló után valamilyest oldotta ezt a területi koncentrációt, de alapvetően a régi térszerkezet átöröklődéséről beszélhetünk (3.18. ábra). Pavlínek, Domański és Guzik tanulmányából az is kitűnik, hogy az autóipari K+F-kapacitásokat erősebb koncentráció és Csehország előnye jellemzi; csak Mladá Boleslavban több (1420) kutató dolgozik, mint Lengyelország teljes területén (1332), Magyarországon (600) vagy Szlovákiában (270).

3.18. ábra

Az autóipar elhelyezkedése Közép-Európában (2006)

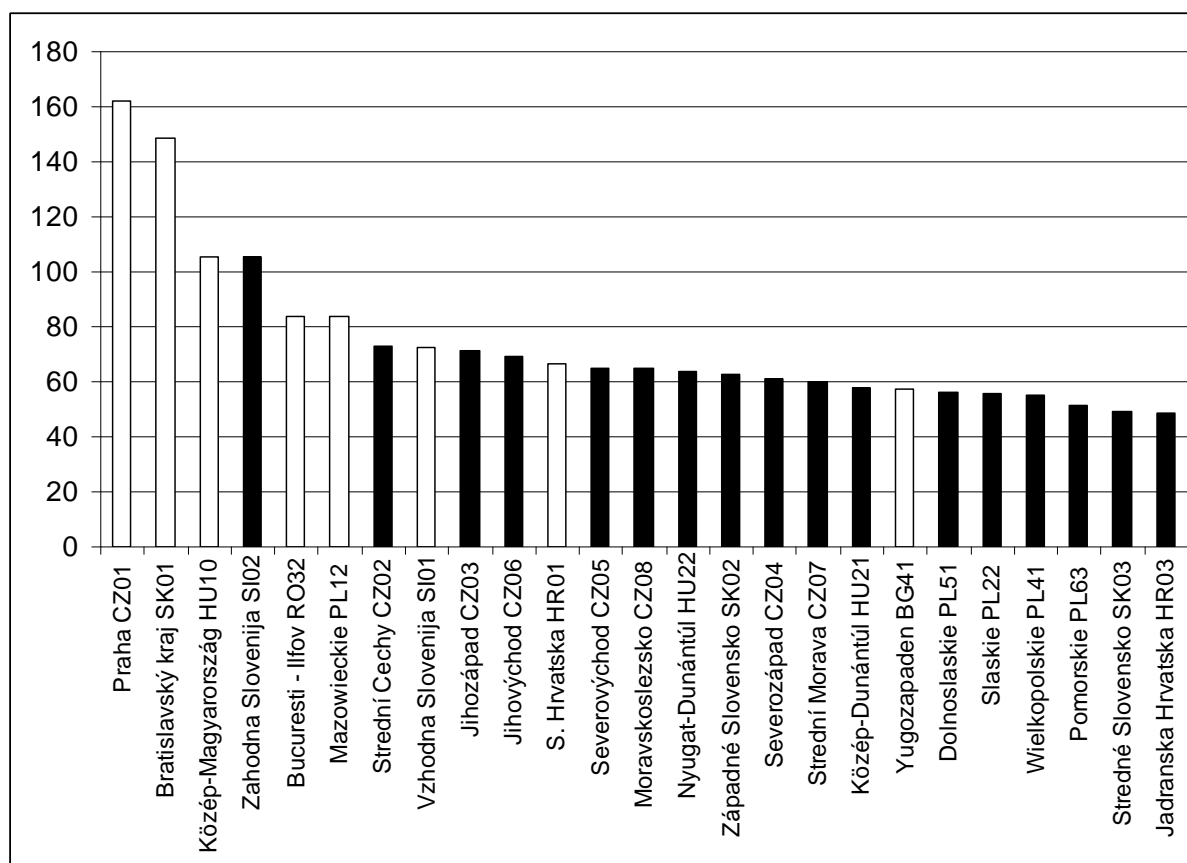
Forrás: Pavlínek – Domański – Guzik 2009, 47.

Kibontakozik egy másik, kevésbé látványos folyamat is, ami kifejezetten a keleti periférikus területek sajátja és a textilipar újraéledéséhez kötődik. Kelet-Szlovákiában, Bulgáriában és más, költségelőnyrel versenyképes térségekben a túlélő textilüzemek a nyugati ruhaipar beszállítóivá váltak, időnként pedig közvetítőkként léptek fel a posztszovjet térség felé (Kalantaridis – Slava – Sochka 2003, Smith et al 2005). Yoruk (2001) Kaplinsky és Readmann tipológiáját továbbfejlesztve lengyel és román példákkal alátámasztva előrevetíti a textilipar értéklánc mentén történő előrehaladását (összeállítás – bér munkára termelés – sajátmárkás termelés – saját design és marketing hazai piacok számára – nemzetközi piacok számára). A textilipari vállalatok egy része a tanulmány megírásakor mindkét országban eljuttott a lépcső utolsó előtti fokára. Szkeptikusabb a jelenséggel kapcsolatban Evgeniev (2008); tanulmánykötetében hitelt érdemlően bizonyítja, hogy hasonló kiinduló feltételek mellett

Törökországban sor került a textilipar megújulására, Bulgáriában azonban az alacsony hozzáadott értéket termelő tevékenységek maradtak meghatározók.

3.19. ábra

Az egy főre eső, vásárlóerőparitáson mért GDP Közép-Európa 25 legfejlettebb régiójában (2006, EU-27 %-ban)

Jelmagyarázat: a fehér oszlopok a központi (fővárosi), a feketék az egyéb régiókat jelölik

Forrás: Eurostat adatai alapján a szerző szerkesztése

A duális ipar a területi versenyképesség erős komponensévé vált Közép-Európa gazdaságaiban, és – bár a 2008 végén kezdődött válság mind közvetlenül, mind a makrogazdasági feltételrendszeren belül átrendezi majd a pozíciókat – több évtizedes távlatban is az marad. A dezindustrialista, a gazdasági fejlődés esélyeit egyoldalúan a tercier szektorban meglátó nézetek nem helytállóak, pontosabban nem veszik figyelembe a gazdasági tér differenciált természetéből adódó fejlődési utak különbségeit. Az ipar jelentősége ugyanis térben differenciált, eltérő régiókban más-más tartalmat hordoz jelen- vagy távolléte. A közép-európai regionális GDP rangsorában (3.19. ábra) az első pozíciókat olyan fővárosi régiók foglalják el, amelyek magas fokon terciarizálódott gazdasággal, a fejlett szolgáltató tevékenységek széles körével rendelkeznek. Ugyanakkor a mezőny fennmaradó részét jellemzően olyan régiók foglalják el, amelyek helyüket kiemelkedő szintű ipari termelésüknek köszönhetik. A sikeres szer-

kezetváltás lehetőségét demonstrálja a listán a rendszerváltáskor súlyos válsággal küzdő négy régi ipari térség: Morva-Szilézia, Közép-Dunántúl, a lengyel Felső-Szilézia, de a Gdansk–Gdynia–Sopot városeyüttest magában foglaló Pomeránia is. Nem állíthatjuk, hogy ezek a térségek problémamentesek vagy teljes mértékben leküzdötték a gondjaikat, de feltételezhetjük, hogy a rendszerváltás fő „vesztéseiként” említett területek (lásd pl. *Gorzalak* 1998, *Herrschel* 2007) nem egyértelműen válnak egyben az *egész* posztszocialista átalakulás veszteseivé is. Szintén alaposabb megfontolást érdemel az a nézet, hogy a nyugati határmenti elhelyezkedés determináló jelentőségű lenne a nyertes-győztes pozíció meghatározásában: a rangsorban és különösen országokon belül ez tendenciaként megfigyelhető, de nem tekinthető általános érvényűnek.

Disszertációm egyik központi téziseként, az általános fejlődési tendenciákat és azok országos illetve szubnacionális megjelenését is figyelembevéve úgy vélem, hogy az iparfejlődés értékelése differenciált megközelítést igényel, és három, distinkt fejlődési utakat képviselő régiótípus⁷⁵ elkülönítését teszi indokoltá. Eltérő szerepet játszik ugyanis az ipar a *központi*, *átmeneti* és *periférikus* régiókban; ez pedig nem csak pozitív állítás, hanem normatív konzekvenciái is vannak: uniformizált megoldások helyett térben eltérő szemléletű fejlesztéspolitikai megoldásokra lenne szükség az ipari versenyképesség megőrzéséhez és fokozásához.

A *központi régiók* a szocializmus alatt jelentős ipari központok voltak, de mára ezeket a funkcióikat nagyrészt elveszítették, vagy azok erősen meggyengültek. Az ipari átalakulás jellemzően a pozitív tartalmú dezindusztrializációhoz, a legértékesebb funkciókat megjelenítő szolgáltató gazdaságok kiépüléséhez vezetett; az ipari szerkezetváltás gyors, a tömeges munkanélküliség átmeneti jelenség volt. A központi régiók fejlődése azonban nem nélkülözi az ipari elemeket; megfigyelhető ugyanis egyes magas innovációtartalmú ipari tevékenységek (biotechnológia, finommechanika, gyógyszeripar, telekommunikáció stb.) erős koncentrációja, éppúgy mint az iparhoz kapcsolódó műszaki-természettudományos felsőoktatás, támogató üzleti szolgáltatások és K+F jelenléte. Végül ha a termelés nem is, az ipar országos-regionális irányító központjai gyakran központi régiókban helyezkednek el. Központi régióknak tekinthetők a posztszocialista országok fővárosai; bizonyos adottságai alapján hosszabb távon elképzelhető Felső-Szilézia csatlakozása a csoporthoz (lásd 4.2. rész).

A központi régiók esetén nincs szükség széleskörű iparpolitikai beavatkozásra; inkább más politikák hatásainak felmérése és szükség esetén újraértékelése, így pl. a koncentrációk fokozása helyett a felsőoktatás és a K+F térben arányosabb és az iparhoz közelebb elhelyez-

⁷⁵ Ezúttal indokolt a szubnacionális mezoszintet idéző kifejezés használata.

kedő kapacitásainak fejlesztése tűnik indokoltnak. A funkciójukat elvesztett ipari területek problémái várospolitikai kihívások; az elmúlt években az újrahaznosítás számos formája megjelent bennük (a budapesti átmeneti zóna példájáról lásd *Kiss* 2002b és *Barta* 2004).

Az átmeneti régiókban az ipar erős dinamizáló tényező maradt. Ezek a régiók a duális ipar megjelenésének nyertesei, a külföldi működőtőke-alapú telephelyválasztások fő célterületei. Megfigyelhető bennük a terciarizációs folyamat, de a központi régiókkal ellentétben itt nem a szolgáltatások, hanem az ipar növekedésgeneráló szerepe meghatározó. Ez egyaránt kapcsolódik új iparágak betelepüléséhez (diverzifikációhoz) és egyes régi ipartípusok megújulásához (innovatív szerkezetváltáshoz). Az átmeneti régiók eredményességét elősegítette az iparfejlődést támogató erős intézményi háló, a jó tényezőkínálat, és gyakran a kedvező elhelyezkedés, közlekedési ellátottság is; később, már az ipari átalakulás következményeként egyes üzleti szolgáltatások is megjelentek és új vonzerökké váltak. A nyugati határmenti régiók (illetve a 3.12. ábra feldolgozóipari növekedési zónája) tipikus példái az átmeneti típusnak, de a körben megjelentek azok a régi ipari térségek is, amelyek akár hagyományos, akár új iparágaikkal csatlakoztak ehhez a csoporthoz. Esetükben elsősorban az örökölt intézmények, képességek, tudás és tradíciók lényegesek, vagyis az, hogy az útfüggő fejlődés pozitív komponensei telephelyi előnyökké, a versenyképesség alapjaivá váltak (ezt a folyamatot jól illusztrálja *Grosz* 1999 Tatabányáról készült esettanulmánya).

Az átmeneti régiók ipara több tekintetben fordulóponthoz érkezett. Már a válság előtt megindult a versenyelőnyök körének átrendeződése (lásd 3.17. táblázat); legerősebben a munkaerőkínálat mennyiségi és minőségi dimenzióinak kérdése vetődött fel. Az átmeneti régiókban megtelepedett termelés elsősorban neofordista típusú, közepes technológiai szintet képvisel, termékei pedig alacsony vagy közepes hozzáadottérték-tartalmúak. A továbbfejlődés alapja a magasabb tudástartalmú tevékenységek terjedése és az ezek befogadására képes környezet kialakítása: intézményfejlődés, hálózatosodás, tudástranszfer, tovább- és átképzés stb. Ugyanakkor a válság új kontextusban láttatja ezt a helyzetet. Véleményem szerint ma a dezindusztrializáció ezekben a térségekben egyértelműen veszélyforrás: korrekciós hatásról ezúttal nem beszélhetünk (nincs mit korrigálni, illetve ha igen, inkább reindusztrializációra volna szükség), modernizációt nem képvisel, ellenben felveti egy új iparvesztés lehetőségét. Még nem látható tisztán, hogy mennyiben indokolt támogatni a jelenlegi iparszerkezetet, és mennyiben kell törekedni annak átalakítására (valamint kik és milyen formában lennének hajlandóak új ipar letelepítésére). Felvethető, és a rendszerváltás példája is igazolja, hogy nem minden pusztítás teremtő; ha a jelenleg domináns ágazatok leépülése nem társul új beruházásokkal, akkor az eredmény a perifériára szorulás, a humán és intézményi háttér dezintegráció-

ja lehet. Bármi legyen is a kiút, a belső erőforrások megtartása és továbbfejlesztése kulcsszerepet fog játszani a folyamatban.

A harmadik térségtípust a *tradicionális és új perifériák* alkotják. Ezek vagy a múltban is aluliparosodottak voltak, vagy a rendszerváltás során ment végbe kapacitásaik eróziója. Az első alcsoportba rurális térségek és/vagy keleti határterületek sorolhatók, ahol a tradicionális könnyű- és élelmiszeripar jelentős veszteségeket szenvedett; a másodikba azok a régi ipari térségek, ahol a dezindusztrializációt nem követte sem újraiparosodás, sem versenyképes tercier tevékenységek megjelenése. A periférikus régiókban a negatív átalakulási formák uralkodnak; elsősorban az iparvesztés, de az önfenntartásra irányuló, atomizálódott gazdaság és a régi iparágak periférikus reintegrációja is megfigyelhető. Az ipar válsága itt nem csak gazdasági, hanem súlyos társadalmi következményekkel is járt. Az egyik fő probléma az ipar működési hátterét adó tudás és intézmények elvesztése vagy gyengesége; ennek következtében a válság már „lezajlott”, de a stabilizáció alacsony szinten ment végbe.^{76 77}

A periférikus régióknak újraiparosításra van szükségük, az újraiparosítást pedig a közszféra által is támogatott szociális megújításnak kell kísérnie – elsősorban a gazdasági inaktivitás leküzdése érdekében. Még a kevésbé fejlett iparágak szerepe is kedvező ezekben a térségekben, ha segítenek a foglalkoztatás, munkakultúra és társadalmi hálózatok fenntartásában. Az újraiparosítás során természetesen számolni kell a költségelonyok közép- és hosszútávú csökkenésével, ezért a delokalizációs veszély elkerülése érdekében a periférikus régiókban is törekedni kell a magasabb hozzáadottérték-tartalmú ipari tevékenységek letelepítésére. Ennek legmegfelelőbb eszközei valószínűleg az emberi erőforrásokba és (ha nem áll rendelkezésre) az alapvető elérhetőség megteremtésébe történő beruházások; újra meg kell teremteni azokat a feltételeket, amelyek már a piaci szereplők számára vonzó területté teszik a régiót. A folyamat legjobb esetben is több évtizedes, összpontosított forrásfelhasználást igényel. Az eredmények a legelmaradottabb területeken valószínűleg csak méltányossági szempontból értékelhetők majd; erre azonban már nem csak szűkebben értelmezett gazdasági, hanem társadalompolitikai, akár nemzetbiztonsági okokból kell sort keríteni.

A *központi, átmeneti és periférikus régiókat* elkülönítő térfelosztás elhelyezhető az európai területi versenyben is. Porter kompetitív fejlődési elméletét (idézi Lengyel 2003) köl-

⁷⁶ Rosenstein-Rodan és Hirschman alapján az alacsony szintű egyensúlyi csapda „úgy értelmezhető, mint egy súlyos koordinációs kudarc: számos beruházás nem valósul meg, mert más, kiegészítő beruházásokat nem végeznek el; és hasonlóképpen, ez utóbbiakat azért nem indítják el, mert az előbbieket hiányoznak” (Szalavetz 2003a, 180.).

⁷⁷ Az inaktivitás, szakképzettség hiánya és iparfejlődés összefüggéseiről egy szabolcs-szatmár-beregi iparvállalat példáján kiváló szociográfiát közölt Kun (2004); a tanulmány, illetve Kun (2008) a perifériák más alapproblémáit is tárgyalja.

csönvéve a központi régiók a tudásalkalmazó–beruházásvezérelt típusnak feleltethetők meg (gyenge tudástermelő–innovációvezérelt funkciókkal); az átmeneti régiók versenyképessége alapvetően neofordista–tényezővezérelt, a kihívást pedig az jelenti számukra, hogy képesek-e továbblépni a tudásalkalmazó régiók köre felé (ezt a folyamatot jelzik az autóiipart vizsgáló tanulmányok). A periférikus régiók a neofordista csoportban sem versenyképesek. Közép-Európában a duális ipar kulcsszerepet játszott térségi, ágazati válságok felszámolásában, azonban európai szinten értelmezhető kiemelkedő versenyképességet még nem biztosít. A Nyugat-Európából keletre áramló tevékenységek innovációtartalma még mindig csekély, versenyképességük alapja pedig még mindig túlzott mértékben a költségelőny; a szigorúan értelmezett high tech megjelenése nem jellemző (ágazatai jelen vannak, de általában nem az értéklánc csúcsán álló tevékenységekkel – így pl. egy telekommunikációs termékeket előállító üzem hiába végez csúcstechnológiai termelést, ha működésének alapja a betanított munka, a termékek importtartalma magas, a helyi hozzáadottérték-tartalom alacsony, helyi döntéshozatal pedig egyáltalán nincs), és sok tekintetben előfeltételei is hiányoznak. A folyamat abban az értelemben veszélyes, hogy a felépülő struktúrák válságérzékenyek, és felvetődik a periférikus világszintű reintegráció veszélye. *Pavlínek – Smith (1998) Dunning, Grabher, Lipietz és Smith – Swain* nézeteit felidézve ezt az alkalmazkodási típust „defenzív szerkezetváltásként” aposztrofálja, és felhívja a figyelmet a képességvesztés (de-skilling) valamint a „kiágyazódás” (disembeddedness) fenyegetésére. Vagyis az újraiparosult térségben a modernizáció illúziójának bizonyulhat, ha a haladás csak relatív, miközben a gazdaság belső szerkezetében felbomlanak vagy csökevényesek maradnak a hálózati kapcsolatok, és nő a vállalatok „sivatagi katedrális”-jellege.

A szerzők kétségei indokoltak, számomra azonban az általuk említett összefüggések nem egyértelműen negatív színben tűnnek föl – ebben a kérdésben *Domański (2003)* álláspontjára helyezkedem. Célszerűbbnek tűnik a jelenlegi ipart végeredmény helyett átmeneti lépcsőfoknak, a későbbi felzárkózás kiindulópontjának tekinteni. Még a félperiférikus ipar is pozitív szerepet játszik a területi fejlődésben, ha működésben tartja a gazdaságot és élte a munkakultúrát, tehát *stabilizál*, vagy ha általa lehet kilábalni a depresszióból, dinamizálni iparszegény, periférikus térségeket, tehát *növekedést generálni*. A gazdaságpolitika akkor jár el helyesen, ha felismeri azt a pontot, ahol egy új típusú növekedési pálya már több reménnyel kecsegtet. Ebből pedig az következik, hogy a sikeres stabilizáció után is szükség van a támogató intézményrendszer, innovációs kapacitások, és a területi versenyképességet fokozó más tényezők fejlesztésére, sőt, ez a feladat még hangsúlyosabbá válik.

3.17. táblázat

Az ipartelepítés átalakuló versenyképességi tényezői Közép-Európában

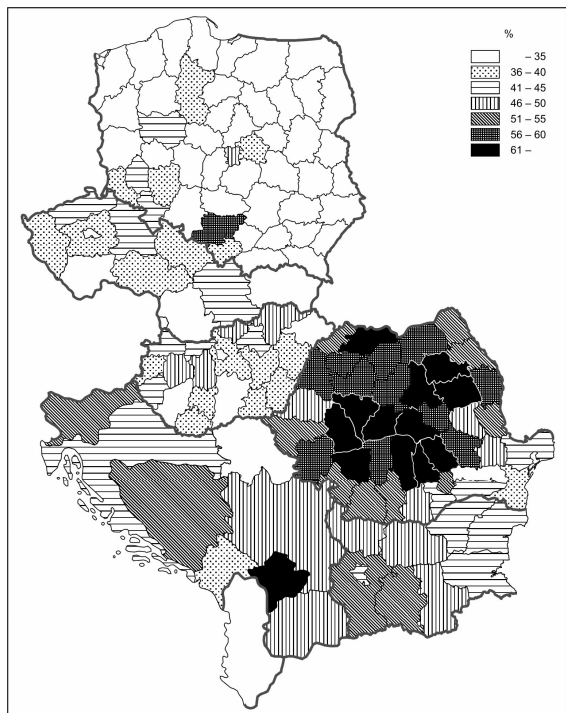
Első szakasz (1990–2002)	Második szakasz (2002–2008)
Közúti elérhetőség	Közúti elérhetőség (légiközlekedés ↑)
Földrajzi helyzet, nyugati felvevőpiacok közelsége	Nyugati és belső felvevőpiacok közelsége
Olcsó munkaerő	Nyugat-európainál olcsóbb, képzett munkaerő
Ipari hagyományok	Szaktanulmányok, műszaki és természettudományos felsőoktatás
Rugalmasság, gyors reagálás, megbízhatóság, alkalmazkodóképesség	Rugalmasság, gyors reagálás, megbízhatóság, alkalmazkodóképesség ↑
Adókedvezmények és más vállalati támogatások	Helyben elérhető, magas színvonalú üzleti szolgáltatások
Geopolitikai helyzet (kapu- és tranzitszerep stb.)	Innováció, K+F közelsége ↑ Urbanizációs előnyök ↑ Hálózatok, iparági körzetek (klaszterek) kialakulása ↑

Jelmagyarázat: A dőlt jelölés a kiemelt fontosságú, a nyílak a jövőben növekvő jelentőségű tényezőket jelölik
Forrás: A szerző szerkesztése

Közép-Európa ipari versenyében ma a versenyképességi tényezők átalakulásának lehetünk tanúi (3.17. táblázat). A korábbi növekedési szakaszban domináns olcsó munkaerő és jó közúti elérhetőség szerepe *arányaiban* csökken vagy átalakul, és új tényezők válnak lényegessé. A bérek emelkedése és a tényezőintenzitási létrán történő előrelépés miatt is csökken az abszolút költségelőny szerepe, de ebbe az irányba mutat a kelet-európai és távol-keleti verseny is, ami a jelenlegi előnyöket egyre inkább felőrli. Az olcsó munkaerő helyére a (nyugatinál még mindig kedvezőbb árú) képzett munkaerőtartalékok lépnek, a korábban sikeres régiók pedig Közép-Európa egészében egyre komolyabb szakmunkáshiánnyal néznek szembe. A válság itt rövidtávon „felszabadíthatja” a munkaerő egy részét, de egyetértek *Jürgens – Krzywdzinski* (2009) felvetésével, hogy a munkaerőhiány előbb-utóbb kikényszeríti a bérek és a foglalkoztatási feltételek javulását. Hosszabb távon sem a magasabb bérek, sem a kedvezőtlenebb közlekedési helyzet nem jelentenek akadályt a működőtőke betelepülése előtt; a legfontosabb telepítési tényező a jól képzett, bőséges munkaerő lesz, és emelkedik a kialakulását, fenntartását elősegítő intézményrendszer (szaktanulmány-, át- és felnőttképzés, házon belüli képzés, rehabilitáció, rugalmas foglalkoztatás, műszaki és természettudományos felsőoktatás) szerepe. Tágabb perspektívában az inaktivitás vs. aktivitás kérdése is befolyásoló tényezővé válik. Mind a válságból való kilábalás során, mind a későbbiekben kritikus jelentőségű a döntéshozók, területi szereplők rugalmassága és alkalmazkodóképessége; ez akkor érvényesíthető szempont, ha a döntéshozatalban és a fejlesztéspolitikában jobban érvényesül a szubszidiaritás elve. A regionális és lokális innovációs rendszerek ma kialakulatlanságuk miatt jobbra még csak potenciális versenyelőnyt jelentenek, de a jövőben szerepük növekedésével számolha

3.20. ábra

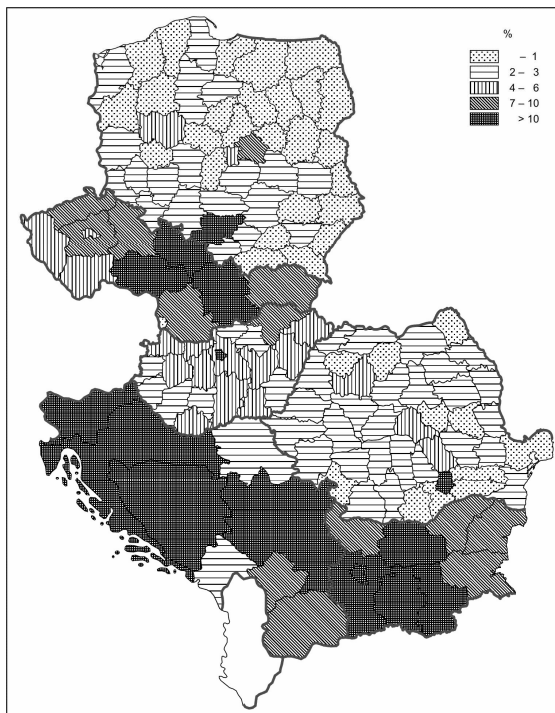
Az iparban dolgozók aránya 1990–1991-ben

Forrás: Nemzeti statisztikai évkönyvek alapján a szerző számításai és szerkesztése

3.21. ábra

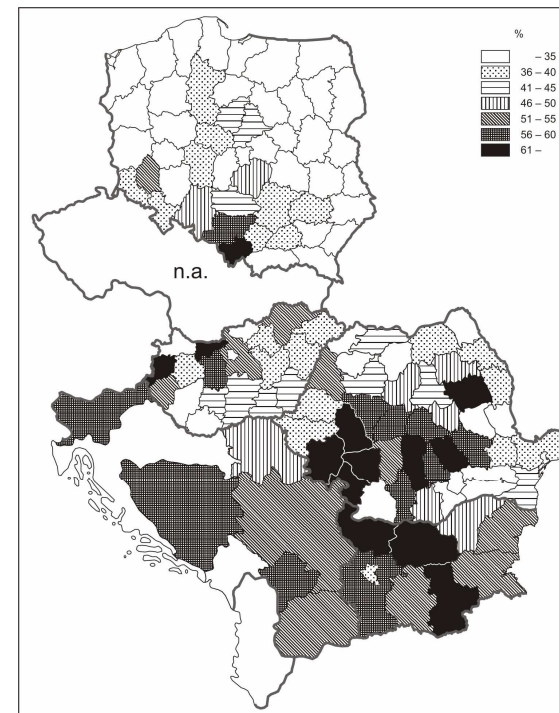
Az iparban dolgozók területi koncentrációja 1990–1991-ben

Forrás: Nemzeti statisztikai évkönyvek alapján a szerző számításai és szerkesztése

3.22. ábra

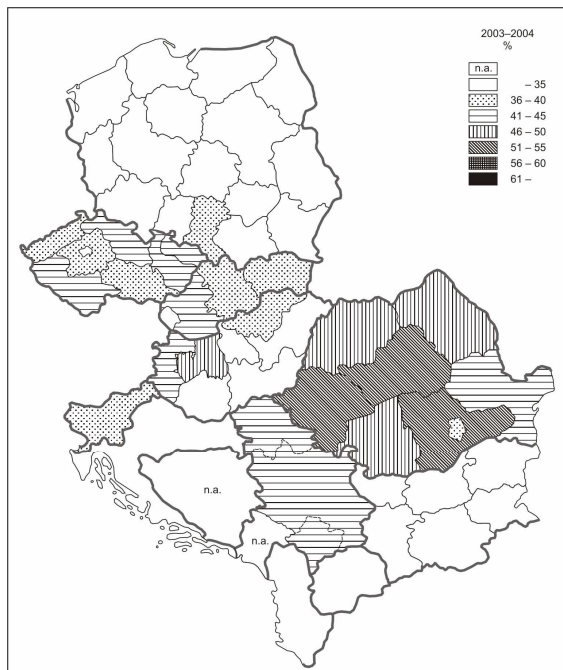
Az ipari beruházások aránya az összes beruházásban 1990–1991-ben

Forrás: Nemzeti statisztikai évkönyvek alapján a szerző számításai és szerkesztése

3.23./a ábra

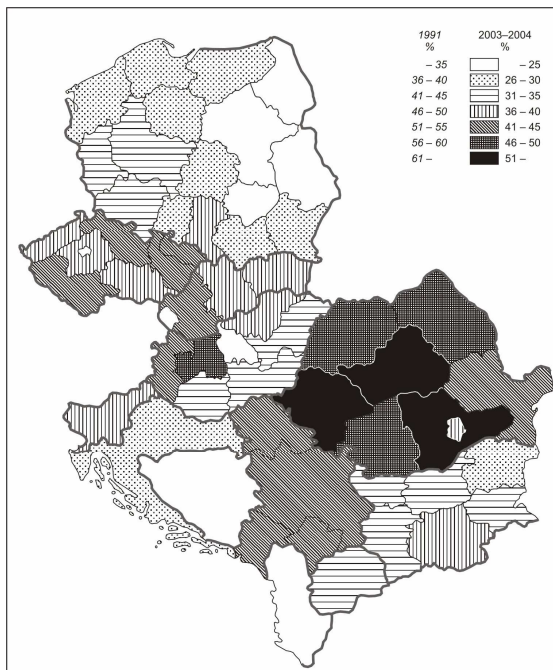
Az iparban dolgozók aránya 2003–2004-ben

Forrás: Nemzeti statisztikai évkönyvek alapján a szerző számításai és szerkesztése

3.23./b ábra

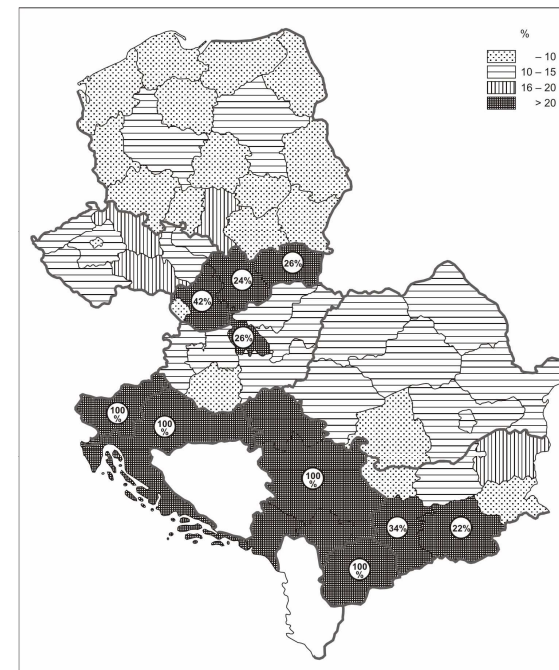
Az iparban dolgozók aránya 2003–2004-ben (módosított skála)

Forrás: Nemzeti statisztikai évkönyvek alapján a szerző számításai és szerkesztése

3.24. ábra

Az iparban dolgozók területi koncentrációja 2003–2004-ben

Forrás: Nemzeti statisztikai évkönyvek alapján a szerző számításai és szerkesztése

tunk.⁷⁸ Végül lényeges az ipari hálózatok továbbfejlődése (sűrűsödése, szélesedése és új funkciókkal bővülése): ezzel a folyamattal jönnek ugyanis létre a nyugat-európai értelemben is működő iparági körzetek (klaszterek), és a termelési rendszerek lehetőségeit teljes mértékben realizálni képes fejlett ipari parkok.

3.3.3. A posztoszocializmus területi fejlődési pályái

Az ipar térszerkezetének regionális bontású elemzése az átalakulás két kitüntetett fázisára: a rendszerváltás kezdőállapotára és öt ország EU-csatlakozásának idejére összpontosít. Ez a majdnem másfél évtizedes periódus a legtöbb ország iparát alapjaiban átformálta. 1991-ben az ágazat általános válsága határozza meg az összképet; 2004-ben ellenben dualitása, a régi és az új ipar egymás mellett élése. A közigazgatási beosztás és a statisztikák eltérő aggregációs szintje⁷⁹ miatt direkt összehasonlításra nincs mód, csak a fő tendenciákat ismertetem. Az adatok szűk keresztmetszetei⁸⁰ miatt a vizsgálat három mutatót használ. Ezek:

1. az ipari foglalkoztatottak aránya az összes foglalkoztatotton belül (3.20 és 3.23./a–b ábra),
2. az iparban dolgozók területi koncentrációja (3.21. és 3.24. ábra),
3. az ipari beruházások aránya (3.22. és 3.25. ábra).

Az ipari foglalkoztatás változásának legfontosabb jelensége a dezindusztrializáció előrehaladása. Az 1970-es évek elején még csak a fővárosokat érintő folyamat 1990-re széleskőrűvé, 2003-ra általánossá vált. Az utóbbi periódusban a belső különbségek pontosabb szemléltetése érdekében egy eltérő skálát alkalmazó ábrát (3.23./b ábra) is szerepeltetnek. Ekkor Közép-Európában hatvan régióból mindössze három térség haladta meg az 50%-ot, míg 1971-ben még csaknem felük, 1990-ben negyedük ebbe a csoportba esett. A változásokat érzékelteti, hogy az 1970-es skálán a régiók fele a legalacsonyabb intervallumba esik.

A központi régiók – amellet, hogy erős pozíciókkal rendelkeznek a leginnovatívabb iparágakban – a legalacsonyabb iparosodottságúak csoportjába tartoznak. A központokon kívül az ipar szerepe eltérő; mint a 3.3.2. rész régiótípológiája kifejti, a magas iparosodottság nem ek-

⁷⁸ *Benneworth* (2004) és *Benneworth – Charles* (2005) hangsúlyozza, hogy bár az innováció fogalmát sokan a legfejlettebb, „ikonikus”, „idealizált” területekkel (Szilícium-völgy, bostoni 128-as út stb.) társítják, az innovációs folyamat a fejletlen, periférikus régiók vezetése és vállalatai előtt is nyitott lehetőség, és akár tradicionális ágazatokban is alkalmazható.

⁷⁹ 2003–2004-re NUTS-2 szintű adatok álltak rendelkezésemre. Bár egyes országokban NUTS-3 beosztásban is közöltek mutatókat, a konzisztencia érdekében ezek alkalmazásától eltekintettem. A regionális szint alkalmazásának következménye, hogy elfedi a területi különbségeket.

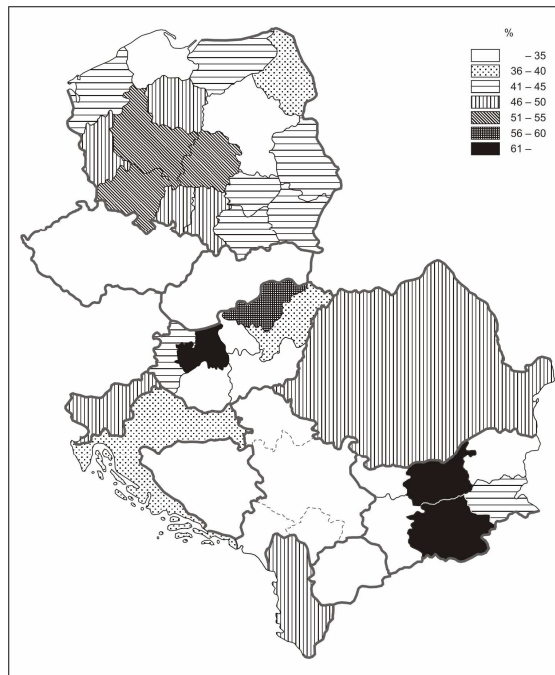
⁸⁰ 1991-ben Lengyelország beruházási adatai csak százalékos formában elérhetők, 2003–2004-ben pedig Csehország, Szlovákia és Románia csak országos felbontást tett közzé.

vivalens a fejlettséggel, ugyanakkor a növekvő átmeneti régiók, pl. Magyarországon a Közép- és Nyugat-Dunántúl, Szlovákiában Nyugat-Szlovákia, Romániában Közép-Románia és Bánát, szintén kiugró értékeket mutatnak. A változásokkal átalakult a közép-európai ipar makacs formációja, Łódz, Erfurt és Budapest fordított háromszöge: már nem itt a legmagasabb az ipari foglalkoztatás aránya, de ezen a magterületen található Közép-Európa új feldolgozóipari növekedési zónája (v.ö. 3.17. ábra).

A foglalkoztatottak területi koncentrációjának térbeli eloszlása 1990-ben az 1970-eshez hasonlít, magtérsegei és perifériái szinte azonosak vele, habár a fővárosok már nem olyan súlyú szereplői. Magyarországon, Romániában és Jugoszláviában, ahol az azonos közigazgatási beosztás miatt könnyű elvégezni az összevetést, a foglalkoztatás egyenletesebb megoszlása, vagyis csekély területi kiegyenlítődség figyelhető meg. Ezt követően – bár az összevetés itt kevésbé egzakt – látható, hogy folytatódott a dekoncentráció, főleg a fővárosok és a régi ipari térségek irányából a nyugati régiók felé.

3.25. ábra

Az ipari beruházások aránya az összes beruházásban 2003–2004-ben

Forrás: Nemzeti statisztikai évkönyvek alapján a szerző számításai és szerkesztése

A beruházásoknál az 1990–1991-es adatok nem adnak olyan egyértelmű összképet, mint a foglalkoztatásban. Lengyelország az ipari beruházások alacsony arányával, Románia szintén azok csökkenésével és területi összehúzóásával írható le. Magyarországon ezzel szemben a beruházási tevékenység megerősödése látszik, elsősorban az 1970-es évektől kezdődően felértékelődő észak-dunántúli megyékben. Magyarországhoz hasonló még Bulgária és Jugoszlávia

(a jugoszláviai beruházási adatok 1988-ra vonatkoznak). 2003–2004-ben fordult a kocka: Lengyelországban egyre több terület részesül új beruházásokban, Magyarországon ellenben élesebb választóvonal húzódik az új ipart befogadó Nyugat- és Közép-Dunántúl, az ipari átalakulás gondjaival küzdő Észak-Magyarország valamint a többi régió között. Bulgária esetén, bár az ipari beruházások aránya Észak-Közép és Dél-Közép régiókban a legmagasabb (64 és 66%), fő vonásként a beruházáskoncentráció területi polarizáltságát kell említeni: Délnyugat és Dél-Közép a források 39 és 30%-ával, Észak-Közép 12%-ával, a két keleti régió 8%-ával, Északnyugat ellenben mindössze 2%-ával rendelkeznek. Hasonlóak, bár kevésbé hangsúlyosak és a területi bontású adatok hiánya miatt térképen nem ábrázolhatók az ellentétek Romániában.

Csehország rendszerváltás utáni iparfejlődésében a szocialista viszonyok között fejlett ipar, a gyors makrogazdasági stabilizáció és az ország nyugati fekvése számottevő kezdeti előnyt jelentett. Másrészt a nehézipar kiterjedtsége megnövelte a szerkezetváltás nehézségeit; bár Csehország a csehszlovák ipar fejlettebb részét örökölte, bányászati, kohászati és gépipari üzei az átmenet éveiben válságos helyzetbe jutottak. Közülük több (pl. ČKD Praha, Zetor Brno, Tatra Kopřivnice) pénzügyi összeomlason ment keresztül. A cseh kormány a válságjelenségeken átfogó ágazati programokkal, gyors privatizációval, a bajba jutott vállalatok pénzügyi átszervezésével és a KKV-k támogatásával kívánt úrrá lenni (*Illner et al 1994*).

Az iparban az ágazati válság mellett négy területi probléma emelhető ki (*Myant 1995*):

- Észak-Morvaország és a nyugat-cseh határvidék függősége a szénbányásztól és az acélgyártástól, összesen az ipari foglalkoztatás 16%-ával,
- „együzemes” városok,
- a nagyipari kombinátok beszállítói által uralt gazdaságú területek, valamint
- fejletlen, periférikus iparú területek.

A négy probléma közül az első erősebben, a többi három gyengébben érintette a cseh gazdaságot, miközben Szlovákiában mind a négy hasonló – a csehnél nagyobb – súlyú volt. A munkanélküliség elsősorban Észak-Morvaországban, kisebb mértékben a könnyűipari Észak-Csehországban vált jelentős kérdéssé; a nagy gépipari centrumokban (Prága, Pilsen) a külföldi tőke aránylag gyors térnyerése miatt átmeneti jelenségnek bizonyult, a személygépkocsigyártás központjaiban (pl. Mladá Boleslav) pedig csekély visszaesést követően stabilizálódott a foglalkoztatás (*Illner et al 1994, Myant 1995*). Csehországban nem ment végbe jelentős dezindustrializáció, sőt, az ipar 2004-ig 3,2%-kal növelte súlyát a mezőgazdaság rovására. A növekedés a stagnáló Délkelet kivételével minden régióban megfigyelhető; másrészt elmozdulás ment végbe a kisvárosok, nagyközségek irányába.

A nehézipar válsága Észak-Morvaországban volt a legjelentősebb. Ostrava és Karvina körzetekben az ipari foglalkoztatottak 85%-a dolgozott a szénbányászatban (Ostrava-Karvina Szénbányák), kohászatban (VITKOVICE, NOVA HUT) és gépiparban. A három nagyvállalat kiterjedt ellátási funkciók felett rendelkezett. A szerkezetváltás fő alapja a nagyvállalatok leépítése és alacsonyabb szintű konszolidációja valamint a regionális intézményrendszer kiépítése (regionális bank, fejlesztési ügynökség, vállalkozási alap, technológiai park, innovációs központ stb.) volt, tehát az átalakulás a diverzifikáció és az innovatív szerkezetváltás kettőse felé mutat. 1995-től a felső-sziléziai kapcsolatok erősödése és az együttműködés intenzitásának növekedése figyelhető meg, amit a cseh oldalon még akadályoz a regionális kompetenciák gyengesége (Nesporova 1998, Sucháček 2005).

Az ipari beruházások beáramlása egyértelmű koncentrációt mutat. Különösen jelentős arányú a cseh-német határ mentén, de állományában Prága és Közép-Csehország emelkedik ki (az előbbiben az innovatívabb iparágak, utóbbiban Mladá Boleslav és a Škoda óriásberuházásai mellett vegyipari, gépipari és könnyűipari üzemek döntőek). A fejlett ipari tradíciók és hálózatok előnye, hogy a külföldi beruházók ezeket általában átvették és felhasználták (igaz, tovább nem fejlesztették). Csehországban viszonylag magas a külföldi tőke beágyazottsága, hamarabb kiépültek és jobban megerősödtek a beszállítói hálózatok (Pavlínek – Smith 1998) és megjelentek a magas hozzáadottérték-tartalmú ipari funkciók, mint pl. a kutatás-fejlesztés (Pavlínek – Domański – Guzik 2009); ezek a tényezők az ipartelepítés területi versenyének új szakaszában (3.23. táblázat) váltak különösen jelentősekké, hozzájárulva ahhoz, hogy Csehország megerősítse közép-európai versenypozícióit.⁸¹

A cseh fejlesztéspolitikában az ipar elsősorban ipari parkokon és ipari zónákon keresztül jelent meg. 2006-ban az országnak 200 regisztrált ipari parkja volt, és 2004-ig 89, összesen 34 ezer alkalmazottal rendelkező ipari övezet részesült állami támogatásban. Az ipari övezetek alapítása elsősorban helyi és regionális önkormányzati feladat; a befektetések felkutatásában 1992-től a minisztériumi CzechInvest ügynökség nyújtott segítséget. Tevékenységében a helyi promócióról az összetett helymarketing felé, „célközönségben” a magasabb hozzáadott értéket hozó beruházások vonzása felé mozdult el. (Young 2004). A fejlesztési prioritásokban az elmúlt években a magas hozzáadottértékű feldolgozóipar, stratégiai szolgáltatások és innovatív tevékenységek kaptak hangsúlyt. Bevezették a technológiai parkok kiemelt támogatását, és néhány kulcsfontosságú (nagy méretű vagy kiemelt jelentőségű nemzetközi vállalatokat

⁸¹ Ez makrogazdasági szinten is megnyilvánul: 2006-ban Csehország rendelkezett a közép-európai országok között a legmagasabb, az OECD-átlagnak megfelelő aktivitási rátával (70%); Magyarország (62%) ebben a rangsorban csak Törökországot előzi meg (Kilábalás 2008).

befogadó) parkot „stratégiai ipari övezetnek” neveztek ki. Az EU-csatlakozás után, a 2004–2006-os tervezési periódusban az ipar önálló szektorális operatív programként szerepelt a Nemzeti Fejlesztési Tervben; prioritásai a versenyképesség, szerkezetváltás és energetika területeire koncentráltak. Az Egységes Regionális Operatív Program nem fogalmazott meg ipari célokat (*National Development Plan [of the Czech Republic] 2003*).

Szlovákia, amely a szocializmus alatt egyszerre volt a közös államiság kedvezményezettje (előnyös beruházási pozíció) és kárvalótja (elavult szerkezetű beruházások), a rendszerváltáskor közel azonos iparosodottságú volt a cseh tagköztársasággal. Ez a hasonlóság azonban csak a foglalkoztatásban élt, és széles szerkezeti-beruházási szakadékot takart. A rossz feltételrendszer miatt 1990 után a két tagköztársaság, majd Csehország és Szlovákia között kinyílt a fejlődési olló. 1989-ben a szlovák GDP a cseh 87%-át, 1990-ben 83%-át, 1992-ben csak 77%-át érte el – azóta az Eurostat adatai szerint 70% körül ingadozik. A krízist tetézte az óvatosabb, egyben felkészületlenebb gazdaságpolitika, az önállóság költséges megteremtése, és a magasabb társadalmi ellenállás is (*Faltán et al 1994*).

Szlovákia nem csupán általános fejlettségében maradt el Csehországtól, hanem az ipar területi problémái is radikálisabbak. Szlovákiában koncentráltak a rendszerváltás után nehéz helyzetbe került hadiipari üzemek; nehéziparában alacsony hatékonyságú, elavult nehézipari létesítmények sora volt megtalálható. Ez különösen a keleti országrészre állt: nyugaton az elmaradottság kisebbnek számított, s a problémák a hálózatok alacsonyabb fejlettségéhez kötődtek (pl. azzal, hogy sok ipari üzem cseh vállalatok részegység-beszállítója vagy leányvállalata volt). *Smith* (1995) kiemeli, hogy a már a szocialista korszakban diverzifikált gazdasági profillal, iparral rendelkező központok adaptációja volt a legzökkenőmentesebb, míg a monofunkcionális, különösen a hadiipari térségek erősebb sokkon mentek keresztül, és a leg súlyosabb visszaesés a periférikus iparú, a részlegipar által uralt térségekben következett be (elhelyezkedésüket lásd 3.12. ábra). *Myant* (1995) adatai szerint a munkanélküliség 1991-re elérte a 11,8%-ot; területi különbségei – a mezőgazdasági visszaesés mellett – erős összefüggést mutattak a nagyipari centrumok korábbi rejtett munkanélküliségével; ez a szociális probléma etnikai is színezetet kapott, mert az állásukat elvesztők között a cigányok erősen, a magyarok gyengébben felülreprezentáltak voltak.

A külföldi beruházások megjelenése két, egymástól jól elválasztható periódusban következett be. Az 1990-es évek második feléig Szlovákia lemaradt a közép-európai versenyben; 1993-ig mindössze a Csehszlovákiát választó külföldi működőtőke 10%-át vonzotta. Ez az eltérés előkelő helyet foglalt el a függetlenségpárti argumentumok között, de a szétválás nem járt látványos eredménnyel: 1994-ben a szlovák FDI 23%-a, 1996-ban 20%-a volt a csehnek

(Pavlínek – Smith 1998). A fordulat csak a Dzurinda-kormány reformjaival jött el; ekkor Pozsonyban és Nyugat-Szlovákiában felgyorsult az ipari beruházási tevékenység és több nagyobb feldolgozó- és gépipari üzem létesült zöldmezős beruházásként, vagy régebbi ipari hagyományok folytatásával.⁸² A beruházások koncentrációja rendkívül magas, a nyugati területeket részesíti előnyben, miközben keleten lényegesen ritkábban települ új létesítmény, és a stagnáló, régi iparvállalatok dominálnak. Csehországgal szemben sokkal alacsonyabb az új ipar beágyazottsága, a beszállítói kapcsolatok hiányoznak, vagy gyengébbek. Néhány, főként pozsonyi kivétellel a megtelepült vállalatok alacsony hozzáadott értéket állítanak elő, termékeik magas importtartalommal rendelkeznek.⁸³ Ez azonban még mindig kedvezőbb érték, mint amit a tőke által elkerült régiók mutatnak (3.18. táblázat; adatai már elavultak, de a tendencia él).

3.18. táblázat

Az ipar egyenlőtlen eloszlása Szlovákiában (2000, %)

Régió	Piac	Hozzáadott érték	Termelékenység H.é. szerint (SK=100)	Foglalkoztatás
Pozsony	31,9	24,0	195,0	12,3
Nyugat-Szlovákia	27,0	38,2	101,0	38,0
Közép-Szlovákia	19,4	20,3	80,0	25,4
Kelet-Szlovákia	21,7	17,5	72,0	24,3
ÖSSZESEN	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Sectoral Operational Programme Industry and Services [of Slovakia] 2003, 7. és 8.

A tőkevonzás és a területi egyenlőtlenségek korrekciója érdekében Szlovákiában is ipari parkokat alapítottak. Fejlesztésük késéssel indult meg; a törvényi szabályozás 2001-ig hiányzott. Ipari park létrehozását helyi vagy megyei önkormányzat vagy ezek társulása kezdeményezheti, de több esetben külföldi közép- és nagybefektetők részleges vagy teljes tulajdonában vannak. A parkok infrastruktúrájának kiépítéséhez a kezdeti szakaszban nagyon magas állami támogatást nyújtanak (80% – összehasonlításként, Csehországban és Lengyelországban 10-10%, Magyarországon 1992–2007 között csak 0,5%!). A SARIO 2007-es adatok szerint 36 ipari parkot tart számon; ezek közül öt haladja meg a 100 Ha területet. A parkok területi

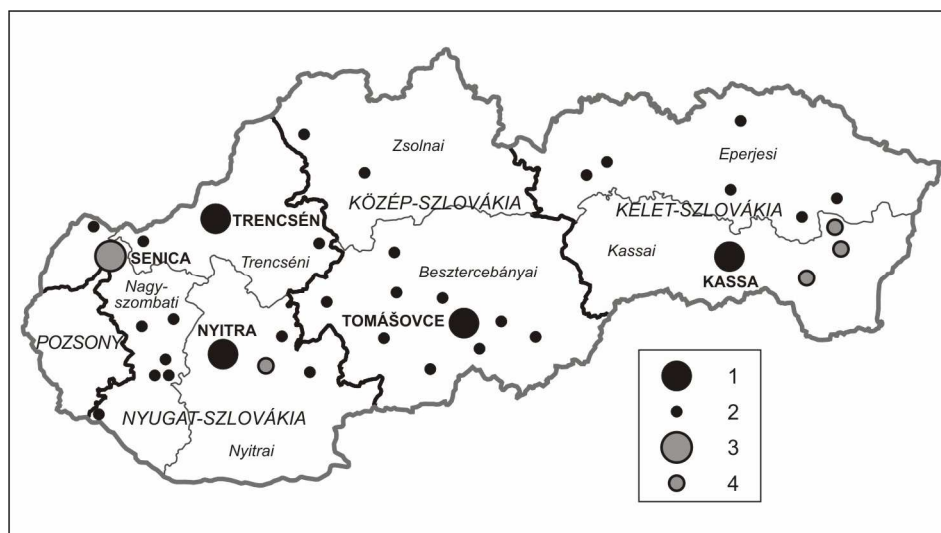
⁸² A befektetések ösztönzésében két 2001-es törvényt kell kiemelni: egyik a belső beruházások ösztönzését, a másik az ipari parkok létesítését szabályozza. A kedvezményeken és költségelőnyökön kívül a fejlett infrastruktúra az állami politika fő eszköze. Az FDI-vonzás és az infrastruktúrafejlesztés feladatait a SARIO (Szlovák Befektetési és Kereskedelemfejlesztési Ügynökség) végzi (Sectoral Operational Programme Industry and Services [of Slovakia] 2003).

⁸³ Mint Lefilleur (2008) bizonyítja, 2006-ban az öt visegrádi ország közül Szlovákia autóipari exportjában volt a legalacsonyabb a magas, és a legmagasabb az alacsony hozzáadott értékű termékek részaránya – Magyarországgal összevetve 9,8%–34% illetve 17,4%–4,3%.

koncentrációja közepes (3.26. ábra): Nyugat-Szlovákiában 15, Közép-Szlovákiában 12, Kelet-Szlovákiában pedig 9 park található (további 50 telephely potenciális ipari parkként szerepel), a kihasználtság és a termelékenység különbségei magasak a nyugati országrész javára. Keleten ellenben elterjedtebb a barnamezős forma, és több hagyományos iparokban működő nagyvállalat (US Steel Košice valamint a hadiipari termelésről nehézvegyipari termékekre átálló Chemko) ipari parkokba telepítette egyes tevékenységeit. Szlovákia állami fejlesztéspolitikája az EU-csatlakozás után a 2004–2006-os programozási periódusban Ipar és Szolgáltatások Operatív Programot fogadott el a strukturális alapok forrásainak felhasználására. A programot az EU 1. célkitűzése társfinanszírozta, de a 2. célra jellemző feladatokat is ellátott; a Nemzeti Fejlesztési Terv 2007–2013-ra átívelő stratégiája érdekében növekedési pólusok fejlődését kísérelte meg elősegíteni. A célok között előremutató az ipar „háttér-struktúráira” helyezett hangsúly és a termelő infrastruktúra preferálása (*Sectoral Operational Programme Industry and Services* [of Slovakia] 2003). Ez azért is realista álláspont, mivel az ipari átalakulást nem lehet pusztán a közsféra és az EU támogatásaira alapozni; a közsféra azonban jótékony szerepet játszhat a növekedés feltételeinek megalapozásában.

3.26. ábra

Ipari parkok elhelyezkedése Szlovákiában (2007)

Jelmagyarázat: 1: zöldmezős beruházás, 100 Ha fölött; 2: zöldmezős beruházás, 100 Ha alatt; 3: barnamezős beruházás, 100 Ha fölött; 4: barnamezős beruházás, 100 Ha alatt

Forrás: www.sario.sk felsorolása alapján a szerző szerkesztése

Lengyelországnak az 1990-es évek fordulóján egy új és egy régi problémakör együttes hatásával kellett szembenéznie. Egyrészt a tervgazdálkodás évtizedei megteremtették azt az ipari alapot, amire az ország gazdaságpolitikája – képletesen szólva – az 1920-as évek óta vágyakozott. A dekoncentrációs intézkedések sikereként a szuperkoncentrációk oldódtak, az

„A” Lengyelország félholdja teltebbé vált, különösen a nagyvárosi magok kiemelkedésével. A rendszerváltással pont a kiegyenlítődés alapjául szolgáló ipar szerepe kérdőjeleződött meg. A válság eredménye a legiparosodottabb térségekben depresszió, a kevésbé iparosodottakban dezindusztrializáció, gyakran majdnem teljes iparvesztés lett. Ezzel, s más okok miatt is, ismételten megerősödtek a történelmi választóvonalak, visszatértek az „A” és „B” Lengyelország különbségei, azzal az eltéréssel, hogy a nagy agglomerációk mindenhol nyertesekként kerültek ki az átalakulásból. A folyamatot vizsgáló irodalom (*Gorzela* – *Jalowiecki* 1994, *Klasik* – *Heffner* 2001, *Blazyca* 2001 stb.) kimutatja a területi differenciálódás (ipari–agrár, urbánus–rurális, nyugati–keleti) erősödését.

A régi ipari térségek között különleges súllyal szerepel Felső-Szilézia kérdése. A peszsimista várakozások dacára a térségben erős és sikeres fejlesztési koalíció alakult ki, és a bottom-up kezdeményezések eredményeként széles helyi intézményrendszer jött létre a válság kezelésére. A szerkezetváltás stratégiája a hagyományos ágazatok megújulásának, a diverzifikációnak és újabban a nagyvárosi (világvárosi-„metropolitánus”) potenciál kihasználásának hármására épül, és ma már látványos eredményei (magas növekedési dinamika, nagyberuházások, városregeneráció) is nyilvánvalóak. Felső-Szilézia átalakulásának kérdéseit részletesebben a dolgozat 4.2. része tárgyalja.

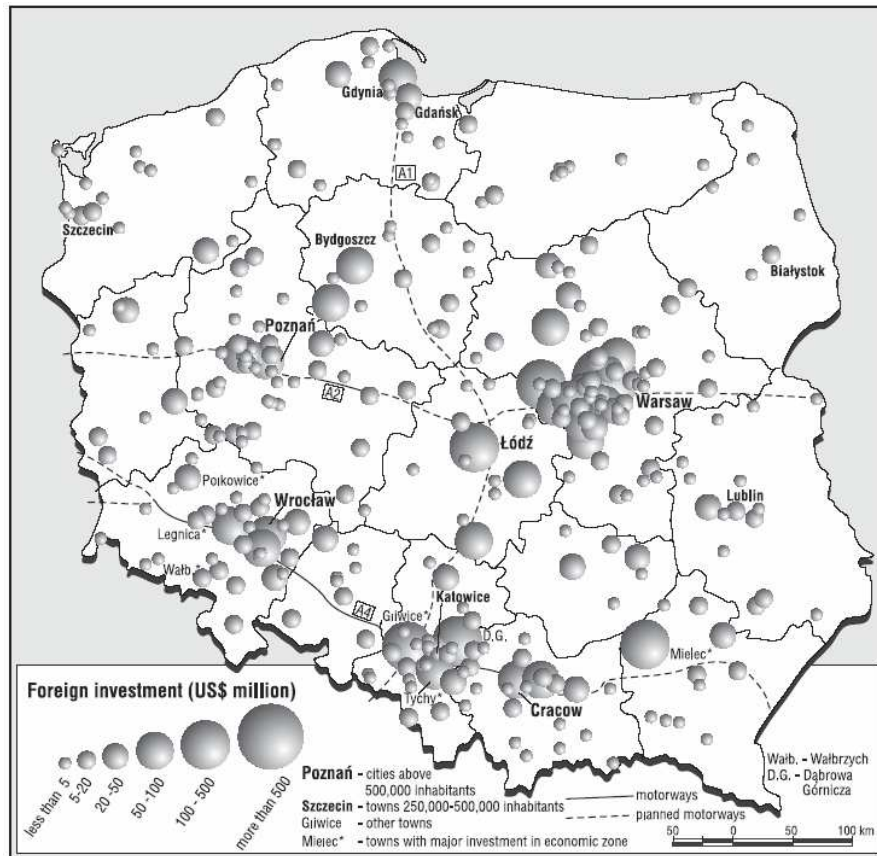
Felső-Szilézia és a Szudéták mellett Łódz textil- és elektronikai ipara, Wałbrzych szénbányászata, Gdańsk hajógyártása és az ipari hanyatláson felül periférikus helyzetével is küzdő Podkarpackie régió mutatta a strukturális válság jeleit. Łódzban a spontán privatizáció és a kisvállalkozói kultúra gyors újraéledése, a kedvező képzettségi szint, továbbá a gazdasági hálózatok működését támogató-fejlesztő intézményrendszer kiépítése sokat segített az átmeneti stabilizációban; az 1994-ben 20%-os munkanélküliség az ezredfordulóra visszatért a nemzeti átlag körüli szintre, és a régió megtartotta munkaereje viszonylag magas képzettségét (*Markowski* – *Marszał* 1999, *Pyke* – *Nesporova* – *Ghellab* 2002). Ez a folyamat elsősorban a belföldi vállalkozói szféra alkalmazkodóképességének és belső beruházásainak eredménye, ellentétben Sziléziával, ahol a külföldi beruházások játszottak nagyobb szerepet – lényegében egy nagy történelmi megrázkódtatások után is talpraálló gazdasági milliő továbbéléséről, endogén növekedési pálya kialakulásáról van szó. A hagyományos textilipari és elektronikai profil mellett a vegyipar, gyógyszeripar, építőanyag-ipar (csempegyártás), járműipar és élelmiszeripar emelhető ki: Łódz erősödő és aránylag sikeres diverzifikációt mutat.

A periférikus Podkarpackie régióban az 1930-as évekre visszamenő tradíciókkal rendelkező nehéz- és hadiipar valamint a súlyosan környezetszennyező kénbányászat dominált. A külföldi működőtőke megjelenése itt inkább pontszerű volt (pl. a Goodyear megjelenése

Dębicában), nem vezetett a gazdaság komplex átalakulásához; a nagyvállalatok átalakulása mellett erős maradt az állami tulajdon. Az olcsó munkaerőre és a helyi nyersanyagokra épülő verseny jelentős régió belüli dualitással rendelkezik, és lényegében újratermeli a régió periférikus pozícióját (Hausner – Kudłacz – Szlachta 1997, Wisniewski 2005).

3.27. ábra

A zöldmezős beruházások elhelyezkedése és nagyságrendje Lengyelországban 1990–1998

Forrás: Domański 2003, 108.

A külföldi beruházások Lengyelország iparát is átfomálták. 1990 és 2000 között 50 Mrd dollár értékű külföldi működőtőke érkezett az országba. Az élelmiszeripar (24,9%) mellett a gépjárműgyártás (15,6%), a nem fémes ásványi termékek (kőolaj, földgáz és kén, 11,2%) és a vegyipar (8,4%) szerepe volt kiemelkedő. A tőke megoszlása térben egyenlőtlen: 1990 és 1998 között 20,7%-a jutott a központi Mazowieckie régióba; 17,3%-a Felső-Sziléziában, 11,9%-a pedig Wielkopolskie régióban települt le. Az urbánus-rurális dichotómia meghatározó, a 3.27. ábra egyértelműen mutatja a nagyvárosok fölényét. A városokban a tőkeintenzív, vidéki területeken inkább a munkaintenzív tevékenységek kapnak szerepet. Domański kutatásai szerint a befektetők a közúti elérhetőség (ez a rendkívül gyenge

autópályaeellátottság miatt főutakat jelent) és a képzett munkaerő jelenléte mellett az önkormányzati vezetők hozzáállását és az általuk nyújtott szolgáltatások színvonalát⁸⁴, újabban pedig a helyi piacok elérhetőségét értékelik legtöbbször. Sem az olcsó munkaerő, sem a gyenge szakszervezetek nem bizonyultak kiemelkedő versenyelőnynek; sőt, a jó beágyazottságú szakszervezetekkel és magas bérszínvonalal működő Felső-Szilézia példája bizonyítja, hogy ezek a tényezők sokkal kevesebbet nyomnak a latban, mint az a sztereotip gondolkodásból következne. Pontosabban: a költségelőny szerepe csökken, miközben a piacoké és a speciális képességeké nő (Domański 2003, Gierańczyk – Stańczyk 2000). A vállalatok beágyazottsága iparág, beruházási típus, befogadó térség és más tényezők szerint differenciált; Közép-Európával, és különösen Magyarországgal összevetve feltűnő az autóipar magas helyi tartalma és széles, integrált beszállítói köre (Domański 2004a).

A külföldi tőke betelepülését ösztönző regionális politikai intézkedések között – a privatizáción és a szabályozási környezetben megvalósított reformokon kívül – a különleges gazdasági övezetek (Special Economic Zone, SEZ) létesítése volt a legsikeresebb.⁸⁵ Ezek a zónák az ipari parkok csoportjába sorolhatók, amelyeket az állam további kedvezményekkel; kapcsolt szolgáltatásokkal, és mindenekelőtt tízéves adómentességgel, továbbá még tíz év kedvezménytel kísérelt meg vonzóvá tenni a közepes és nagybefektetők előtt. 1995 után összesen 17 SEZ-t létesítettek Lengyelország területén; közülük 2005-ben 14 működött, a foglalkoztatottak összes létszáma kb. 77.500 fő. Teljesítményük erősen eltérő. A felső-sziléziai SEZ a legsikeresebb, nagy volumenű autóipari és gépipari, újabban egyéb beruházásokkal. A különleges gazdasági övezetek elősegítették az új ipari tevékenységek megjelenését, de a klaszterképződés folyamatára is jótékony hatást gyakoroltak. 2000 után az EU versenyjogi aggályai miatt módosítani kellett a feltételeken; a támogatások leépítésével (2011, 2017) a különleges gazdasági övezetek fokozatosan ipari parkokká alakulnak át. Megfigyelhető, hogy egyes zónákban már megindult a specializáció és a markáns iparági profil kialakítása, pl. Katowicében az autóipar, Łódzban az elektronika stb.

Az uniós csatlakozás utáni regionális politikában az összes lengyel régió az 1. célkitűzés égisze alá esett. A Nemzeti Fejlesztési Tervben a gazdasági tevékenységek hozzáadott értékének növelését kijelölő rész cél foglalkozik az iparral; a termelékenység emelkedése mellett a hanyatló iparágak szerkezetváltását szorgalmazza. A Gazdasági Versenyképesség Operatív Program a vegyipart, kohászatot, kőszénbányászatot, a fegyvergyártást, a gyógyszeripart és

⁸⁴ Ez a tényező főként a kisebb városokban lehet döntő.

⁸⁵ A hagyományos ipari parkok körét 25 ipari és egy Krakkóban, egyetemi bázison létesített technológiai park képviseli, ezek azonban csekély gazdasági és foglalkoztatási jelentőségűek.

általában a könnyűipart jelöli ki beavatkozásra szoruló iparágnak, és az innovációösztönzést valamint az európai egységes piacon való helytállást az elérendő célnak. A strukturális gondokkal küzdő ágazatokban a szelektív visszafejlesztést és a fejlődőképes vállalatok feltőkésítését, e cél érdekében pedig köz- és magánforrások (bankhitelek) bevonását irányozza elő. Az Egységes ROP-ból ezek a célok hiányoznak (*Poland. National Development Plan 2004–2006*, 2003). A 2007–2013-as időszakra kidolgozott Nemzeti Stratégiai Referenciakeret a közvetlen ipari beavatkozás helyett a növekedés feltételeinek megteremtésére összpontosít; ezalatt elsősorban a humán- és társadalmi tőke, a technikai infrastruktúra valamint az innováció és a K+F értendő. Itt a területi célok szétválnak; a nagyvárosi centrumokban az endogén növekedésre, keleten a növekedésben érintettek körének szélesítésére van szükség. A szerkezetváltáson átmenő térségek fenntartható növekedése specifikusan említésre kerül; az új gazdasági tevékenységekre, elsősorban a külföldi források vonzására, az infrastruktúrafejlesztésre és a fizikai regenerációra esik hangsúly. Hasonlóan kezeli a dokumentum a felhagyott katonai területeket (*Poland. National Strategic Reference Framework 2007–2013*, 2006). Végül az ipari célok beépültek a régiók immár önálló ROP-jaiba is; itt nyilván attól függő súllyal, hogy a vajdaság vezetése mennyire tartja fajsúlyos kérdésnek ezt a területet.

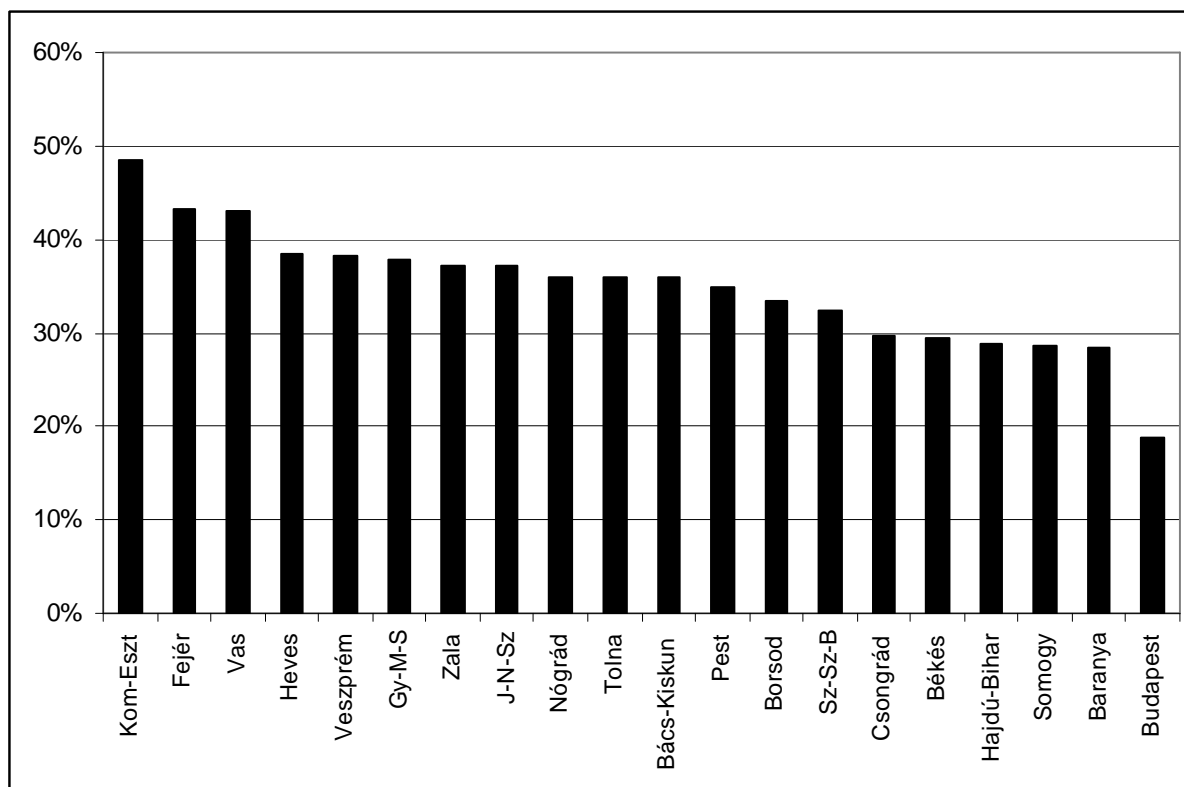
Az ipari termelés visszaesése **Magyarországon** a legalacsonyabbak közé tartozott a rendszerváltás első éveiben (lásd a 3.13. és 3.14. táblázat adatait). Másrészt a válságágazatokban és az általuk uralt térségekben súlyos helyzet alakult ki: a kohászat és a gépipar termelése 60, a bányászaté 36, a vegyiparé 33%-kal csökkent. A korábban sikerágazatként említett gépjárműipar és a műszeripar összeomlott: 1992-ben 1989-es termelésének csak 26 illetve 55%-os szintjét érték el (*Illés 1994, Ehrlich – Révész 1994*). A korábbi korszakokban stabil iparágként működő, aktív külkereskedelmi mérleget termelő és területi foglalkoztatóként fellépő agráripari vertikum az elhibázott privatizáció és agrárpolitika következtében nem, vagy csak a korábbinál gyengébben tudta ellátni stabilizáló szerepét. Az ipari depresszió – amelynek szociális következményei már a megelőző évtizedben kiélesedtek, elsősorban Észak-Magyarországon⁸⁶ – a problémák területi koncentrációjaként jelentkezett. A gazdaságpolitika fő prioritásává a külföldi tőkevonzás vált, miközben az iparpolitikai koncepciók a teremtő pusztulás szükségességének elismerése mellett a leépülési folyamat lassítására illetve korrekciójára – főleg tizenkét, később tizenöt, elsősorban foglalkoztatási szerepük miatt kiemelt

⁸⁶ 1980 és 1985 között Borsod megyében 40.000 főről 35.000-re, 1990-ig 18.700-ra esett vissza a kohászat foglalkoztatása, a szénbányászatban 1985 és 1990 között 19.100-ról 13.200-ra. Ezek az adatok csak kiszemelt példák; mellettük számos gazdasági és társadalmi mutató bizonyítja, hogy a rendszerváltás csak felgyorsította a már zajló folyamatokat.

iparvállalat válságmenedzselésére – összpontosítottak. Mindenesetre 1996-ban a direkt állami támogatások főszerepe megszűnt⁸⁷, helyüket elsősorban a közvetett ösztönzők vették át.

3.28. ábra

Az ipari foglalkoztatás megyei rangsora Magyarországon (2006)

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv 2006 alapján a szerző szerkesztése

Magyarországon is jelentkezik a terciarizáció 3.3.1. és 3.3.2. részben tárgyalt differenciált jelentősége. Az ipari foglalkoztatás 2006-os megyei rangsora (3.28. ábra) alapján kitűnik, hogy míg az országban legfejlettebb Budapest utolsó az ipar foglalkoztatási részarányában, addig az öt követő s a rendszerváltás nyertesei közé sorolt Nyugat- és Közép-Dunántúl megyéiben az összefüggés pont fordított, míg a szolgáltatások magas részesedése pont Baranyában, Somogyban stb., vagyis az ország alacsony fejlettségű és/vagy gyenge növekedési dinamikájú területein figyelhető meg. Ebből a szempontból a dezindusztrializáció területi egyenlőtlenségei fontos tényezők a versenyképesség alakulásában (3.19. táblázat): 1991 és 2004 között Közép- és Észak-Magyarországon érte el a legnagyobb mértéket és a két észak-dunántúli régióban a legalacsonyabbat, de a változások értékelése egyértelműen eltérő kell legyen.

⁸⁷ 1989-ben a GDP 16,7%-át tették ki az állami támogatások, 1995-ben 5,6%-át, 2000-ben pedig 2,71%-át (Szanyi 2004).

3.13. táblázat

Az iparban foglalkoztatottak arányának változása Magyarország régióiban (1991–2004)

Régió	Foglalkoztatottak aránya
Közép-Magyarország	-9,70
Közép-Dunántúl	+0,43
Nyugat-Dunántúl	+3,05
Dél-Dunántúl	-2,77
Észak-Magyarország	-7,42
Észak-Alföld	-2,56
Dél-Alföld	-2,04
ÖSSZESEN	-4,80

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv 1991, 2004 alapján a szerző szerkesztése

A régi ipari térségek fejlődési pályáinak alakulása sokrétű; a rendszerváltáskor megfogalmazott stratégiáik még viszonylag homogének voltak és az innovatív szerkezetváltás – diverzifikáció felé mutattak (*Lux 2006c*), az első évek után azonban szétváltak, a regeneráció különféle modelljeit képviselik. Véleményem szerint Magyarországon a következő területek sorolhatók a régi ipari térségek körébe: Budapest, Baranya megye, Közép-Dunántúl, Észak-Magyarország és a dunamenti iparosodás szigeteként Dunaújváros.

Budapesten, amely még 1991-ben is az iparban dolgozók 23%-át (Pest megyével együtt 30%-át) koncentrált, rövid idő leforgása alatt mély dezindusztrializáción esett át; a főváros növekedésének forrása meghatározóan a szolgáltató szektor, bár a leginnovatívabb, tudásintenzív ipari tevékenységekben (gyógyszergyártás, optika, műszeripar, telekommunikáció stb.) változatlanul élenjáró, és ma is Magyarország legnagyobb iparvidéke. A nagyvállalatok felbomlása után a rövidtávú szociális költségeken kívül a területhasználat kérdései jelentették az ipari átalakulás fő kérdését; a felhagyott barnamezős területek új funkciókkal való felruházása a gazdaság-, de egyben a várospolitikai feladata is. A barnaövezet a városszerkezet hangsúlyos eleme, a szocialista ipari térhasználat miatt 1990-ig nem szorult ki a város peremére, hanem a belváros és a külvárosok között helyezkedett el – az agglomerációs gyűrű a rendszerváltás után nyert egyre hangsúlyosabb telephelyi szerepet (*Kiss 2002b; Barta – Kukely 2004, Beluszky – Győri 2004, Barta 2004* és a kötet további írásai stb.).

Baranya megyében a rendszerváltás után szintén dezindusztrializáció, a szénbányászat és a periférikus részlegipar erőteljes leépülése ment végbe.⁸⁸ Az ipar visszaesését Pécsen részlegesen ellensúlyozta a fogyasztói szolgáltatások bővülése és a közszféra foglalkoztatói szerepe, de ez csak a stagnáláshoz volt elegendő, a kibontakozáshoz nem. A periféria perifériáján, Komlón, a dezindusztrializáció súlyosabb helyzetet eredményezett: a terciér fejlődésre a

⁸⁸ A győri Audi Hungária exportteljesítménye a Baranya megyei tizennégyszeresét teszi ki (*Horváth 2005*).

város monofunkcionális jellege miatt nem volt esély; a depressziós jelenségek folytatódnak. A térség átalakulása egy sajátos utat képvisel, amely terciarizáción és (kisebb mértékben) periférikus ipari reintegráción alapul, részletesebben a 4.3. rész tárgyalja.

A sikeres átalakulás példája Közép-Dunántúl. A régió a rendszerváltás előtt vegyes ipari szerkezettel rendelkezett; a szén- és alumíniumvertikum és a vegyipar mellett a gépgyártás és az elektronika bázisait is megtaláljuk. Itt a régi ipar egy részének (szénbányászat) gyors, egy részének (energetika, alumíniumkohászat) pedig lassabb visszaesése ill. megszűnése mellett a térség ki tudta használni kedvező elhelyezkedéséből és ipari kultúrájából adódó előnyeit (lásd pl. *Grosz 1999, Germuska 2002, Szirmai et al. 2002*); fokozatosan integrálódott a Bécs-Budapest tengely növekedési zónájába⁸⁹ és alakul hálózataiba. A jövő kihívása, hogy ez a növekedés mennyire fenntartható a válság nyomása alatt illetve hogy hogyan tud a régió nyitni az innovatívabb, magasabb hozzáadottérték-tartalmú tevékenységek felé.

Észak-Magyarország (elsősorban Borsod-Abaúj-Zemplén megye) élte át a depresszió legmélyebb formáját. Az 1970-es évektől a régió több, különféle eszköz- és célrendszerben megvalósított válságkezelési program alanya, a rendszerváltás után pedig a területfejlesztési politika kiemelt beavatkozási területe volt.⁹⁰ A válságágazatok (kohászat, szénbányászat) magas koncentrációját mutató területek gazdasági visszaesése a történelmi periféria helyzet újjáéledésével járt együtt; a válság általános folyamata egyes gócaiban a halmozottan hátrányos helyzetű társadalmi rétegek (elsősorban az alacsony képzettségűek és cigányok) koncentrációjával együtt kilátástalan helyzetet teremtett. Ezalól valamennyire a vegyipari városok jelentenek kivételt.⁹¹ Az állami beavatkozás és a nemzetközi segítség többnyire hatástalannak bizonyult: elérte a foglalkoztatás alacsony szintű stabilizációját, de nem járt sikerrel az új munkahelyek teremtésében. Jelenleg a térség talán legsúlyosabb problémája a minőségi humán erőforrások elvesztése elvándorlás, hosszútávú munkanélküliség és alacsonyabb tudásszintű tevékenységekben való elhelyezkedés révén. A tőkevonzás akadálya ma már nem a korábban emlegetett rossz elérhetőség, hanem az, hogy a gazdasági környezet vonzereje cse-

⁸⁹ Közép-Dunántúl az egyetlen magyar régió, ahol 1991 és 2004 között nem csökkent az ipari foglalkoztatás aránya; Magyarországon csak Nyugat-Dunántúl mutat rajta kívül növekedést.

⁹⁰ Így pl. a negyedik ötéves tervben az Országos Területfejlesztési Alap, 1985-től a területfejlesztést szabályozó országgyűlési határozat alapján az országos területfejlesztési politika; a rendszerváltás után a kohászat megmentésére irányuló célprogramok, 1992-ben munkahelymegtartási és megyei területfejlesztési programok, 1994-től kohászati, 1995-től integrált szerkezetváltási program (PHARE-támogatások) alanya stb. *Szalavetz (é.n.)* adatai szerint Borsod megyében az egy főre jutó területi támogatások összege 1996-ban az országos átlag 185%-át, és még 1999-ben is 160%-át tette ki. Az integrált program 1995–1999 között 15,237 Mrd Ft forrást juttatott a válságövezetbe.

⁹¹ 2006-ban a munkanélküliség az országos átlag 68%-a volt Tiszaújvárosban, 129%-a Miskolcon, 186%-a Kazincbarcikán és 201%-a Ózdon. Borsod megye összességében 193%-on állt.

kély, hiányoznak a reindusztrializáció humán feltételei. A válság végleges felszámolása várhatóan elhúzódik, és a szociális gátak felszámolását kell legfontosabb céljai közé emelnie.

Végül Dunaújváros sajátos fejlődési utat képvisel: itt a kohászat több válságperiódus és az elhúzódó privatizáció után is vezető iparág maradt, a diverzifikáció egyenlőre közepes színvonalú, és inkább az innovatív szerkezetváltás, kisebb részben talán a periférkus reintegráció jellemző. A jövő két kihívása a fejlődés fenntarthatósága, és ezzel összefüggésben az, hogy a szigetszerű iparváros képes lesz-e csatlakozni a Bécs és Budapest közötti növekedési zónához (illetve létrehozható és tartalommal feltölthető-e egy dunamenti Százhalombatta–Dunaújváros–Paks ipari tengely), vagy kimarad belőle és Baranyához hasonlóan dezindusztrializáción megy keresztül.

Az 1990-es évek fejlődését, mint máshol, *a duális ipar kiépülése* fémjelezte: nálunk is ez a folyamat az új növekedési pálya alapja. Magyarország specifikuma tekintélyes, elsősorban a piacgazdasági intézményrendszer gyors kiépüléséből származó helyzeti előnye volt, amit a külföldi beruházások gyors és nagy tömegű letelepedésével realizált; vagyis a máshol is lezajló változások nálunk korábban indultak és a gazdaság nagyobb szeletét érintették (Barta 2000, 2002, Hrubí 2000, Kiss 2002a Szanyi 2004).⁹² Barta (2000) az alacsony termelési költségek mellett következő tényezők szerepét hangsúlyozza:

- a piacgazdasági átmenet következetes és gyors végrehajtása,
- politikai és gazdasági stabilitás,
- a külföldi tőkét preferáló gazdaságpolitika (adókedvezmények, tőketámogatások és egyéb kedvezmények),
- Magyarország viszonylagos fejlettsége (képzettség, infrastruktúra, bankrendszer, beszállítók, jó helyi életminőség stb.),
- Magyarország, elsősorban Budapest jó geopolitikai helyzete, kapuszerepe.

A magas külföldi működőtőke-tartalmú ipar teljesítménymutatói bizonyítottan meghaladják az abból kimaradóét. Barta (2000) és Novák (2003) a magyar feldolgozóiparban együttesen és ágazatok szerint is kimutatják az összefüggést a magasabb termelékenység és a külföldi tőke részaránya között. Ez az összefüggés akkor is igaz marad, ha figyelembe vesszük, hogy a beruházások eleve a jobb teljesítményt mutató vállalkozásokban és ágazatokban valósulnak meg.

⁹² 1997-ben az FDI/GDP arány 33%-os volt az országban: ez a világátlag háromszorosa és a hasonló fejlettségű államok értékének ötszöröse (Barta 2000). A fejlődés hátulütője – és ennek most megfizetjük az árát – a gazdasági nyitottság, amely jobban kiszolgáltat a világpiacon mozgásoknak.

A duális ipar térszerkezetet formáló hatása az északnyugati országrészt és a fővárost részesítette előnyben; 2000 óta az Alföld és az utóbbi években Észak-Magyarország tökevonzó ereje növekedett, de ez nem járt a területi súlypontok számottevő átrendeződésével. Kiss (2002a) az északkelet-délnyugati irányú hagyományos („fordista”) ipari fejlődési tengely 90°-os elfordulásáról, egy északnyugat-délkeleti („posztfordista”) tengelyről beszél, amelynek az északnyugati szegmense a fejlettebb. Véleményem szerint nem bizonyítható, hogy valóban posztfordista fejlődés menne végbe, és helyesebbnek tartom a kompetitív fejlődési elmélet neofordista (tényezővezérelt) versenyképességi típusának említését⁹³, amely egyes elemeiben elindult a tudásalkalmazó, beruházásvezérelt forma irányába; a térformáció leginkább a közép-európai új feldolgozóipari zóna (3.12. ábra) nyúlványának tekinthető. Az utóbbi évek ipari fejlődését figyelembevéve még nem tartom eldönthetőnek, hogy egy északnyugat-délkeleti (Temesvár növekedési zónájával összekapcsolódó?) fejlődési irány kialakulásának lehetünk tanúi, vagy a hagyományos észak-déli ipari megosztottság épül újra, esetleg Észak-Magyarország és az Észak-Alföld (Debrecen) közötti egyenletesebb ipari eloszlással.

Három területen az erősen külföldi működőtőke-orientált fejlődés árnyoldalai is mutatkoznak:

- a külföldi tulajdon nem jár lényegesen magasabb technológiai transzferrel, *modernizációs szerepe az 1990-es évek közepétől degresszív növekedést mutat*;
- a külföldi működőtőke gazdasági beágyazottsága viszonylag alacsony, a beszállítói kapcsolatok kiépülése a vártnál lassabb folyamat;⁹⁴
- megoszlása térben egyenlőtlen, 2000-ben a bejegyzett tőkeállomány 65%-a Közép-Magyarországban, 15%-a Közép- és Nyugat-Dunántúlon volt található, és csak 20%-a az ország fennmaradó részében.

A fentiekből következik, hogy Magyarország számára a növekedés korábbi forrásai kimerültek, és ma már nem csak a globális, hanem a Közép-Európán belüli versenyképességet sem biztosítják (lásd Szlovákia és Lengyelország, újabban Románia előretörését a zöldmezős befektetésekért folyó versenyben valamint a válság ipari kihatásait). Szanyi már 2003-ban felhívta a figyelmet arra, hogy az állami politika nem képes elszakadni a már kipróbált modelltől, pedig a fenntarthatóságot csak új versenyelőnyök szavatolhatják (Szanyi 2003):

- jól képzett, egészséges munkaerő (ezzel együtt az oktatás és az egészségügy reformja),
- nemzeti vezértermékek megteremtése és promóciója,

⁹³ A kettő közötti különbségtételről lásd Barta 2002, 143–144. és Lengyel 2003.

⁹⁴ Az EU régi tagországaiban általában 30-50% körüli arányú a beszállítói kör, míg Magyarországon alig haladja meg a 10%-ot; a multinacionális vállalatok termékei nagyon magas importtartalmúak (Szirmai et al. 2002).

- a hazai vállalkozások tőkeakkumulációjának támogatása,
- infrastruktúra és informatikai háttér,
- *a kihasználatlan regionális erőforrások mobilizálása* [Kiemelés tőlem – L. G.].

A fejlődés globális feltételein kívül kiemelt figyelmet érdemelnek annak területi tényezői, ezek közül elsősorban a tőke beágyazottságát elősegítő helyi termelési rendszerek (beszállítói hálózatok – klaszterek – ipari parkok), valamint a területi innovációs potenciál decentralizált intézményei, intézményrendszerei. Ezek az elemek egymásra épülnek és erős összefüggést mutatnak. Véleményem szerint az innováció (tudásalkalmazás-tudástermelés) akkor válhat a növekedés motorjává, ha léteznek a befogadására képes termelési rendszerek; ezek a szervezetek viszont csak az innováció hajtóereje által léphetnek ki az alacsony hozzáadottérték-tartalmú tevékenységek szférájából. Az innovációs folyamat lelassulása már középtávon számottevő versenyhátrány felhalmozódását eredményezheti Magyarországon.

3.20. táblázat

Ipari parkok Magyarországon (2001, 2004)

Régió	2001		2004	
	Ipari parkok száma (db)	Ipari parkok megoszlása (%)	Ipari parkok száma (db)	Ipari parkok megoszlása (%)
Közép-Magyarország	18	13,6	33	19,9
Közép-Dunántúl	23	17,4	27	16,3
Nyugat-Dunántúl	15	11,4	19	11,4
Dél-Dunántúl	18	13,6	17	10,2
Észak-Magyarország	24	18,2	21	12,7
Észak-Alföld	19	14,4	22	13,3
Dél-Alföld	15	11,4	27	16,3
ÖSSZESEN	133	100,0	166	100,0

Forrás: Csizmadia – Grosz 2002, 62. (2001-re); Osváth 2004 felsorolása alapján a szerző számításai (2004-re)

A beszállítói hálózatok, klaszterek, ipari parkok fejlesztése prioritást élvezett az 1990-es évektől⁹⁵; azzal együtt is, hogy ezek a fogalmak divatos szlogené váltak és ezáltal „felhígultak”, specifikus jelentésük sokak számára elveszett. 2001-re kialakult az ipari parkok térben egyenletes hálózata (3.20. táblázat); 2007-ben 190 ipari park működött összesen kb. 180.500 alkalmazottal, 51%-os betelepítettséggel (*Deák 2002, Rakusz 2007*). A mezőny heterogén; magas az ad hoc, koherens fejlesztési stratégia nélkül létesített, alacsony szolgáltatási színvonalú és betelepítettségű parkok száma, miközben sikeres képviselőik fokozták versenyképességüket. Az ipari parkok többsége vegyes profilú, nem rendelkezik önállóan definiált „küldetéssel”, iparági, tevékenységi szerkezetét a betelepült vállalatok köre alakítja ki. *Buzás – Len-*

⁹⁵ Első képviselői (Győr – 1992 Székesfehérvár – 1993 stb.) és a képviselőikre létrehozott IPE (Ipari Parkok Egyesülete) 1994-es bejegyzése megelőzték az 1996-os, rendeleti úton történő állami szabályozást. Részletesen lásd *Rakusz* (é.n.).

gyel (2002) természetesnek és egészségesnek tartja a spontán, szerves fejlődést, és hozzáteszi, hogy a differenciálódás egy későbbi fejlődési szakaszban válik fontossá. Öt évvel később Rakusz már arra figyelmeztet, hogy az erős szakmakultúrájú parkok a jövőben lényegesen kedvezőbb pozíciókat fognak megszerezni, illetve hogy a parkok irányításában nagyobb változás előtt állunk. Felértékelődik a stratégiaváltás és az alkalmazkodás képessége, a menedzsment minősége; a korábban uralkodó, nagyvállalatokat vonzó törekvések mellett mindinkább a hazai KKV-k üzleti környezetének javítása szolgálja a továbbfejlődést; az ipari parkok telephelyi versenye helyét egyre jobban a hálózatos együttműködés és az egymást kiegészítő specializáció kell átvegye.

Elsősorban a Szegedi Tudományegyetem GTK kutatói (Lengyel Imre és köre) és Nikodémus Antal (pl. *Nikodémus – Schulz* 2002) mutattak rá, hogy az ipari parkok alapításának területi különbségeiben kimutatható egy elváló kelet-nyugati tendencia. A nyugati határhoz közeli ipari parkok körében sokkal nagyobb volt a külföldi, erősebben exportorientált feldolgozóipari vállalatok jelenléte, mint az Alföldön. Az uralkodó ágazatok a Magyarországon progresszívnek számító gépipar és elektronika voltak (Grosz 2004, Grosz – Rechnitzer 2005). Ezzel szemben az Alföldön, ahol alacsonyabb az ipari parkok kihasználtsága és a befektetett tőke mennyisége, inkább hazai tulajdonú, a hagyományos könnyű- és élelmiszeripari ágazatokhoz kötődő kis- és középvállalkozások éltek a kedvező telephely lehetőségével. A nyugati típus az értéklánc mentén történő előrelépés útját követheti, magasabb szaktudást igénylő és magasabb hozzáadott értéket előállító tevékenységek megerősödésével valamint egyre szélesedő és mélyülő, integrált beszállítói hálózatokkal. A keleti ipari parkok fejlődése inkább az endogén fejlődés modelljéhez áll közelebb, kedvező esetben a „harmadik Olaszország” vagy Dél-Németország KKV-alapú iparági körzeteinek példáját követő szervezeti formákat létrehozva. Ez alacsonyabb tőkeintenzitást jelent, de lényegesen magasabb helyi beágyazottságot. Végsősoron *mindkét* modell a klaszterképződési folyamat irányába mozdul el, de ezeket más-más módon valósítja meg; az első esetben a technológiai innováció, a másodikban az erős együttműködés és a bizalmi tőke (szélesebben értelmezve a helyi társadalom kohéziója – v.ö. *Dusek* 1999) válik a növekedés alapjává. Óvatosságra int, hogy a magyar gazdaság és társadalom mindkét tényezőben komoly hiányosságokkal küzd.

Az EU-csatlakozás utáni fejlesztéspolitika célrendszerében az ipar a *Nemzeti Fejlesztési Terv* (2003) 1. prioritásában („A termelőszektor versenyképességének javítása”) és a Gazdasági Versenyképesség OP-ben kapott helyet; a fejlesztési célok azonban semmitmondóak és általánosak. A Regionális Operatív Programnak semmi köze nincs az iparhoz; szemlélete érzéketlen a területi sajátosságok iránt, és hasonló gyengeségek jellemzik az *Országos Fejleszt-*

téspolitikai Konceptiót (2005) is. Az alapvető cél (lényegében a gazdasági környezet fejlesztése – infrastruktúra, technológia, K+F, információs társadalom) indokolható, de a konkrét beavatkozások elvesznek a részletekben vagy hibás szemléletet képviselnek.⁹⁶ A 2006-ig terjedő programozási periódus dokumentumai között egyedül az *Országos Területpolitikai Konceptió* (2005) érdemes pozitív bírálatra (mind az ipar lehetőségeinek felismerésében, mind ennek regionális variánsaiban; lásd *Lux* 2005). A magyar fejlesztéspolitika nem ismerte fel az iparfejlődés jelentőségét, nem fordított kellő figyelmet annak területi szempontjaira, szemlélete pedig szükségtelenül uniformizáló, centralista volt: *nem lépett túl az általános befektetésösztönző politikán*. A központosító reflexek továbbélése azért is káros, mert a regionális programokban gyakrabban tűntek fel innovatív kezdeményezésekre utaló jelek és tisztábban érvényesült a gazdaságot rendszerben látó szemléletmód.

Újabb dokumentumokban valamivel precízebben megfogalmazott és érvekkel jobban alátámasztott koncepciókkal találkozunk. A *Nemzeti akcióprogram a növekedésért és a foglalkoztatásért 2005–2008* (2005) értékelése felhívja a figyelmet a magyar ipar dualitására, fragmentációjára és területi polarizációjára; továbbá felismeri a gazdaságpolitika lépéskényszerét a magasabb hozzáadott érték és az integrációs formák felé. Az *Új Magyarország Fejlesztési Terv 2007–2013* (2006) az iparfejlesztést elsősorban az üzleti infrastruktúra (tehát a helyi termelési rendszerek) fejlesztésén keresztül képzelel el. A koncentrált stratégiának megfelelően a fejlesztési pólusok kapnak kiemelt figyelmet (ezek, bár az ipar elnevezést használják, gyakran tercier jellegűek – pl. „kulturális ipar”). A leghatározottabb ipari karakter Észak-Magyarországon került megfogalmazásra. A kiszemelt iparterületek közül több a high tech körébe tartozik (gyógyszeripar, nanotechnológia); ez az elképzelés annyiban kockázatos, hogy a regionális befogadóképesség gyengeségei miatt a kezdeményezések „lokomotív” helyett könnyen „sivatagi katedrálisokká” válhatnak, másrészt a fejlesztési források nem elegendőek teljes értékláncok kialakítására, és felmerül a félbehagyottság (vagy a teljes kudarc) veszélye. Ezzel szemben az offenzív szemléletmód előnyei is említhetők, különösen az, hogy a létrehozandó struktúrák európai szinten is életképesek lehetnek.

Magyarország iparfejlődésében eddig ismeretlen mértékű fenyegetést jelent az ország súlyos makrogazdasági (egyben társadalmi, politikai–kormányzati, erkölcsi, hitelességi stb. stb.) válsága, amely a 2008-as globális válság nyomán általánosan nyilvánvalóvá vált. A hagyományos versenyelőnyök gyengülése és Magyarország leszakadási folyamata így kettős forrásból táplálkozik, és első látványos jelei is megmutatkoztak: a termelés 2008 végétől ta-

⁹⁶ Az „ipar” kifejezés gyakran felbukkan, de elsősorban olyan mellékes vagy *szociálpolitikai* természetű kérdések kapcsán, mint a hagyományos falusi kézműipar vagy az iparművészet támogatása.

pasztalható visszaesése⁹⁷, tömeges elbocsátások, üzemek (köztük pl. a diósgyőri DAM) bezárása vagy a termelés ideiglenes szüneteltetése (autógyárak és beszállítók). Ebben a problémakörben a makrogazdaság és a kormányzat hiányosságai jelentik az alapvető komponenset (a hagyományos versenylényök gyengülése, a gyengülés sebessége eleve részben hozzájuk köthető; összefoglalóját lásd *Kilábalás* 2008), de a következmények a termelő szférában is megmutatkoznak. Mindenesetre a jó adaptációs képesség, a korábbi szerkezetváltási tapasztalatok hasznosítása, egyben pedig az ipar szerepének reális és térben differenciált értékelése kulcstényező lesz a válság kezelésében és egy új növekedési pálya megalapozásában.

Románia a tervutasításos gazdaságpolitika fenntartásának köszönhetően különösen súlyos transzformációs sokkon ment keresztül a Ceaușescu-rendszer összeomlása után. A „túlfejlesztett” – valójában elavult – energetika és nehézipar alkalmatlan volt a piacgazdasági körülményekhez való alkalmazkodásra. Az ipari foglalkoztatás gyors ütemben csökkent, és 2004-ben csak a rendszerváltás szintjének 48%-át érte el (ezzel Románia a térség legdeindustrializálódottabb állama, még a háború sújtotta Szerbiát is megelőzi), miközben 1989 és 2000 között GDP-részesedése 46,2%-ról 25,2%-ra esett vissza. Az átmenetben a tercier szféra gyenge abszorpciós képessége miatt az ipari munkanélküliek egy része vidékre áramlott, visszatért az agráriumba (poszttradicionális ruralizáció – lásd *Kovács* 2003).⁹⁸

Az iparosodás, majd az ipari válság tetemes társadalmi és környezeti károkkal járt. Románia szinte összes ipari térsége depressziós jelenségeket mutatott, a legnagyobb összefüggő problémák azonban a Zsil-völgyében és Vajdahunyadban jelentkeztek. 1989-ben itt koncentráldott a szénbányászat 90 és a vasérctermelés 65%-a. Bár az 1970-es évektől a nagyvárosi centrumokban bizonyos mértékű diverzifikáció zajlott le, a két térség erős monofunkcionális jelleget mutatott. Az elhúzódó és mély válság után 1997-től a Világbank segítségével bányabezárási programot dolgoztak ki, amely során elsősorban előnyügdíj-konstrukciókkal és magas végkielégítésekkel valamint átképzési csomagokkal, mikrohitelkkel és a bányaterületeken kialakított inkubációs centrumokkal igyekeztek csökkenteni a foglalkoztatást. Bár a tervszociális komponenseit végrehajtották, a helyi fejlesztés dimenziója fejletlen maradt, és a bá-

⁹⁷ A KSH *Gyorstájékoztatói* alapján az ipari termelés 2008 decemberében az előző év azonos időszakához viszonyítva 19,6%-kal, 2009 első két hónapjában 26,1%-kal, júniusban 22,5%-kal volt alacsonyabb. A feldolgozóipari termelés több mint egyötödét adó járműgyártás termelése jelentősen, decemberben 27,8%-kal, februárban már 47,1%-kal, júniusban 34,6%-kal maradt el az egy évvel korábbitól, elsősorban a külpiazi kereslet erőteljes visszaesése miatt. A termelés egyötödét adó számítógép, elektronikai és optikai termékek gyártása esetén a visszaesés júniusban 15,3% volt; az év eleji helyzethez képest érzékelhető javulás volt megfigyelhető. Mérsékeltébb volt a válság hatása a termelés egyhatedét kitevő élelmiszeripari, ital és dohánytermékek terén: a külső kereslet alakulásától kevésbé függő ágazatban még februárban is csak 4,5%-os visszaesést diagnosztizáltak, júniusra pedig gyakorlatilag visszaállt az egy évvel korábbi állapot (0,4% visszaesés).

⁹⁸ 1991 és 2000 között 26.571 főről 82.631 főre emelkedett az urbánus-rurális irányú migráció, míg az ellentétes irányú 132.360-ról 47.693-ra esett vissza (*Maniu – Kallai – Popa* 2001).

nyászok repatriálására irányuló törekvések sem hozták az elvárt eredményeket. Az egyéni túlélési stratégiák között egyes településeken a ruralizáció vált elterjedtté; az ilyen gazdálkodási lehetőségeket nem kínáló urbánus zónák gyakran rosszabb helyzetbe jutottak, különösen a közlekedési és mobilitási lehetőségek gyengesége miatt (*Ianos – Popescu 1989, Haney – Shkaratan 2003*). A Zsil-völgyön és Vajdahunyadon kívül Brassó ipari koncentrációját, Pitești – Targoviște – Ploești vidékét, a Bánát bányavidékét és Olténia bányavidékét sorolják a legjelentősebb ipari válságtérségek körébe, de problémákkal küzd a romániai megyék több mint fele – lásd *Horváth 2003a*, 217. és 219.

A válságból való kibontakozás folyamata igen lassú volt, a külföldi tőke 2003-ig elkerülte a román ipart, és csak ezután indult ugrásszerű fejlődésnek. A külföldi működőtőke koncentrációja magas, 2001-ben a központi régió vonzotta 57,1%-át, Nyugat 10,7%-át (ennek kétharmada jutott Temesvárhoz) és a fennmaradó hat régió csupán 32,2%-át. A területi koncentráció azóta mérséklődött (fő céljuk a nagyvárosok), de még mindig számottevő a főváros részesedése. Romániában 2004–2005-től indult meg az ipari parkok kialakítása. Az alapítók tudatosan a magyar gyakorlat átvételére törekedtek. Jelenleg a parkok köre szűk, fejlettségük és szolgáltatásaik színvonala alacsony, de a munkaerőköltségek még alacsonyak, és a nagyvárosi térségekben (elsősorban Bukarest környezetében, Temesváron és a Vajdahunyad – Zsil-völgyi településeggyüttesben) a közeljövőben számottevő fejlődés várható. A romániai nagyvárosokban erős egyetemi központok működnek, amelyek diszciplináris tagozódásában a műszaki és természettudományok jó arányban kapnak részt. Ez a tényező a nagyvárosi térségek telephelyként való felértékelődéséhez vezet, s hosszabb távon is versenyképességet biztosít.

Szlovénia a jugoszláv tagköztársaságok között a leggyorsabb átmeneti formát képviseli. Az örökölt ipar modernsége és az állam homogenitása miatt az ipari válság nem volt sem kiterjedt, sem túlzottan mély. Elsősorban Maribor és Podravska térség nézett szembe nehézségekkel. Az 1970-es évektől kialakult magas autonómia és a nyugati piacokon való hagyományos jelenlét valamelyest enyhített a délszláv piacvesztés sokkján. A fém-, gép- és textilipar eltérő módon élte át a visszaesést; az utóbbi csökkenő szerepét a vegyipar és az optika-elektronika növekvő részaránya pótolta, miközben az első kettő nem veszített jelentőségéből (*Kavaš – Koman 2003*).

Szlovénia iparpolitikájában az 1999-es év hozott fordulatot. Az ekkor elékészült tervdokumentum felismeri a félperiférikus fejlődés kockázatait, és célként a magas hozzáadottértékű, minőségi, innovatív iparágak támogatását emeli ki. A kidolgozott stratégia négy pillérre: a gazdasági háttérre, a jó szabályozási környezetre, a tőkeexport- és import két oldalára, és a területileg kiegyensúlyozott fejlődésre koncentrál. Már 2001-ben 2001–2006-ra

szóló, tehát az EU-csatlakozás előtt életbe lépő Nemzeti Fejlesztési Tervet dolgoztak ki. Ez, és a Szlovén Gazdaságfejlesztési Stratégia szolgált a nemzeti fejlesztéspolitika alapjául. A dokumentumokban továbbra is az iparszerkezet javítása (az új iparágak részarányának növelése) kapott prioritást. A 2007–2023 közötti hosszútávú feladatokat kijelölő terv a munkaintenzív iparágak magas részarányának veszélyeire hívja fel a figyelmet – a cselekvési tervben kilenc növekedési pólust jelöl ki Szlovénia területén, ahol lerakhatók a tudásintenzív gazdaság alapjai (technológiai parkok, kutatóintézetek, inkubációs központok stb.). A teljes feldolgozóipar GDP-beli részarányának növelését a koncepció nem támogatja (*National Development Plan [of Slovenia] 2001–2006* 2001, *Steiner* 2003, *Slovenia's Development Strategy* 2005, *Resolution on National Development Projects for the Period 2007–2023* 2006). A működő ipari parkok a „technológiai park” nevet viselik, de inkább inkubációs és innovációtranszfer-szervezeteknek tekinthetők, országosan hatot tartanak számon. Foglalkoztatásuk alacsony, de a települt tevékenységek aránylag magas technológiai színvonalúak. A többi közép-európai országnál magasabb a hazai vállalkozások szerepe, ami elsősorban Szlovénia kedvező ipari örökségéből és hagyományosan magasabb polgárosodottsági szintjéből adódik.

3.4. Összefoglalás: ipari fejlődési pályák Közép-Európában

Közép-Európa ipari átalakulásában egyszerre van jelen a folytonosság és a változás; az átalakulás természete fokozatosságában ragadható meg. Miközben minden korszaknak megvan a maga specifikuma, a korszakhatárokon átmeneti formák uralkodnak, és ezek a gazdaság-, szűkebben véve az iparpolitikában, vagy irányításban is felismerhetők. Úgy tűnik, a gazdaság fejlődésében egyáltalán nem olyan radikálisak a törések, mint azt a radikális politikai váltások sorozatából feltételezhetnénk: így kapcsolat mutatható ki a késői 1930-as és 1940-es évek állami irányítási kísérletei és a tervgazdaságok kiépülése, a szocialista államok tervutasításos és részlegesen megreformált rendszere valamint a késői szocializmus és a korai rendszerváltó kormányok reakciói között. Ez természetesen egyáltalán nem jelenti az átalakulás egészének tagadását (fejlődési pályáinak áttekintő rendszerezése a 3.29. ábrán látható). A második világháború és a szocialista gazdaságok kiépülésének nívuma a két háború között már hangsúlyos állami iparirányítás totálissá válása, az 1950–1960-as évek fordulóján az irányítási rendszer bizonyos szintű decentralizációja, a rendszerváltás után pedig a piacgazdaságba való visszatérés. Bár a rendszerváltások jobbára békésen zajlottak, paradox módon pont velük zárult le a

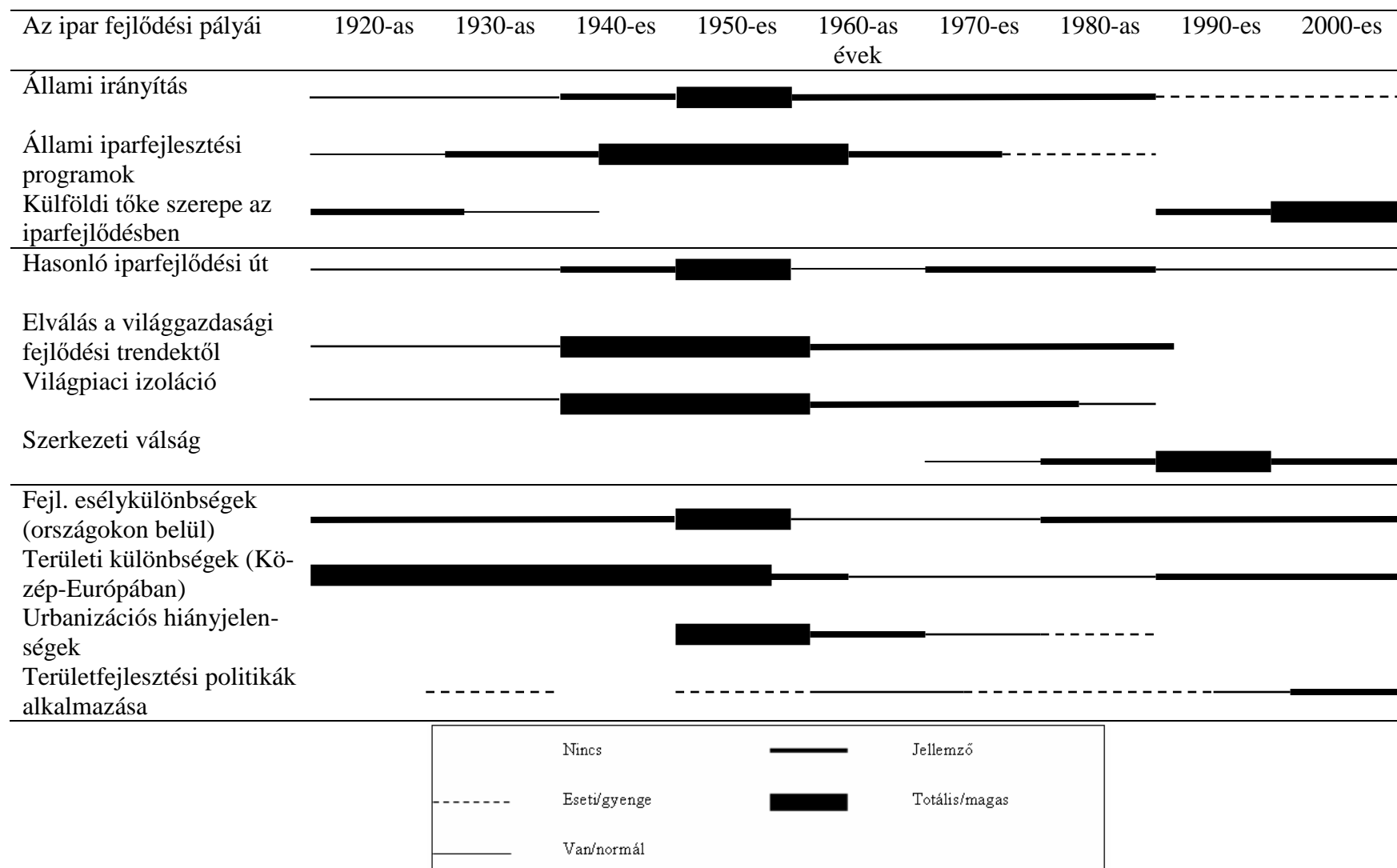
XX. század meghatározó folyamata, amelyet az *állami gazdaságirányítás történeteként* nevezhetnénk el.

Az európai kormányok az első világháború után a XIX. századtól merőben eltérő módon igényt formáltak arra, hogy békeidőben is jelentős beleszólásuk legyen a gazdasági folyamatok alakulásába. Ez a törekvés egybeesett Közép- és Kelet-Európa modernizációs – felzárkózási törekvéseivel, amelyek által az államok saját félperiférikus vagy periférikus helyzetüket kívánták mérsékelni vagy felszámolni. Később a gazdasági válság, majd a háborús felkészülés tette szükségessé a nagyobb beavatkozást, miközben változatlanul éltek a modernizáció szempontjai. A központosított irányítás a háborúval vált (majdnem) totálissá és *természetessé*; az államosítások sok esetben már csak egy kész helyzet formai szentesítését jelentették. Az ipar, és különösen a korban stratégiai nehézipari ágazatok voltak a tervgazdaságok első és legfontosabb meghódított területei. A totálisan központosított tervutasításos rendszerek diszfunkcionális jelenségei azonban nagyon hamar megmutakoztak (ezeket a 3.2.1. és 3.3.1. részekben tárgyalom), és a gazdaságpolitika korrekcióját tették szükségessé. A sztálinizmus alatt homogenizált iparpolitika eltérő nemzeti modelljeinek kialakulása általában csökkentette a központok irányító szerepét: hatásköröket csoportosított át a vállalatokhoz és újonnan kialakított középírányító szervezetekhez. A reformok elsősorban irányítási reformok voltak, mert az 1960-as évek közepére már „elkészült” a szocialista gazdaságok nagy része, lezárultak a legfontosabb ipartelepítési programok. Ebben az időszakban több állam is területi politikák bevezetésével kísérletezett, amelyek a létrejött térszerkezet kisebb mértékű módosulását eredményezték. Az 1970-es évektől azonban a reformfolyamat megtorpant; recentralizáció és a fejlesztéspolitika „befagyása”, konzerválódása következett be. Az ipari válságjelenségek megjelenése nem indított el érdemi adaptációs folyamatot: az állami gazdaságirányítás a status quo fenntartására és a meglévő rendszerek működtetésére helyezte a hangsúlyt.⁹⁹ A korábbi gazdaságpolitikák diszfunkciói, az alkalmazkodást elősegítő mechanizmusok sérülése vagy hiánya, majd a rendszerváltás új feltételrendszere által támasztott kihívások súlyosbították az elodázott válságot. A szocialista rendszerek megszűnésével az állam szerepe átértékelődött. Forrásai és eszközrendszere elégtelenek voltak korábbi befolyása fenntartásához, miközben a tervezés és a gazdasági szerepvállalás létjogosultsága is megkérdőjeleződött. Az iparpolitikai cselekvés az átmenet első szakaszában kármentést és a válság enyhítésére irányuló törekvéseket jelentett, de eredményeik viszonylag csekélyeknek bizonyultak.

⁹⁹ A reformtörekvések sokszor „ál-reformokká”, a legfontosabb problémák határterületein található kozmetikai hibák javításává degradálódtak. Okairól bővebben lásd a 3.3.1. részt.

3.29. ábra

Ipari fejlődési pályák Közép-Európában (irányítási, gazdaságfejlesztési és területi dimenziók)

Forrás: A szerző szerkesztése

Az iparfejlődés motorjává és a fejlődési irányok meghatározó szereplőjévé a magánszféra, pontosabban a külföldi tőke vált; Közép-Európa betagozódott a globális piac működési rendjébe. A területi differenciálódást a túlélő „rég” ipar és a betelepülő „új” kettőse befolyásolja; az utóbbi (legalábbis potenciálisan) erősebb oldal. Az állami politikák lehetőségei tehát rendkívül beszűkültek a közvetlen intervenció területén; befolyásukat az 1990-es évek közepétől elsősorban közvetetten, a szabályozási szférán keresztül, majd az EU-integráció folyamatának előrehaladásával a fejlesztéspolitika programjaiban gyakorolhatták. Ezzel a lehetőséggel nem minden állam élt, bár az iparra fordított figyelem növekedett a 2007–2013-as programozási periódus alapjául szolgáló dokumentumokban. Az intézményi környezet és a fizikai infrastruktúra változatlan jelentősége mellett az innovatív ipar letelepülésének és fejlesztésének dilemmája vált uralkodó motívummá.

Az átalakulás második dimenziója a *gazdaságfejlődés*, amelyben az irányítási dimenzióval párhuzamos szakaszok ismerhetők föl. A második világháború előtti szakasz ipari fejlődése – közös vonásai ellenére – divergens, másként ment végbe a térség egyetlen fejlett országában, Csehszlovákiában, a közepes színvonalat képviselő Magyarországon és Lengyelországban valamint a náluk alacsonyabb fejlettségű államokban. Az első világháború káros következményei között említhetjük a világszerte felébredő leválást és a gazdaságok izolációját. Ezek a jelenségek az 1930-as évek második felétől erősödtek fel, és a háború, majd a tervutasításos periódus alatt a fejlődési pálya meghatározó elemeivé váltak. Véleményem szerint az iparfejlődés deformációjában a 3.2.1. és 3.3.1. részekben tárgyalt kettős izoláció kulcsszerepet játszott. Az 1950-es évek másik megkülönböztető sajátossága az iparfejlődési utak egyöntetűsége, uniformizált fejlesztési minták alkalmazása. Az évtized második felétől az 1960-as évek végéig a politika mozgásterének növekedésével az uniformitás helyére heterogénebb pályák léptek. A történelmi örökség és az évtized közepéig kialakult ipari bázisok mellett az ekkor végrehajtott reformok mértéke és következményei az újracentralizáció ellenére hosszútávú befolyásoló erővé váltak. Míg az 1960-as évek domináns jelenségének a belső divergenciát és a külső konvergenciát tekintem (vagyis az országok eltérő irányokban fejlődtek, miközben csökkentek a nyugati gazdaságokhoz viszonyított éles különbségek), az 1970–1980-as években pont ellenkezőleg, belső konvergencia és külső divergencia ment végbe. Ez azt jelenti, hogy az állami politikák közötti hasonlóságok növekedtek, ám mindez a szocialista gazdaságok csoportjának különütasságával, világtrendekről való letérésének újbóli erősödésével járt együtt. A rendszerváltás ezt az állapotot teljes egészében felszámolta. Ma már nem beszélhetünk sem eltérő fejlődési útról, sem izolációról (az izolációt akár fenyegetésként, akár a globalizációellenes mozgalmak illuzórikus elképzeléseként értelmezve); a ki-

hívás, amely az ipar fejlődésében is jelentkezik, a felzárkózás vagy a lemaradás; az a kérdés, hogy Közép-Európa országai idővel modernizációjukkal csökkentik a fejlett gazdaságokkal szembeni lemaradásukat, vagy a globális perifériára kerülnek. Az ipart is érintő új globális válságra mind a fejlettebb, mind a kevésbé fejlettek országoknak és régióknak választ kell adniuk.

A *területi dimenzió* országokon belül és Közép-Európa egészére is értelmezhető. A térbeli tagolódás a gazdasági és társadalmi jelenségek természetes jelensége. Közép-Európa átmeneti társadalmában a vizsgált időintervallum mindegyik szakaszában erős területi különbségek ismerhetők fel, és e különbségek alakulásának egyik legfontosabb tényezője mindmáig az ipar egyenlőtlen eloszlásából adódik. Másrészt korszakonként más-más a különbségek intenzitása; a polarizáció hol kisebb, hol extrém méreteket ér el. A belső különbségek – egyes régiók, térségek fejlődési esélyei – már az első világháború utáni két évtizedben is számottevőek voltak. A fejlett fővárosi – nagyvárosi térségeken és néhány kitüntetett jelentőségű iparvidéken kívüli tér alacsonyán iparosodott; a kis- és középvárosok ipara általában gyenge, míg a vidéki területek fejlődésében jelentéktelen tényező. A különbségek még szembetűnőbbek az országok között. Az 1950-es évek fejlesztéspolitikája megfordította ezt a relációt. A fejlődési esélyegyenlőség az erősen szelektív forrásallokáció miatt mélypontjára esett; néhány szűk terület gyors fejlődésen ment keresztül és a központi régiók tovább erősítették pozícióikat, miközben a fennmaradók kimaradtak a növekedésből, sőt, ebben mesterségesen korlátozták őket. A figyelem csak az évtized végétől fordult a területi különbségek mérséklése felé – ennek legfontosabb eszközéül az iparfejlesztési programok szolgáltak.^{100 101} Eredményük elsősorban a polarizáció korrigálásában, a térszerkezet kisebb módosulásában ismerhető fel, de az 1970-es, 1980-as évekre lehetőségeik kimerültek: csak a lemaradás enyhítésére volt erejük, felzárkózási folyamat elindítására már nem. A rendszerváltás feltételei között elért eredményei is megkérdőjeleződtek. A területi különbségek növekedése 1989 után egyre inkább megváltozott tartalmú. A legfejlettebb, központi régiók növekedéséért már nem az ipar, hanem elsősorban a terciér szféra felelős. Rajtuk kívül más a helyzet. Bár a terciérizáció univerzális folyamat, nem akkora növekedésgeneráló erő, mint a központokban. Az ipar, elsősorban az új ipar, gazdasági szerepe nem hagyható figyelmen kívül; sőt, az iparukat elvesztő és egyedi (pl.

¹⁰⁰ Kézenfekvő és legitim párhuzamot vonni a közép-európai folyamatok és a nyugati periférikus térségek felzárkózási törekvései között. A területi politikák eltérő ideológiai köntösben jelentkeztek, de logikájuk, eredményeik és gyengeségeik alapján szignifikánsnak tekinthetők a köztük fennálló hasonlóságok.

¹⁰¹ Az új ipari központok, szocialista városok sajátos, a szocializmusra jellemző problémája az urbanizációs hiányjelenségek jelentkezése. A 3.2.1 részben tárgyalt jelenség nem azonos az alacsony urbanizációs színvonalal (az ugyanis Közép-Európában „szokásosnak” számít), hanem az egyoldalúan gazdaságcentrikus városfejlesztés átmeneti mellékhatása. Az urbanizációs hiányjelenségek zömét a rendszerváltás idejére a legtöbb közép-európai országban lényegében felszámolták.

turisztikai, kulturális, urbánus) előnyökkel sem rendelkező térségek különösen mély válságon mennek keresztül.

A posztoszocialista időszak iparfejlődése meghatározóan piaci folyamat. A területfejlesztés szemléletében és eszköztárában az ipar eleinte csak kis súllyal szerepelt, jelentőségét nem ismerték fel (talán koncepcionális vakfoltok, talán a korábbi fejlődési út tagadása is szerepet játszott ebben). A régiók által megfogalmazott tervektől kevésbé állt távol az ipari szemlélet, csakhogy Közép-Európába unitárius államaiban a regionális politika (ma még?) állami politika, és nem a régiók önálló politikája. Az elmúlt évek két jelensége mégis afelé mutat, hogy az ipar fejlesztéspolitikai szerepe átértékelődik és megkapja méltó helyét a gazdaságpolitika gondolkodásában. Egyrészt az EU-integrációs folyamat a térség egészében felkeltette a figyelmet a területi szempontok iránt. A megfelelő területfejlesztési koncepciókat alkalmazó országokban (Lengyelország, Szlovénia) a top-down beavatkozás mellett a bottom-up törekvések jelentősége is növekedni látszik, és ezen a transzmisszió keresztül erősebb képviselőt kapnak a tisztán gazdasági, köztük ipari igények. Másrészt a konkrét tervek szintjén a 2007–2013-as programozási periódus dokumentumai a korábbinál több figyelmet fordítanak az ipari fejlődés befolyásolására, többek között a minőségi, innovatív elemek ösztönzésére. Ezek természetesen ma még nem eldöntött kérdések. Kifutásuk, eredményeik csak az ezután következő években válnak majd világossá.

4. Átalakulási forгатókönyvek Közép-Európában

4.1. Bevezető

A disszertáció első részében láthattuk, hogy melyek voltak az ipari átalakulás okai és ez a folyamat milyen formákban valósult meg. A második részben a folyamatot elhelyeztem Közép-Európa tágabb térbeli és történelmi kontextusában; megvizsgáltam a hosszabb távú átalakulásokban jelentkező folyamatosságokat és töréseket, kísérletet tettem a térségspecifikus, közép-európai fejlődési vonások meghatározására, az irányítási, gazdaságfejlődési és területi dimenziók fejlődési pályáinak felvázolására. Ebben a részben két nagyobb térségi esettanulmány, a lengyelországi Felső-Szilézia és a magyar Pécs–Baranya példáin keresztül a kutatás eredményeit specifikus kontextusban, egy-egy térség komplexebb összefüggésein keresztül kívánom elhelyezni és verifikálni.

A két térség kiválasztása személyes tapasztalatból is adódik: az egyikben tanulmányúton végeztem kutatást, a másikhoz személyesen is kötődöm. Másrészt két eltérő léptékű, eltérő adottságú területről, és két markánsan eltérő fejlődési útról is van szó: Felső-Szilézia erősen urbanizált ipari magterület, amely Nyugat-Európa klasszikus régi ipari térségeihez (Ruhrvidék, Limburg, Midlands) hasonló komplex átalakuláson ment keresztül; az átalakulás hagyományos irányokat követ, s egyszerre épít a hagyományos ágazatok szerkezetváltására, új ágazatokkal megvalósított diverzifikációra és a nagyvárosi adottságokat kiaknázó terciér fejlődés lehetőségeire. Bár „tipikus” régi ipari térség, Felső-Szilézia hosszabb távon a központi régiókra hasonló fejlődési előnyökkel is számolhat, ha sikeresen kezeli a városegüttes irányítási, gazdasági problémáit.

Felső-Sziléziával szemben Pécs–Baranya egy idő után inkább atipikus pályát járt be, átalakulása ellentmondásos. Az uralkodó ágazat itt is a szénbányászat volt, külső igények által meghatározott periférikus iparfejlődés zajlott le. A periférijelleget azonban részben ellensúlyozni tudták a város túlélő kulturális, oktatási és szolgáltatófunkciói, másrészt a városi elit, társadalom részéről az államszocializmus és a posztszocializmus idején is innovatív diverzifikációs, szerkezetátalakítási és (szélesebb értelemben vett) decentralizációs kezdeményezések születtek. Az átalakulás következménye mély dezindusztrializáció lett, amelynek specifikus adottságaiból adódóan Pécs a pozitív hozadékát is élvezte; a térség fennmaradó ipara periférikus pozícióban integrálódott az európai gazdaságba. Pécs az államszocializmus alatt a „megreformálhatóság” határaiba ütközött; ma a lokális–regionális intézmények gyengeségével és a terciérizációra alapozott átalakulási út korlátjaival kell szembesülnie.

4.2. Felső-Szilézia: klasszikus átalakulási út egy nagyvárosi régióban

4.2.1. A régió fő adottságai

Felső-Szilézia nem csupán Közép-Európa egyik legiparosodottabb térsége, hanem a klasszikus szénre és acélra alapozott ipari társadalom egy korai magterülete is. Fejlődése a felosztott Lengyelországban a porosz, osztrák és orosz birodalom eltérő keretei között zajlott le; nagyhatalmi ütközőzónaszerepe mind a XIX., mind a XX. században etnikai, politikai és gazdasági konfliktusok terévé tette (Cymbrowski 2004), és ez az örökség mindmáig megmutatkozik a régió erős belső differenciáltságában, amely időnként teremtő sokszínűségként, időnként bénító széttagoltsággként jelentkezik. A XIX. század második felében Szilézia a kor mércéjével rendkívül fejlett övezet volt, ahol az ipar csúcstechnológiákat alkalmazott, és ahol egyben jelentős tőkekoncentráció ment végbe. A szocializmus alatt a korábbi ipari fejlődési út konzerválódott; ez a stratégia az egyoldalú nehéziparfejlesztésben (és a követő jellegű urbanizációban) vélte megelni a fejlődés egyedüli üdvözítő útját, s nem ismerte fel a világgazdaságban végbemenő változások jelentőségét. Így a rendszerváltás idejére rendkívül mély gazdasági válság alakult ki, amelyhez a természeti- és lakókörnyezet nagyfokú degradációja, továbbá a társadalmi élet patológus jelenségei (magas halandóság, szegregáció, gyenge és önállótlan közösségek) társultak.

Klasik és Heffner (2001) Felső-Sziléziát erősen heterogén, differenciált gazdasági és társadalmi szerkezetű régióként írja le; véleményük szerint területét e heterogenitás figyelembevételével négy részre indokolt osztani:

- az északi rész (Częstochowa) infrastrukturálisan elmaradott, népessége képzetlen, gazdaságában még ma is jelentős az archaikus mezőgazdasági üzemek szerepe;
- a felső-sziléziai agglomeráció területén az előbb említett szerkezetváltási, környezeti és társadalmi problémák, az oktatási intézmények és a munkaerőpiac közötti hézag, valamint a városi funkciók illetve infrastruktúra alulfejlettsége jelentették a fő problémákat;
- délnyugaton, Rybnik szénbányászati körzetben az agglomerációhoz hasonló problémák figyelhetők meg, még egyoldalúbb gazdasági szerkezettel;
- végül a déli Bielsko-Biała autógyártása dacára az elmaradott térségek közé tartozik, amely aránylag jó állapotú természeti környezetet, de elmaradott infrastruktúrát és fejletlen határon átnyúló kapcsolatokat jelent.

A válságkezelés, szerkezetváltás feladatait tehát rendkívül tág körben és a válságjelenségek közötti erős kapcsolatokat figyelembevéve kellett megfogalmazni. Eleinte a bajba jutott

iparágak és a környezet fizikai regenerációja, majd az ezredfordulóhoz közeledve egyre inkább az új növekedési lehetőségek megtelelése volt a kulcskérdés; vagyis Nyugat-Európa országaihoz hasonlóan itt is megfigyelhető a válságkezelési és az általános regionális politikák közötti átmenet. Felső-Szilézia Közép-Európában egyedi regionális politikai problémákat vet fel, hiszen népessége, gazdasági súlya és urbanizációs színvonala alapján a centrumtérsegek körébe sorolható (lásd az összefoglaló 4.1 táblázatot), miközben gazdasági szerkezete jobban hasonlít a klasszikus iparvidékekhez. A legkézenfekvőbb analógiát talán nem is Közép-Európában találjuk, hanem a Ruhr-vidékhez hasonló nyugati képződményekben.

Mivel a régió közigazgatási határait több alkalommal átszabták, és a rendelkezésemre álló adatforrások módszertana nem minden esetben egyezett, a statisztikák csak közelítő képet adnak a régió helyzetéről; szerepük elsősorban illusztratív. A továbbiakban mindig a Felső-Szilézia területét legjobban lefedő közigazgatási egységeket használtam (Szilézia, majd 1953–1955 között Stalinogród vajdaság, 1955–1974-ig Katowice vajdaság, 1975 és 1998 között Bielsko-Biała, Częstochowa és Katowice vajdaságok, 1999-től Sziléziai vajdaság), felvállalva az eltérő területi beosztásból és módszertanból következő kisebb pontatlanságokat.

4.1. táblázat

Felső-Szilézia fő adatai (2005)

Mutató	Érték	%
Terület (km ²)	12.331	
powiatok (LAU-1) száma	17	
gminák száma (községek)	167	
ebből városi	49	29,34
ebből vidéki	96	57,49
ebből vegyes	22	13,17
Népesség	4.685.500	
ebből városi	3.690.768	78,77
aktív korú	2.013.000	42,96
foglalkoztatott	1.504.900	
ebből mezőgazdaság	70.900	4,71
ebből ipar és építőipar	567.500	37,71
ebből szolgáltatások	866.500	57,58
regisztrált munkanélküli	281.300	15,50
népsűrűség (fő/km ²)	380	
GDP/fő (2004, PPS)	12.260	
Lengyelország átlagában		110,45
EU-27 átlagában		57,00
Összes beruházás (millió zł)	15.475	
ebből ipar és építőipar	8.403	54,30
Bruttó hozzáadott érték (millió zł)	113.687	
ebből ipar és építőipar	52.978	46,60

Forrás: Rocznik Statystyczny Województw 2006, Eurostat alapján a szerző szerkesztése

4.2.2. Iparosítás és urbanizáció az államszocialista időszakban

A második világháború után Felső-Szilézia dilemmája a lengyel területi fejlődés legjelentmondásosabb kérdései közé tartozott. A vajdaság infrastruktúrája a német csapatok visszavonulása során nem szenvedett jelentős fizikai károkat (Riley – Tkocz 1998). Annál jelentősebb volt az emberi veszteség, ugyanis a vajdaság német ajkú népességét elűzték, és helyükre az elveszített keleti területek lakosságát telepítették. A gazdaságpolitikában két ellentétes törekvés érvényesült: a meglévő iparvidékek továbbfejlesztésére törekedtek, miközben súlyukat a területi kiegyenlítési politika eszközeivel igyekeztek csökkenteni. Ennek megfelelően az eredmények is vegyesek voltak: 1950–1955 között Lengyelország ipari termelésében a régió súlya 32,3%-ról 23,5%-ra mérséklődött (Cymbrowski 2004), de egyértelmű vezető szerepét továbbra is megtartotta. Zawadski (1965) adatai szerint 1951–1960 között az ipari beruházások 54%-a három vajdaságba (Katowice, Krakkó, Wrocław) koncentrálódott; Lijewski (1985) üzemtelepítési térképei is ezt a tendenciát támasztják alá (lásd 3.8./a-b ábra). A szocialista elit jelentős része személyesen is kapcsolódott a vajdasághoz, elsősorban a dąbrowai medence településeihez; ez a kapcsolat az egész államszocialista korszakban további preferenciákhoz juttatta a térséget (Rykiel 1986).

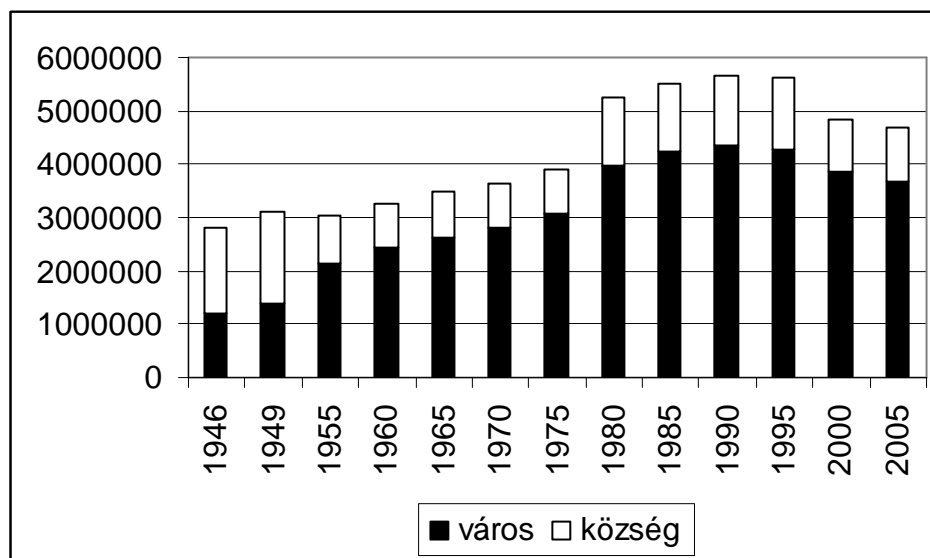
A továbbfejlesztés következményeképp Felső-Szilézia a magas bázisértékekhez mérten is óriási növekedésen ment keresztül: 1949 és 1960 között a városi népesség 1 391 000 főről 2 433 000-re, az iparban foglalkoztatottak száma 605 ezerről 868 600-ra emelkedett (4.1. és 4.2. ábra). A mezőgazdaság sem ekkor, sem a későbbiekben nem volt számottevő a vajdaság gazdasági életében. A betelepülés rendkívüli nyomást gyakorolt a város- és infrastruktúrafejlesztésre, amely a szocialista időszakban mindvégig követő jellegű maradt. Az 1950-ben újonnan alapított, eleinte pusztán lakófunkciókkal rendelkező Tychy várost Katowice tehermentesítésére hozták létre, de – látványos növekedése ellenére¹⁰² – ehhez elégtelennek bizonyult. A konurbációban a környezeti ártalmak mellett a korábban tárgyalt urbanizációs hiányjelenségek (lásd 3.2.1. rész) is felléptek: akut lakás-, infrastruktúra-, szolgáltatás- és áruhiány, amelyeket a központi tervezés nem volt képes kezelni, s ezért a lakosság, a városi vezetés és a vállalatok formális illetve informális beavatkozására volt szükség. Az 1950-es évek után a hiányjelenségek jelentős részét felszámolták, de az 1970-es évek beruházási hulláma új betelepülési folyamatot indított el, amely ismételt túlzásfolttságot, a rekonstrukcióból kimaradó régi lakónegyedekben leromlást és szegregációs folyamatokat eredményezett (a kérdéstről lásd

¹⁰² Lakossága 1960-ig 12 900 főről 50 ezerre emelkedett; 1990-ben 190 ezer, 2006-ban azonban a magas elvándorlásnak köszönhetően már csak 132 500 lakosa volt.

még *Szczepański* 1993, *Wódz* 1993 és *Drobniak – Polko* 2004). Az állami fejlesztéspolitika preferenciái nagyon erős külső kontroll alatt érvényesültek: más szocialista ipari térségekhez hasonlóan a régió lakói sokszor „belső gyarmatosításként” értékelték a preferált ágazatokat és dolgozókat magas beruházásokkal és bérekkel honoráló, de minden más területet elhanyagoló, a fővárosból vezérelt politikát (*Szczepański – Cybula* 1998).

4.1. ábra

A városi és vidéki népesség alakulása Felső-Sziléziában 1946–2005

Forrás: Nemzeti statisztikai évkönyvek alapján a szerző számításai

Az urbanizáció ellentmondásossága mellett az államszocializmus számára az egyoldalú gazdaság szerkezetből következő munkanélküliség jelentette a legfontosabb gondot. A nők körében tapasztalható munkanélküliség már korábban is létezett, de az 1960-as évek társadalmi és gazdasági változásai tették látványossá. A rejtett munkanélküliségről nem rendelkezünk pontos adatokkal, de a helyzet súlyosságát mutatja, hogy a regisztrált munkát kereső nők száma többszörösen meghaladta a férfiakét, és a helyzet 1960 és 1970 között tovább romlott. Más szocialista országokhoz hasonlóan Felső-Sziléziában is alternatív munkaintenzív (könyvípari, elektronikai stb.) iparágak letelepítésével próbálták új állásokat teremteni, de ezek nem hozták meg a tőlük várt eredményeket.

Az 1960-as években Lengyelország Magyarországhoz hasonlóan területi kiegyenlítési politikákkal kísérletezett. A térben arányosabb beruházási szerkezet hatására Felső-Szilézia dominanciája valamelyest enyhült, az északi és keleti területek városi centrumai megerősödtek. A legnagyobb nemzeti beruházás mégis az 1972-től épített Huta Katowice acélmű volt, amelynek kijelölésekor – a szocializmus sajátos telepítési tényezőjeként – Edward Gierek, a

LEMP első titkára szülőfaluját, a Dąbrowa Górnicza melletti Zagórzét részesítették előnyben. Az acélvertikum bővítése és rekonstrukciója mellett bizonyos szintű diverzifikációra törekedtek (elektronika, gépipar, autógyártás), de 1975-től az új ágazatok jelentősége ismét csökkent, visszatértek a kőszénbányászat és acéltermelés extenzív növeléséhez. A környezeti szempontok teljes elhanyagolásának köszönhetően a rendszerváltás idejére jelentős területek szennyeződtek el és különösen magas volt a daganatos illetve légúti megbetegedések előfordulása. A nehézipar válságfolyamatai is megfigyelhetők a periódusban; a térség iparágait magas energiafelhasználás és alacsony kibocsátás jellemezte, amit a munkaerő hatékonyabb kihasználásával próbáltak – sikertelenül – ellensúlyozni; 1980 után már felgyorsult a foglalkoztatottak kiáramlása a szénbányászatból és kohászatból (Rykiel 1986). A szerkezetváltási programok (Katowice vajdaság területi tervének irányelvei – Założenia do planu regionalnego województwa katowickiego valamint Katowice projekt az ipar szerkezetátalakítására – Katowicki projekt restrukturyzacji przemysłu) nem voltak képesek a válság enyhítésére, és a forráshiány miatt végrehajtásra sem kerültek.

4.2.3. A helyi kezdeményezésektől a regionális struktúrákig: intézményfejlődés Felső-Sziléziában a rendszerváltás után

Az átalakulás első éveit – nyugat-európai válságtérségekhez hasonlóan – a munkahelymegtartó–szociális intézkedések jellemezték (Cymbrowski 2004); az ekkor rendkívül erős Szolidaritás szakszervezeti mozgalom erős jóléti követelésekkel valamint a dolgozói tulajdon különböző formáin keresztül a menedzsmentben megvalósuló közvetlen befolyás igényével lépett föl. A térségben kialakult egy új regionális döntéshozó elit, amely a politikai pártok képviselőiből, a Szolidaritás üzemi bizottságaiból és egyházi szervezetekből állt össze, de megjelentek a sziléziai őslakosok érdekeit képviselő etnikai regionalista mozgalmak is (Geisler – Wróblewska-Jachna 2004). Ez a konstelláció hamarosan felbomlott: a civil–nonprofit szervezetek elvesztették politikai befolyásoló szerepüket és kiszorultak a hatalomból, a szakszervezetek befolyása pedig egyre inkább pártpolitikai transzmisszió keresztül érvényesült. Az alulról építkező helyi és regionális törekvések hordozójává helyi politikusok mellett az önkormányzatok és a velük erősen összefonódott gazdasági döntéshozók (kamarák, vállalatvezetők stb.) fejlesztési koalíciója vált. Tevékenységük eredményeként kialakultak a *helyi gazdaságfejlesztő intézmények* első képviselői:

- Felső-sziléziai Légiközlekedési Társaság (Górnośląskie Towarzystwo Lotnicze S.A., 1991), feladata Pyrzowice regionális repülőtér kibővítése és modernizációja;

- Katowicei Nemzetközi Vásár (Międzynarodowe Targi Katowickie), kiállítóközpont;
- Felső-sziléziai Fejlesztési és Promóciós Ügynökség (Górnośląska Agencja Rozwoju Regionalnego S.A., GARR, 1992), finanszírozási lehetőségek felkutatására és fejlesztési koncepciók kidolgozására létesült, ma pedig EU-források elosztása fölött is rendelkezik;
- Felső-sziléziai Vállalkozásátalakítási Ügynökség (Górnośląska Agencja Przekształcen Przedsiębiorstw, GAPP, 1994), eredetileg ipartelepek fejlesztésére és vállalkozáspromócióra szakosodott, ma bővebb régiópromóciót is végez.

A rendszerváltás utáni regionális politika első jelentős dokumentuma Felső-Szilézia regionális gazdaságpolitikai programja (Program Regionalnej Polityki Gospodarczej Górnośląska, 1992). A program a recesszióból való kilábalás eszközeiként a gazdaság belső és külső kapcsolattrendszerének építését továbbá a monokultúrából kivezető húzóágazatok letelepítését említi.

A program egyben megalapozója az 1995-ös *Regionális Szerződésnek*, amely 2001-es megújításáig szabályozta a regionális és nemzeti szint együttműködési kereteit és célrendszerét. Ahogy az előbbi, úgy az utóbbi is úttörő jelentőségű volt Lengyelországban. Mai megítélése mégis ellentmondásos; míg egyesek innovativitását hangsúlyozzák (*Domański* 2003), mások szerint meghaladott intézményépítési lépcsőfok vagy kevés haszonnal járó „regionális pótcselekvés” (idézi *Bierwiczonek – Zagala* 2004). Területi elemzők arra is rámutatnak, hogy a szerződés top-down logikát képvisel, s a keretében létrejött forrástranszfer-intézmények is a központi irányítás kiterjesztését képviselik. Ezek az intézmények:

- Felső-sziléziai Fejlesztési és Promóciós Ügynökség (Górnośląska Agencja Rozwoju Regionalnego S.A., GARR, 1992), elsősorban az EU-források elosztására szakosodott;
- Felső-sziléziai Alap (Fundusz Górnośląski S.A., FG), hitelgaranciák nyújtása és területfejlesztési projektek társfinanszírozása;
- Regionális Finanszírozási Intézet (2002-től, a GARR alegysége).

A regionális érdekérvényesítő képesség erősödését jelzi, hogy a Felső-sziléziai Alap funkcióit azóta részlegesen átvette a bottom-up tevékenység által létrehozott Felső-sziléziai Szerkezetváltási Alap.

A szerkezetváltás folyamatában kiemelt, s talán meghatározó jelentőségű eszköz a *különleges gazdasági övezetek* létrehozása. Lengyelország területén 1995-től összesen 14 övezet létesült; a katowiceiről a következőkben külön is szót ejtek.

Lengyelország 1999-ben Közép-Európában mindmáig egyedülálló regionális reformot hajtott végre, melynek eredményeként a központ és a megerősödött területi középszint között

új feladatmegosztás alakult ki. A kettős hatalmi struktúra súlypontjai a miniszterelnök által kinevezett, dekoncentrált intézményekért felelős vajda, és a regionális tanács által választott, a decentralizációt képviselő marsall. Bár a központi intézményrendszer szerepe még mindig számottevő, és ezért nem teljeskörű decentralizációról, hanem „mindössze” egy átmeneti formáról beszélhetünk, a változások során rendre a régió megerősödése figyelhető meg; ennek köszönhetően nem csupán nagyobb önállósággal rendelkezik céljai meghatározásában és elérésében, hanem sikeresen állt ellen a – más közép-európai országokban is megfigyelhető – újracentralizációs törekvéseknek is.¹⁰³ A regionális decentralizáció folyamata további önszerveződési folyamatoknak adott lökést; ezek közé sorolhatjuk pl. a későbbiekben tárgyalt Felső-sziléziai Világvárosi Szövetséget.

A fejlesztéspolitika alapjai jelenleg a 2001-ben megújított Regionális Szerződés valamint a 2004-2006-os, de a 2007-2013-as programozási periódusban is szerepet játszó dokumentumok:

- Szilézia vajdaság fejlesztési stratégiája a 2000–2020-as évekre (*Development Strategy of the Śląskie Voivodeship for years 2000–2020* 2005),
- Szilézia vajdaság regionális innovációs stratégiája 2003–2013 (*Regional Innovation Strategy of the Śląskie Voivodeship 2003–2013* 2004),
- Szilézia vajdaság területfejlesztési terve (*Spatial Development Plan of the Śląskie Voivodeship* 2004),
- „Katowice 2020” városfejlesztési stratégia („*Katowice 2020*” 2005).

4.2.4. A szerkezetváltás irányai: megújulás és diverzifikáció

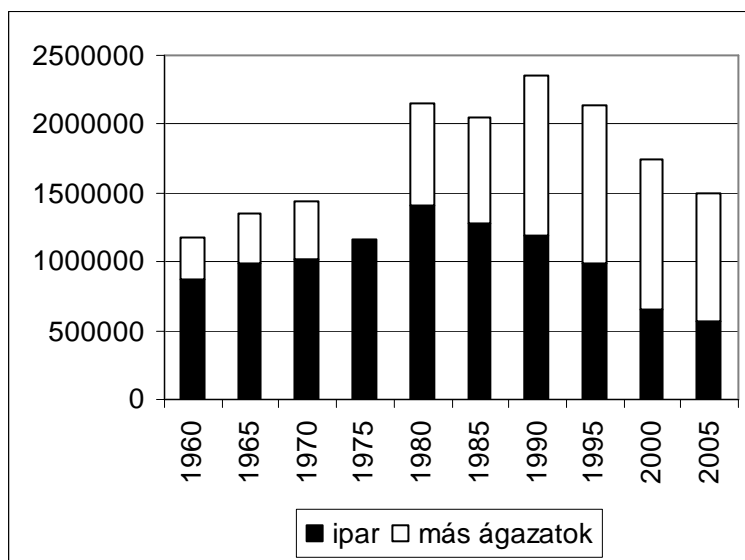
Egyoldalúan fejlett térségként Felső-Szilézia (illetve a területét korábban lefedő vajdaságok) iparában a feketekőszén-bányászat, az acélgyártás és az ezeket kiszolgáló iparágak rendelkeztek meghatározó súllyal. 1990-ben a három vajdaságban 1 188 000 ipari foglalkoztatottból mintegy 415 ezer (35%) dolgozott a bányászatban és 103 ezer (8,7%) a kohászatban; összehasonlításként a teljes terciér szektor (814 ezer fő) részesedése csak az összfoglalkoztatás 34,5%-ára rúgott. A szénbányászatban a gazdaságtalan kitermelés és az elaprózott üzemszerkezet, a kohászatban az elavult termékstruktúra jelentett specifikus problémát, s mindkét iparág tetemes létszámfelesleggel és a piac szűkülésével volt kénytelen szembenézni. Bár a foglalkoztatási szerkezetben már 1985-től elkezdődött a terciér szektor felé történő eltolódás, a

¹⁰³ Ugyanakkor a folyamat kritikusabb értékeléseként lásd Geisler – Szczepański (2006).

deindusztrializációs folyamat 1990-től felgyorsult és az ipar részaránya kb. 2000-re 37%-on stabilizálódott (4.2. ábra).

4.2. ábra

Felső-Szilézia foglalkoztatási szerkezete 1960–2005¹⁰⁴

Forrás: Nemzeti statisztikai évkönyvek alapján a szerző számításai

Az ipari szerkezetváltás két irány mentén ment (és megy) végbe: a hagyományos ágazatok megújulásával és új ágazatok betelepülésével, diverzifikációval. A tudásalapú ipar ma még nem számottevő, térnyerésére csak közép- és hosszútávon lehet számítani.¹⁰⁵

A szénbányászatban egy akna kivételével fennmaradt az állami tulajdon, s az ezzel járó komoly lobbierő. A szükséges leépítések és bányabezárások ezért csak lassan mennek végbe; a korai válságot követően nem a radikális átalakulás, hanem a lépésenként történő átmenet volt jellemző. Az állami beavatkozás alapja az 1995-ös Markowski-terv: az ötéves időszakot átfogó dokumentum 52 ezer bányász rendes és további 12 ezer előnyugdíjazásával számolt, így 1995 és 2000 között számuk 263.400-ról 199.400-ra csökkent volna. A létszámcsökkenést a Világbank és állami források által támogatott végkielégítéssel, a bányabezárások környezeti kárainak felszámolásával valamint új ipari állások létrehozásával kapcsolták össze. A terv csak részben volt sikeres; az alkalmazottak száma 2001-ben még elérte a 224 500-at, és inkább az ágazaton belüli, mint a transz-szektorális megoldások voltak jellemzőek

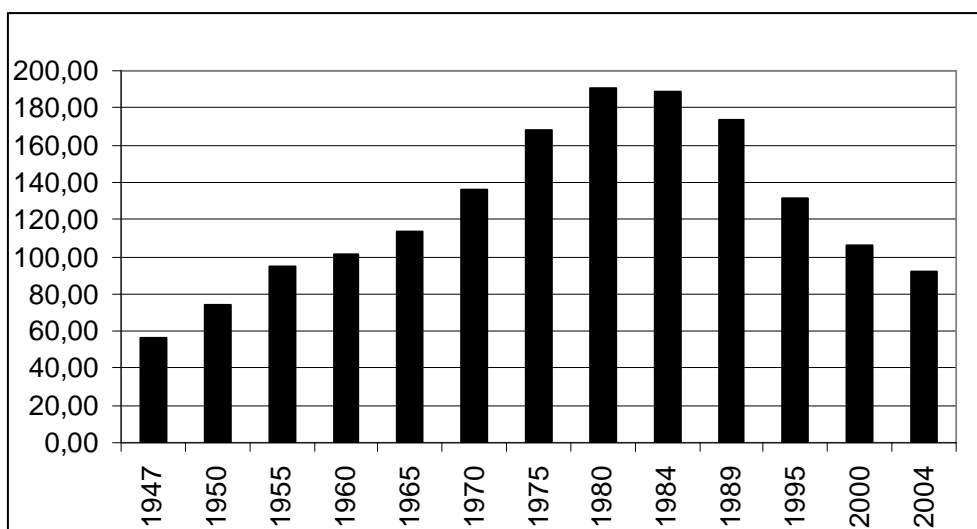
¹⁰⁴ Módszertani problémák miatt a primer és tercier szektor elkülönítése nem lehetséges. 1975-re csak az ipari foglalkoztatásról találtam adatot (1 156 000 fő).

¹⁰⁵ Optimizmusra adhat okot, hogy 2004-ben a vajdaságban koncentrált a Lengyelország K+F alkalmazottainak 10%-a (12 700 fő) és a kiadások 7,8%-a (402,8 millió zł). A régióban több műszaki és természettudományi kutatóintézet található. A tudományos és üzleti szféra közötti tudástranszfert három szervezet segíti.

(Szczeptański – Cybula 1998). Másrészt az átalakított bányák egy része nyereséggé vált, a termelés az alacsonyabb hozamú és városvédelmi szempontok miatt is nehezebben művelhető központi területekről fokozatosan Rybnik agglomerációjába húzódott át, miközben szervezeti konszolidáció is bekövetkezett, amely jelentősen csökkentette az adminisztratív és egyéb költségeket; az össztermelés csökkenése mellett számottevően javult a termelékenység (4.3. ábra). A világpiaci igények nyomán ma lassú technológiai modernizációra, és – egy generáció kimaradása után – a bányásztoborzás újraindítására is lehetőség nyílik.

4.3. ábra

Felső-Szilézia kőszéntermelése 1947–2004 (millió tonna)

Forrás: Kortus 1989, Riley – Tkocz 1998, Cymbrowski 2004 és regionális statisztikai évkönyvek alapján a szerző szerkesztése

Más utat járt be a kohászat, ahol gyorsabban végbementek a leépítések (1997-ben már csak 43 ezer főt, az 1990-es létszám 42%-át alkalmazták; 2004-re a szám kb. 30 ezer főre, vagy 29%-ra csökkent) és az új, főként EU- és távolkeleti piacok megszerzése jelentett megoldást. A termékszerkezeten belül csökkent az alacsony feldolgozottságú, s nőtt a speciális termékek súlya. A XIX. századi, már muzeális technológiát alkalmazó egységek egy részét bezárták, máshol azonban a privatizációval hazai tulajdonosok és nemzetközi szakmai befektetők jelentek meg. A legnagyobb acélgyárat, a Huta Katowicét a világelső cégcsoport, az Arcelor Mittal vásárolta fel; az acélágazatban végbemenő globális koncentrációs folyamat eredményeként 2004-re Lengyelország acéliparának 95%-a magánkézbe jutott, amelynek a körülbelül 70%-át, köztük a négy legnagyobb acélművet a Mittal Steel Poland birtokolja (Dawley – Stenning – Pike 2008). Nem hagyható figyelmen kívül a nagyüzemek körül felnö-

vő kisebb spin-off cégek szerepe sem: Dąbrowa Górniczában egy acélipari klaszter kialakulása figyelhető meg.

A diverzifikáció fő eszköze a külföldi tőke letelepülését ösztönző különleges gazdasági övezetek (Special Economic Zone, SEZ) létesítése. Az állami politika a modernebb iparágak betelepülését ösztönözte, különös tekintettel az irodai eszközök, számítógépek, speciális fémtermékek, gyógyászati eszközök, elektronikus alkatrészek valamint optikai és precíziós műszerek gyártására. A négy alzónára osztható Katowicei Különleges Gazdasági Övezet a vonzott tőkét (2 Mrd € fölött) és az alkalmazottak számát (25 ezer) tekintve is a legsikeresebb Lengyelországban, bár belül erősen differenciált. A zöldmezős beruházással létrehozott tychyi és különösen gliwicei alzóna tőkevonzó és munkahelyteremtő képessége lényegesen jobb, mint a barnamezős sosnowiec-dąbrowai és jastrzębie-źdrójji alzónáké (*Drobniak* 2001 adatai alapján az első kettő a beruházások 30,5 illetve 49,7, míg a második kettő 16,2 illetve 3,6%-át koncentrálja), vagyis a támogatáspolitiká nem volt képes kiküszöbölni az utóbbiak hátrányait (környezeti kockázat, szűkebb munkaerőpiac, alacsonyabb képzettség stb.).

A különleges gazdasági övezetben elsősorban az autóipar települt¹⁰⁶, s a beszállító, versenytárs és az első betelepülőket követő vállalatok megjelenésével klaszterképződési folyamat indult el. Az új ipari beruházások természetesen nem kizárólag az autóiparban, és nem kizárólag az övezet területén, hanem azokon kívül is települtek – példaként a cementgyártást, az üvegyipart és a vegyipart valamint a könnyű- és élelmiszeripart említhetjük. A beruházások első hulláma privatizáció (részvényfelvásárlás), a második hulláma már zöldmezős beruházások révén valósult meg. Figyelemreméltó tényező, hogy Felső-Szilézia versenyképességét egyáltalán nem az olcsó, de képzetlen munkaerő alapozta meg: az erős szakszervezetek miatt a bérszínvonal magas, de a régió még így is megfizethető, viszont jól képzett szakemberállományt tud kínálni. Ez az előny a szakmunkásképzés intézményeinek fennmaradásával is magyarázható, és markánsan elüt más közép-európai országok és régiók versenyképességi stratégiáitól.

4.2.5. Nagyvárosi fejlődés és területi kapcsolatok

A régió fejlesztésének ma érvényes közép- és hosszútávú elképzeléseit a 4.2.3. részben is említett négy dokumentumban fektették le. A fejlesztési stratégia legfontosabb célja Felső-

¹⁰⁶ Hagyományai a térségben 1975-ig nyúlnak vissza, amikor olasz licenz alapján indult meg Tychy-ben a személygépkocsigyártás. 1992-ben a FIAT felvásárolta az FSM-et (Fabryka Samochodów Małolitrażowych) (*Domański* 2003); 1996-ban a General Motors 300 millió dolláros beruházással elsőként hozott létre jelentősebb zöldmezős beruházást az ágazatban. 2001-ben a régióban a gépkocsigyártás eladásainak részaránya (15,8%) meghaladta a fémekét (14,8%) és megközelítette a szénbányászatét (18,8%) (*Drobniak* 2001).

Szilézia területi integrációja, a jelentős, de ma még szétagolt kapacitások egyesítése az európai térben is értékelhető versenyképességhez szükséges kritikus tömegek elérése érdekében. A tervezés rendszerében a stratégiai dokumentumok két területre, a *metropolitanizmusra* (világvárosi funkciók kialakítására) és a vajdaság *területi kapcsolatrendszerének újrafogalmazására* koncentrálnak. A stratégia első elemének megalapozásában fontos szerepet játszhat a konurbáció *egységes irányítási-fejlesztési rendszerbe helyezése és belső tereinek megújítása*, míg a másodikban a *közlekedésfejlesztés* kap kulcsszerepet. Egyszerre van szó tehát gazdasági, közigazgatási és környezeti szempontok érvényesítéséről, és a területfejlesztés – városfejlesztés szerves kapcsolatáról.

Katowice konurbációja egyike Közép-Európa legurbanizáltabb térségeinek. Össznépessége 2,8 millió fő, területén kilenc 100 ezer fő feletti nagyváros és öt 50 ezer fő feletti népességű középváros található. A közeli Rybnik szénmedence lakossága további 700 ezer főt tesz ki. Az iparosodáshoz kapcsolódó urbanizációs folyamatok sajátosságainak köszönhetően a konurbáció településszerkezete fragmentált, a bel- és külvárosi zónák, s különféle városi funkciók váltakozása figyelhető meg bennük. A szuburbanizáció csak a fejlődés egy újabb fázisa, melynek eredményeként egyes városközi területek is beépülnek.

A városfejlődés az erős ipari orientáció mellett is magasan fejlett, „világvárosi” funkciók kifejlődését eredményezte. A „*Katowice 2020*” stratégia tíz regionális, nemzeti és nemzetközi szinten is releváns funkciót sorol fel, köztük a felsőoktatást és a kutatást, a kultúrát, médiát és sportot, továbbá a fejlett pénzügyi intézményrendszert. Külön figyelemre érdemes a régióban működő felsőoktatás rendszere. 1989-ben 49 lengyel vajdaságból Katowice 32-ik volt az egyetemi, 48-ik a főiskolai és 41-ik a középfokú végzettséggel rendelkező foglalkoztatottak arányában (*Szczepański – Cybula 1998*), mára azonban a régió jelentősen javított felsőoktatási bázisán. Három főszereplője a Sziléziai Egyetem (természet- és társadalomtudományok, 45 ezer hallgató), a Sziléziai Műszaki Egyetem (műszaki tudományok, 33 ezer hallgató) és a Karol Adamiecki Közgazdaságtudományi Egyetem (közgazdaságtudományok, 13 ezer hallgató). A felsőoktatás és továbbképzések iránti megugrott keresletet további hat egyetem és 35 főiskolai szintű intézmény egészíti ki. A főiskolák elsősorban a közgazdaságtanmenedzsment profilt képviselik, általában egyetemi oktatók részvételével és vezetésével, „spin-off cégekként” működnek.

Felső-Sziléziában Varsóhoz hasonlóan fejlett bankszektor alakult ki, négy nagy banknak található itt a központja, és 26 kereskedelmi valamint 117 szövetkezeti bank van jelen. Az elmúlt években megfigyelhető az üzleti szolgáltatások megerősödése. A gazdaság dinamizmusát jelzi Katowice vásárvárosi szerepköre; a Katowicei Nemzetközi Vásárnak és kisebb

rendezvényeknek köszönhetően Lengyelországban Poznań után itt rendezik a legtöbb vásárt. A gazdasági érdekvédelmi szervezetek között 15 ipari és kereskedelmi kamara és több szak-szervezet található.

4.2. táblázat

A Felső-sziléziai Világvárosi Unió (Górnośląski Związek Metropolitalny) alapító települései (2007)

Város	Népesség
Katowice	314.500
Sosnowiec	224.244
Gliwice	198.499
Bytom	186.540
Zabrze	190.110
Ruda Śląska	145.471
Tychy	130.492
Dąbrowa Górnicza	129.559
Chorzów	113.978
Jaworzno	95.771
Mysłowice	75.063
Siemianowice Śląskie	72.247
Piekary Śląskie	59.338
Świętochłowice	54.938
ÖSSZESEN	1.990.750

Forrás: www.um.gliwice.pl és www.stat.gov.pl alapján a szerző összeállítása

Meghatározó centrum hiányában a városi funkciók eloszlanak a konurbáció területén, nem alakult ki látványos központ. A fragmentált városszerkezetben jelentős párhuzamok fejlődtek ki, és ez a szétszabdalt közigazgatás több nagyléptékű fejlesztési projektet megakadályozott. Következésképpen a továbblépés lehetőségét egy policentrikus alapokon nyugvó, de a fejlesztési tevékenységek összehangolására is képes városszövetség hordozza, amely nehéz-ipari térségből fokozatosan magasszintű szolgáltatások biztosítójává válik. A 2005-ös „*Katowice 2020*” stratégia kidolgozása után a konurbáció 17 legnagyobb városának vezetői 2006 januárjában formálisan is bejelentették a Felső-sziléziai Világvárosi Unió létrehozására irányuló elhatározásukat; az uniót a lengyel Belügyi és Közigazgatási Minisztérium 2007 júniusában 14 taggal, Katowice központtal bejegyezte (4.2. táblázat).¹⁰⁷ Az egységes irányítás közös fejlesztési projekteiben, de a források hatékonyabb megszerzésében és az európai szintű lobbizási képesség javulásában is tettenérhető. Az unió jelentőségét mutatja, hogy népessége közel azonos Közép-Magyarországgal, és Varsó kivételével Lengyelország legnagyobb urbanus területét alkotja.

¹⁰⁷ Będzin, Czeladź és Knurów, mivel nem voltak megyei jogú városok, jogi akadályok miatt nem csatlakozhattak a szervezethez.

Az egységes irányítási-fejlesztési rendszer létrehozása mellett szükségessé válik a konurbáció belső tereinek megújítása. Az iparfejlődés, a szocialista urbanizáció továbbélő visszasságai és a rendszerváltás óta végbemenő átalakulás következtében a történelmi városközpontok és régi munkásnegyedek egy része leromlott és részben elnéptelenedett. Másrészt ezek a terek új tevékenységek – kereskedelem, kultúra, fogyasztói és üzleti szolgáltatások – befogadóivá váltak; több példát találunk régi iparterületek újrahasznosítására is. A barnamezős beruházások eredményeként új bevásárló és üzleti negyedek alakultak ki,¹⁰⁸ de kisebb mértékben a lakó- és rekreációs funkciók megjelenése is érzékelhető. A városközpont-rehabilitáció talán még Katowicénél is égetőbb kérdés a konurbáció kisebb városaiban (pl. Bytom, Sosnowiec), ahol a központ épületeinek jelentős része kihasználatlan (lásd *Drobniak – Polko* 2004).

A vajdaság területi kapcsolatrendszere három egymásra épülő relációban jelenik meg (4.4. ábra):

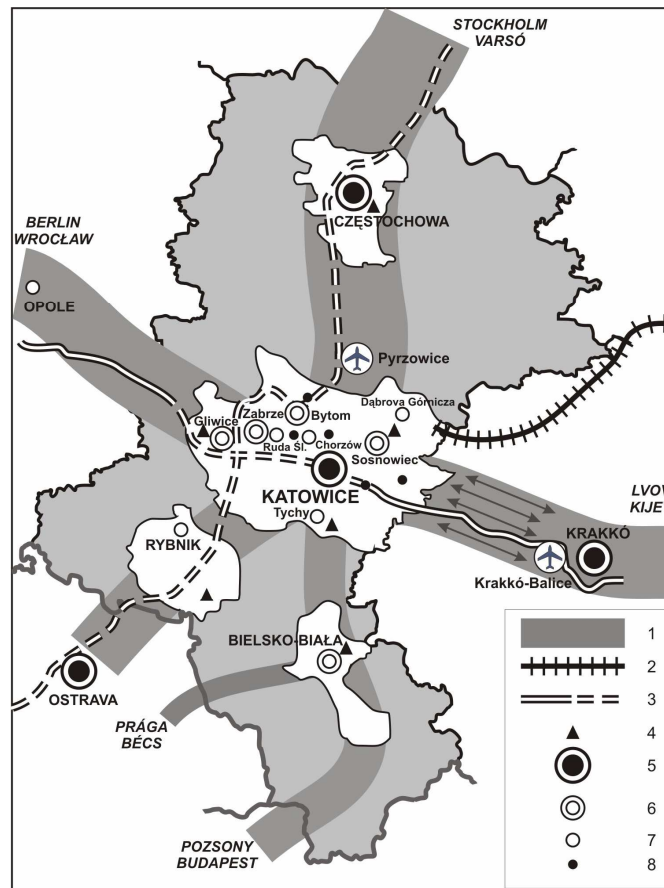
- a vajdaságon belüli négy agglomeráció (Katowice, Częstochowa, Rybnik, Bielsko-Biala) közös fejlesztése,
- regionális és határ menti együttműködés: a Krakkó–Katowice Euroopolisz, a Krakkó–Katowice–Wrocław innovációs együttműködés, továbbá a Katowice–Ostrava határmenti együttműködés, s végül
- a régió nemzetközi kapcsolatai.

A belső kapcsolatok alapja a metropolitanizmus. Bár a világvárosi funkciók kialakítására alapozó stratégia elsősorban a szűkebben vett konurbáció területét érinti, a régió három másik agglomerációja társközponti szerepkört kapott. Kisebb-nagyobb mértékben ezek a terek is érintettek a szerkezetváltás folyamatában, és fejlesztési irányuk is egyeznek. A gazdaságfejlesztés mellett figyelmet kap a vajdaságban alacsony részarányt képviselő természetvédelmi területek bővítése és rekreációs célú felhasználása, a szennyezett területek regenerációja valamint az árvízvédelmi feladatok ellátása.

¹⁰⁸ Ilyen pl. a magyar TriGránit Rt. által barnamezős beruházásként felépített, a bezárt Gottwald bánya épületeit és aknatornyát részben megtartó Silesia City Center bevásárlóközpont.

4.4. ábra

Felső-Szilézia agglomerációi, főbb települései és területi kapcsolatrendszer

Jelmagyarázat: 1 – területi kapcsolatok, 2 – szélesnyomtávú vasútvonal, 3 – autópálya (létező/tervezett), 4 – a Különleges Gazdasági Övezet alzónái, 5 – 250 000 fő fölötti városok, 6 – 150 000 – 250 000 fő közötti városok, 7 – 100 000 – 150 000 fő közötti városok, 8 – 50 000 – 100 000 fő közötti városok
Forrás: A szerző szerkesztése

A regionális és határmenti együttműködés három komponensre osztható. Kialakulóban van a két azonos léptékű városi teret összekapcsoló Krakkó–Katowice Europolisz, lényegében egy duális fejlesztési pólus. A két város és környezetének eltérő karaktere megnyitja a lehetőségeket a specializáció és feladatmegosztás kettőse előtt, amely ma elsősorban a közlekedés-fejlesztésben mutatkozik, és beleillik a policentrikus városhálózatokon alapuló regionális politika kereteibe. A Krakkó–Katowice–Wrocław tengely a regionális innovációs stratégiák összehangolásán alapul, keretein belül három (egyenként 30–33 ezer hallgatóval rendelkező) műszaki egyetemi központ és több kutatóintézet együttműködését hozzák létre.

Katowice és Ostrava határ menti kapcsolatai hasonló gazdasági profiljuk és közös problémáik miatt figyelmet érdemelnek. Ostravában erősebb volt a tradicionális iparágak lévülése, mint Katowicében, és helyüket elsősorban a tercier szektor vette át. Az (állami) gazdaságpolitika is a gyors átmenetet preferálta, amit a regionális szereplők gyenge érdekérvényesítő ké-

pessége is megkönnyített. Ennek következményeként azonban az autonóm döntési kompetenciák gyengébbek maradtak, és nem került sor egy erős fejlesztési koalíció létrehozására; a központi állam befolyása határozta meg az átalakulás irányait. 1995 óta megerősödtek a Lengyelország felé irányuló kapcsolatok, de pont a megfelelő kompetenciák hiányában a régió nem képes megfelelő kihasználásukra (*Sucháček* 2005a-b). A nehézségek ellenére megfigyelhető a területfejlesztők, egyetemek és gazdasági szféra együttműködése, így például az a jelenség is, hogy egyes Csehországban bezárt bányákat lengyel vállalkozók újra üzembe helyeztek.

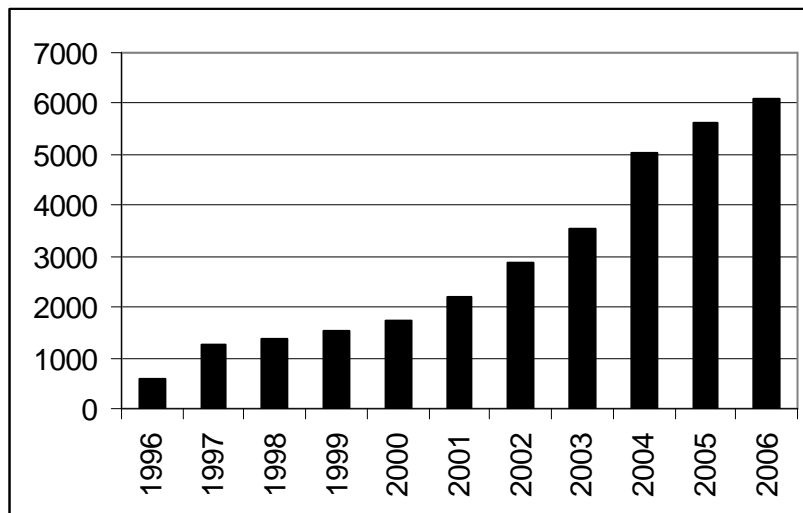
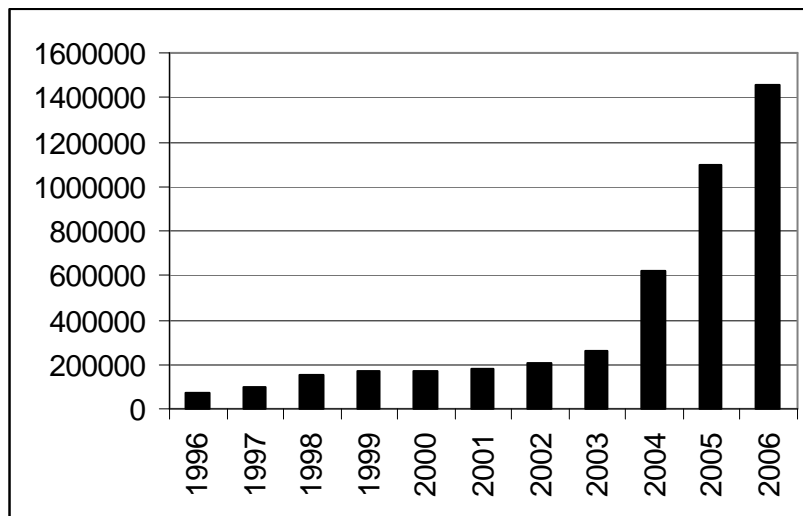
A régió nemzetközi kapcsolatait elősegíti kedvező elhelyezkedése. A területfejlesztési tervek öt, a nagyobb közlekedési útvonalakkal egybevágó irányt említenek: nyugat-keleti irányban Berlin és Kijev, északra Stockholm és a skandináv államok, délre pedig Prága-Bécs illetve Pozsony-Budapest a célpont. A hatékony területi kapcsolatok előfeltétele a fejlett közlekedési infrastruktúra. A belső közlekedési rendszer kiterjedt, de elavult; a politika a szűk keresztmetszetek feloldására törekedik. Az interregionális és nemzetközi gépjárműforgalom két, ma még csak részben kiépített autópályára összpontosul. Valamivel kisebb jelentőségű a délkeleti, Pozsony-Budapest irányú gyorsforgalmi út.

Figyelemreméltó a régió légiforgalmában végbement robbanásszerű növekedés (4.5. ábra). Az elmúlt években a pyrzowicei regionális repülőtér forgalma megtöbbszöröződött, ami az utasok számában és az áruszállításban is megmutatkozik. A repülőtér csak 2002-ben érte el az évi 200 ezer utast, 2005-ben azonban a forgalom már meghaladta az egymilliót, 2006-ban pedig ennek másfélszeresét; 2007. június végén sor került az új, három és fél milliós befogadóképességű új terminál megnyitására. A növekedés fő forrása oka a lengyel vendégmunkások utazási igénye és a fapados légitársaságok kedvező árszabása, de Krakkó közelsége is; bár Krakkó saját repülőtérrel rendelkezik, az a környező területek beépítettsége miatt nehezen bővíthető. A cargoforgalom dinamikusan nő, bár ez a növekedés még nem érte el az utasforgalomban bekövetkezett boom mértékét.

Ma még feltáratlan lehetőségeket kínál a Huta Katowice vasércellátására megépített szélesnyomtávú vasútvonal: az elképzelések szerint szolgálhatja a szovjet utódállamokkal és a Távol-Kelettel folytatott árucserét, továbbá kisebb meghosszabbításával a repülőtér körüli logisztikai központra csatlakoztatható. A Közép-Európában folyó közlekedési versenyfutásban több alternatív koncepciót dolgoztak ki a szélesnyomtávú vasutak nyugati továbbvitelére; felmerült például Záhony–Csepel szerepének megerősödése, de egy, a Csepel–Kassa vonalat Pozsonyig majd Bécsig elvezető variáns is. Katowice ebben a versenyben tetemes helyzeti előnnyel rendelkezik, ha képes kihasználni lehetőségeit.

4.5. ábra

Pyrzowice regionális repülőtér személy- (fő) és cargoforgalmának (tonna) alakulása

Forrás: www.gtl.com.pl adatai alapján a szerző szerkesztése

4.2.6. Az átalakulás értékelése

Felső-Szilézia gazdasági átalakulása és regionális politikája két szempontból is tanulmányozásra érdemes. Egyrészt a régió Közép-Európában egyedi, kivételes adottságokkal rendelkező terület, s ennek megfelelően olyan kihívásokkal szembesült, amelyekkel más térségek nem. Egyszersmind a kritikus tömegek jelenléte megkülönbözteti a gyengébb közép-európai régióktól és bizonyos tekintetben a *központi régiókkal* teszi összehasonlíthatóvá; várható, hogy további fejlődése közelebb esik majd Nyugat-Európa nagy, összetett ipari térségeihez, pl. a Ruhr-vidékhez. Másrészt egyedisége ellenére értékes, általánosítható tanulságokkal is

szolgál, mint egy olyan régió, ahol a szerkezeti átalakulás mindhárom fő iránya markánsan megmutatkozik (lásd 2.2.2. rész).

Az ipari válságkezelés és a gazdasági modernizáció Felső-Sziléziában a hagyományos ágazatok átalakításával végbemenő innovatív szerkezetváltás és az új ágazatok letelepítésén keresztül megvalósított reindusztrializáció-diverzifikáció kettősén alapul; a nagyvárosi funkciókhoz kötődő üzleti és fogyasztói szolgáltatások fejlődése pont az ipar dinamizmusán alapul, miközben rá is visszahat. Ez a folyamat alátámasztja *Szalavetz* (2003b) érvelését a hagyományos iparágak megújulóképeségéről és a folyamatinnováció felhasználásában rejlő lehetőségeiről. A fokozatos szerkezetátalakításnak köszönhetően a régióban nem következett be az iparvesztés, vagyis a humán tőke leépülése és a dezindusztrializáció destruktív formájának uralkodóvá válása.

Tanulságos, hogy az ipari versenyképesség és befektetésvonzás forrása nem az olcsó, de képzetlen munkaerő, hanem a tanult és megfelelő munkakultúrájú szakemberállomány. Sem az aránylag magas bérszínvonal, sem a magas szakszervezeti aktivitás nem bizonyult elretentő tényezőnek. *Domański* (2003) egész Lengyelországra kiterjedő kutatásai kimutatták a költségelnyők erózióját és a helyi piacok illetve speciális képességek növekvő szerepét. Felső-Szilézia példája igazolja *Domański* állításait, és ismételten felhívja a figyelmet a helyi és regionális ipari milliók fontosságára. A következő években Közép-Európában a multinacionális iparvállalatok telephelyválasztásában és a létező kapacitások megtartásáról vagy áthelyezéséről szóló döntésekben növekvő szerepet kap a telephely vonzáskörzetének munkaerőbázisa (lásd 3.23. táblázat), és ez számos esetben minden bizonnyal döntőnek bizonyul majd. Kérdéses, hogy a jelenlegi konjunktúra fenntartható marad-e a pénzügyi válság által teremtett új környezetben illetve mennyiben reálisak a lehetőségek a tudásalapú ipar szélesebb körű megtelepedésére. Mindkét téren óvatos, de alapvetően optimista várakozásokat tartok indokoltnak.

Végezetül Felső-Szilézia példája kiválóan igazolja a kialakult intézményi környezet és lokális-regionális intézményépítés pozitív hatásairól felállított (H5) hipotézisemet. A régióban a sikeres regionális politikai cselekvés letéteményesei elsősorban a bottom-up kezdeményezésekből kialakult gazdaságfejlesztő intézmények és az őket létrehozó-menedzselő fejlesztési koalíció, amely nem csupán képes volt lehetőségei felmérésére és kihasználására, hanem sikeresen ellenállt a központi kormányzat – nálunk sajnos sikeres – újracentralizációs elképzelésének is. A régió autonóm kompetenciái és forrásai, döntéshozó képessége megkönnyítették az globális verseny kihívásaihoz történő adaptációt és az önálló válaszok megfogalmazásának esélyét. Ezt pedig nem elsősorban a felülről vezérelt gazdaságfejlesztés, hanem a saját érdekérvényesítő képesség birtoklása teszi lehetővé.

4.3. Pécs–Baranya: megújulási kísérletek egy periférikus ipari térségben

4.3.1. A térség fő adottságai

Pécs város és Baranya megye Magyarországon és Közép-Európában földrajzi és gazdasági periféria; ugyanakkor viszont – kulturális és oktatási centrumként – a város hosszabb ideje nagyobb ambíciókkal rendelkezik. *Turnock* (2001, 869.) Közép-Európa területi fejlődését átfogó szemléletben vizsgáló tanulmánya Pécsset külön említve felhívta a figyelmet a „kis barokk városok” fejlődési kilátásaira, amelyeket a nagyvárosi centrumok után egy új növekedési hullám lehetséges központjainak tart. Pécs és Baranya megye ipari átalakulásának elemzése során tehát azt is megvizsgálom, hogy miként szembesíthetők a megfogalmazott ambíciók és az optimista várakozások a térség valóságos állapotával. A disszertáció témájából adódóan Pécsre és a szocialista fejlesztéspolitika eredményeként létrejött bányászvárosra, Komlóra helyezem a hangsúlyt; a megye határmenti rurális perifériáinak és kisvárosainak kérdésével bővebben nem foglalkozom.

Bár Pécs története a római korra nyúlik vissza, 1367-ben pedig itt hozták létre Magyarország első egyetemét, a város mindmáig periféria maradt. A török kiűzése után közepes jelentőségű egyházi székhely, a dualista Magyarország településrendszerében pedig csak részleges regionális központ volt; rangját inkább a környező területek városhiányos településszerkezetének és igazgatási-oktatási-szellemi szükségleteinek köszönhette, mint gazdaságának (v.ö. *Beluszky* 2003). A város az iparfejlődés első hullámában hagyományos, a német polgárság munkakultúrájára alapozó, gyakran presztízscikket előállító iparágakkal rendelkezett: öntöde, Zsolnay porcelángyár, Angster orgonagyár, továbbá főként könnyűipari (kesztyűgyártás, bőripar, sörfőzés, pezsgőgyártás, dohányipar, textilgyártás) tevékenységek jelentek meg benne. A mecseki kőszén bányászata elsősorban a Dunai Gőzhajózási Társaság, kisebb mértékben egy fokozatosan kialakuló gépipari bázis szükségleteinek fedezésére indult meg (*Horváth* 2006, *Kaposi* 2006). A várost a világháború utáni területvesztések felértékeltek a magyar térszerkezetben: a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem áttelepítésével korábban hiányzó tudástőkéhez jutott, míg az új országhatárokon belül egyedül itt megtalálható feketekőszén-készletek a bányászat megerősödéséhez vezettek. Ezzel együtt az ipar stagnált; méreteiben nőtt, de szerkezete 1945-ig alig változott, és Pécs továbbra is inkább kulturális és igazgatási szerepköréről volt ismert.

4.3. táblázat

Baranya megye fő adatai (2007)

Mutató	Érték	%
Terület (km ²)	4.430	
kistérségek (LAU-1) száma	9	
települések száma	301	
ebből város	12	3,98
ebből falu	289	96,02
Népesség	396.633	
ebből városi	256.225	64,60
aktív	150.000	37,82
foglalkoztatott	115.813	
ebből mezőgazdaság	5.917	5,10
ebből ipar és építőipar	33.715	29,10
ebből szolgáltatások	76.181	65,80
munkanélküli	11.300	7,5
népsűrűség (fő/km ²)	89,5	
GDP/fő (2005, PPS)	10.438	
Magyarország átlagában		72,53
EU-27 átlagában		46,60
Összes beruházás (2006, millió Ft)	99.231	
ebből ipar és építőipar	34.339	34,60
Bruttó hozzáadott érték (2006, millió Ft)	585.296	
ebből mezőgazdaság	47.780	8,16
ebből ipar és építőipar	148.803	25,42
ebből szolgáltatások	388.713	66,42

Forrás: Megyei és területi statisztikai évkönyvek alapján a szerző számításai és szerkesztése

A térség fejlődésének fő vonása a periférikus helyzet és a kulturális központi szerep felé való törekvés közötti feszültség, amit a szocialista iparfejlődés is csak egy ideig tudott megtörni. A városi elit radikálisan eltérő politikai körülmények között, az 1930-as, 1960-as és 1990-2000-es években is decentralizációs elképzelések képviselőjévé vált, de igényeit nem tudta hatékonyan érvényesíteni. Az első két alkalommal az ipari beruházások megszerzése, a harmadik esetben pedig az endogén erőforrásokra alapozott növekedés és a klaszterfejlesztés álltak az elképzelések középpontjában; mindegyik esetben megindult egy intézményfejlődési folyamat, amelyek azonban politikai- és tudástőke hiányában kifulladt, és a térség közepes fejlettségű, de stagnáló maradt. Az ipari átalakulás Felső-Sziléziával ellentétben nem a hagyományos nagy iparvidékekre jellemzően, hanem egy specifikus út mentén, a dezindusztrializáció kiteljesedésével és egy elsősorban szolgáltatásokra alapozott fejlődési pályára állás kísérletével valósult meg. Ez azonban inkább passzív adaptációs folyamat, mint aktív intervenció eredménye; az intézményi tényezők gyengesége miatt erős útfüggőségről, az örökölt struktúrák hosszútávú túléléséről beszélhetünk.

4.3.2. Periférikus iparfejlődés és diverzifikációs kísérletek az államszocialista időkben

Baranya megye gazdasági lehetőségeit 1949 és 1989 között a szocialista rendszer fejlesztés-politikája, ezen belül az annak első hullámában fejlesztett dunai kohászati komplexum erőforrásigénye határozta meg. A megvalósult iparosítás és urbanizáció a Mecsek természeti erőforrásait kiaknázó kitermelő- és nehézipari beruházásokkal járt; a korábban könnyűipari és igazgatási szerepkörökkel rendelkező Pécs valamint az újonnan „megalapított” szocialista iparváros, Komló, új ipari kapacitásokkal gazdagodott és nehézipari körzetté vált (ezt tükrözik a 4.4. táblázat adatai is).

4.4. táblázat

Pécs város és Baranya megye fő szerkezeti mutatói, 1950–2005

		1950	1960	1970	1980	1990	2000	2005
Népesség	Baranya	362.800	400.000	421.200	423.500	418.600	400.800	398.400
	Pécs	87.500	114.13	141.300	168.700	170.000	157.300	156.100
	Komló	6.955	24.850	28.100	30.319	29.973	27.372	26.710
Foglalkoztatás (%)	mezőg.	56,5	39,2	29,7	19,9	18,3	8,1	6,0
	ipar	19,9	30,2	41,1	42,2	38,7	33,1	29,5
Munkanélküliségi ráta (%)	szolgált.	23,6	30,6	29,2	37,9	43,0	58,8	64,5
		-	-	-	-	4,2*	7,1	8,4
Beruházások (%)	mezőg.	n.a.	10,9	25,1	25,1	25,7	5,7	8,1
	ipar	n.a.	65,1	41,6	37,6	37,5	54,9	37,9
	szolgált.	n.a.	24,0	33,3	37,3	36,8	39,4	54,0
Köszétermelés (1000 t)		1.400	2.847	4.151	3.065	1.735	753	0

* – 1992-ben 10.9%, 1993-ban 13.5%-on tetőzött; de jelentősebb rejtett munkanélküliség feltételezhető.

Forrás: Megyei és területi statisztikai évkönyvek alapján a szerző számításai és szerkesztése

A korabeli szakirodalom, pl. Markos 1962-es monográfiája (*Markos 1962*) Pécsset fejlett bányászattal, iparral és kultúrával rendelkező településként¹⁰⁹, Komlót pedig „új, korszerű szocialista iparvárosként” és a szocialista gazdaságpolitika sikereként említi. Az ipar fejlődése erősen monostrukturális, egy ágazathoz kötődő gazdasági szerkezetet hozott létre; a korábbi iparágak stagnáltak vagy visszafejlődtek, többek között a bányák szívóhatása miatt (*Kaposi 2006*). A kőszén mellett már az 1940-es években megindult az uránkészletek kutatása (szovjet irányítás alatt). Az ércbányászat adatai nem jelennek meg a hivatalos statisztikákban, de a foglalkoztatottak létszáma az 1960-as évek végéig mintegy 8.000 főre emelkedett.

A fejlődés ebben a periódusban meghatározóan kívülről vezérelt volt, irányait központi döntések és a dunai vasmű igényei jelölték ki. A beruházásokat is az Országos Tervhivatal szervei irányították; egy 1950-es dokumentum (*BML/36/1/1950/81. 1950*) Komló fejlesztésé-

¹⁰⁹ Ipari jellegét bizonyítja, hogy a város népességének 42%-a bányászati és ipari dolgozó volt (*Markos 1962*).

ben öt tervező és tizenkét kivitelező vállalatot sorol föl, közöttük azonban csupán két helyi szereplő található (közülük egyik maga a szénbánya, míg a másik bányavidéki építési vállalat). Egy másik jelentés (*BML/36/1/1952/37*. 1952) is arról tanúskodik, hogy a döntéshozatal teljeskörű centralizációja következtében a beruházások megvalósításában a helyi akaratnak nem volt szerepe. Ebben a helyzetben a megyei vezetésre pusztán végrehajtó feladatok maradtak; lényegében az időszakot az operatív pótcselekvések korának nevezhetjük. Mivel az érdemi tervezésben és irányításban nem kapott szerepet, a pártbizottság „ál-döntéshozatal” végzett: a jegyzőkönyvekben felbukkanó ügyek mindennapos problémákhoz kapcsolódnak. Ezzel szemben jellemzően városvezetési – ellátással, infrastrukturális problémák megoldásával kapcsolatos – feladatok hárultak a bányavállalatokra; Komló és a Pécsen felépült új munkásnegyed a helyi tröszt lakótelepeként funkcionált, ennél fogva mindennapi ügyeiben személyesen az igazgatónak kellett döntenie. A vállalati szemlélet *szükségyszerűen* termeléscentrikus volt, különösen a felemelt termelési mutatók és a szűkített keretek ismeretében¹¹⁰, s ezeket a prioritásokat követte a lakossági igények kielégítésében is, vagyis költségminimalizálásra törekedett. A bányászat mellett nem épült ki elégséges lakásállomány és infrastruktúra, s még 1965-ben sem sikerült megoldani a nők foglalkoztatási gondjait.¹¹¹ A magas egy főre eső jövedelmek azonban elfedték a problémákat, és ekkor az országos fejlesztéspolitika sem vállalkozhatott a megoldásukra; Pécs országos periféria, Komló pedig a periféria perifériája volt (utóbbi nagy hatást kiváltó szociografikus tárgyalását lásd *Moldova* 1971).

Az 1960-as évek elejétől megfigyelhetők a fejlődési feszültségek és urbanizációs hiányjelenségek feloldására tett kísérletek. Ezek először központi intézkedésekkel (lakásépítések, a bányászati trösztök fúziója, korlátozott helyiipari fejlesztések a női munkaerő lekötésére) valósultak meg, az évtized közepétől azonban a helyi politikai és kulturális elit törekvései is megfigyelhetők egyfajta helyi kormányzás kialakítására, a város intézményeinek megerősítésére és a gazdasági szerkezet diverzifikációjára. A megyei elképzelések első összegző dokumentuma az 1965-ös iparpolitikai koncepció (A KB 1964. XII. 10.-i határozata alapján az 1965 évi feladataink, *BML/1/1965/2*. 1965), amely lényegében az Új Gazdasági Mechanizmus idejéig érvényben maradt. A tervben a már létező nehézipari szerkezet továbbfejlesztésére esett a hangsúly, de korrekciós szempontok érvényesítésével (pl. magasabb termelékenység, szervezettebb és hatékonyabb vállalati működés, szervezeti összevonások) és szerkezeti di-

¹¹⁰ Komlón az 1955-re tervezett 855.000 t széntermelést a korrigált tervben 1.380.000 t-ra emelték, miközben az 1950-re előirányzott 60 millió Ft beruházási igényből 51 milliót, 1951-ben 106 millió helyett 85 milliót teljesítettek. A keretszűkítés két fő következménye a szükségmegoldások alkalmazása és a beruházási elmaradások halmozódása volt.

¹¹¹ Ekkor Komlón a munkaképes korúak közül a férfiak 88,4%-a, de a nőknek csak 36,8%-a rendelkezett munkával (*BML/1/1965/9*. 1965).

verzifikációval összekapcsolva. A koncepcióban, továbbá több tervdokumentumban és jelentésben (*BML/1/1965/9. 1965, BML/1/1965/5. 1965 stb.*) megjelennek a fő térségspecifikus gondok; a rákövetkező években törekedtek a lakossági problémák megszüntetésére és új munkahelyek letelepítésére. Komlón nem a „továbbfejlesztés”, hanem a „kulturáltabbá tétel” nyert elsőbbséget, bár ezt a változást a város vezetése látható aggodalommal figyelte, mivel a város visszafejlesztésétől, háttérbe szorulásától tartott.

Az 1968-as gazdasági reformok mellett az energiafogyasztás korszerűsítése is szükségessé tette a fejlesztési irányok revízióját (Baranya megye iparfejlesztésének távlati feladatai, *BML/1/1969/3. 1969*). Ez a koncepció az első valóban önálló terv; a kor lehetőségeihez mérten előremutatónak értékelhetjük, mivel nem csupán az egyoldalú iparszerkezet problémájával való szembenézést, hanem a problémák komplex kezelésének egy lehetséges irányát is tartalmazza. A tervezők felismerték, hogy az új gazdasági feltételrendszerben a bányászat már nem képes a fejlődés motorjaként működni; termékei iránt csökken a kereslet, miközben már saját munkaerőszükségletének kielégítése is gondot jelent számára. A távlati fejlesztéseket ezért többemű stratégia volt hivatott megalapozni. Már korábban megkezdődött a második világháború előtti könnyűipar rekonstrukciója, csekély beruházási összegekkel de nagyobb foglalkoztatott létszámmal. A pártvezetés területileg differenciált stratégia keretében Pécsnek nehézipari, kulturális és egészségügyi, Komlónak nehézipari, Mohácsnak könnyűipari, Szigetvárnak pedig élelmiszeripari-könnyűipari központi szerepkört szánt. Bár a koncepció hangsúlyozta a természeti kincsek mint fejlesztési potenciál jelentőségét, felhívta a figyelmet a növekvő népesség elhelyezésének más lehetőségeire is: mivel a szénbányászat fokozatos visszafejlesztésével (a 18.000-es létszám 1980-ra 9.200-ra csökkent volna) számolt¹¹², szükségesnek tartotta hosszú távon is perspektivikus iparágak meghonosítását. Ideális megoldásként a vegyipart emelték ki – építve a megmaradó széntermelésre és a ritkafémek felhozatalára is – vertikális integráció keretei között. A műszer- és gépipar ennél támogatói szerepet kapott; a stratégiaalkotók fővárosi vállalatok részegységeinek letelepítésével számoltak.

Az 1969-es terv alulról építkező stratégiaként értékelhető egy centralizált országban, ahol a helyi és területi érdekek képviselőit gyengén, s főleg informálisan kerülhetett sor. A tervet további iterációiban felvizezték, s bár jó eredményeket értek el az infrastrukturális fej-

¹¹² A bányabezárások lebonyolításában már voltak helyi tapasztalatok, mivel már 1966-tól megindult a hidasi bánya és brikettüzem felszámolása és az ezzel járó feladatok megoldása, a létesítmények alternatív hasznosításával, bányászok rekolonizációjával stb. (Jelentés a hidasi bányauzem leállításával kapcsolatos feladatokról, *BML/1/1966/2. 1966*)

lesztésekben és új munkahelyek létrehozásában¹¹³, a fő diverzifikációs célok nem teljesültek. Az újrarendeződő energiapolitika először elhalasztotta a bányászat visszafejlesztését, majd teljesen letett róla. Nem sikerült új húzóágazatot telepíteni a megyébe; sem a vegyipari, sem a gépipari kapacitások nem növekedtek nagy mértékben, önálló üzem helyett csak néhány kisebb jelentőségű részleg kihelyezésére került sor, amelyek rövid távon enyhítettek a foglalkoztatási gondokon, de hosszútávon a periférikus jelleg konzerválódását eredményezték. Baranya lényegében egy, a szocialista időszakban tipikus, de a rendszerváltás után is érvényesülő köztes csapdahelyzetbe került: annyira nem volt fejlett, hogy ipara dinamikus maradjon, de annyira igen, hogy az állandó forráshiánnyal és feladattöbblettel küzdő állami fejlesztéspolitika nagyrészt elkerülje.¹¹⁴ A látszatfejlettség konzerváló ereje végsősoron depresszióhoz, majd a bányászat és az ipar gyors széthullásához, megszűnéséhez vezetett, bár fennmaradó hagyományai a mai elektronikai és gépipar bázisát képezik.

A szénbányászat válsága, amelynek munkaerőhiányával a helyi elit már az 1960-as években szembesült, s amely az 1970-es évektől egyre erősebb krízistüneteket mutatott, lekötötte a fejlesztési források zömét és kizárta a valós szerkezetátalakítási intézkedéseket. Ezzel együtt 1970 és 1990 között az éves széntermelés 58%-ot esett vissza, miközben jelentős összegeket költöttek a foglalkoztatás szinten tartására. 1979-ben ismét sor került a megyei iparpolitika újrafogalmazására (Baranya megye iparának távlati fejlesztési irányelvei, *BML/1/1979/24*. 1979). Erre külső és belső tényezők egyaránt okot adtak: az állam politikájában a külgazdasági orientáció fokozása és az importhelyettesítés, a megye oldalán az ipari hanyatlás következményei és a várt fejlesztések elmaradása volt a döntő motivációs erő. A koncepció a meglévő gazdasági bázisra alapozott fejlesztést kívánt megvalósítani: reálisan értékelte a csökkenő munkaerő és a fejlett ipari kultúra hatásait, de nem számolt a bányászat további visszaesésével; sőt, termelésbővülést jósolt és az ágazat komplex rekonstrukciójára, új üzem létesítésére tett javaslatot.

A terv lényegesen rövidebb életűnek bizonyult elődjénél; már 1984-ben felülvizsgálatra szorult (Jelentés az ipar helyzetéről és feladatairól, *BML/1/1/1984/2*. 1984). A korábbi problémákat nem sikerült korrigálni; az „új” ipar stagnált, nem ágyazódott be a helyi gazdaságba, termékeit alacsony feldolgozottsági fok és magas importhányad jellemezte, vagyis jellegzetes periférikus struktúráról beszélhetünk. A fejlesztési program a bányászatban a nemzetgazdasá-

¹¹³ Hidason műtrágyagyártó üzem, Komlón a MOM és a Május 1. Ruhagyár, Pécsen a Mechanikai Laboratórium polgári és hadicélú híradástechnikai alkatrészeket gyártó üzeme, majd 1975-től az Egyesült Izzó gépgyártó egysége települt meg.

¹¹⁴ Az 1974-ig megvalósított beruházások 1/3-a így is a szénbányarekonstrukcióhoz kötődött, a régi iparszerkezet újratermelődését szolgálta.

gi szintű beruházásokat (vagyis a Liász-program keretében várt teljeskörű rekonstrukciót), a többi területen az exportképes tevékenységek fokozását és a meglévő kapacitások gazdaságosabb kihasználását szorgalmazta. A dokumentumból és a vita jegyzőkönyvéből látható, hogy 1969-cel szemben a megyei vezetést a követő magatartás jellemezte: radikális változásokra nem szánta el magát, ehelyett kisebb lépéseket tartott célszerűnek; a koncepcióban keveredtek a stratégiai és taktikai feladatok. Ez a probléma a későbbiekben fokozódott: a Magyar Kereskedelmi Kamara dél-dunántúli bizottsága által készített jelentés (*BML/1/7/1986/1*. 1986) beszámolója alapján a tervezési tevékenység az időszakban végletesen reaktívvá, a prognosztizált zavarok elhárítójává vált, s nem a vállalatok orientációját, hosszútávú fejlődését szolgálta. Ez tulajdonképpen a tervezés létét kérdőjelezte meg, hiszen – a labilis piaci környezetben – inkább operatív irányításként működött. A rendszerváltás idején született, tervezeti formában maradt utolsó iparpolitikai koncepció (*Baranya megye területfejlesztési stratégiájának alapjai* 1990) számára így már adottságként élt a bányászat leépülésének szükségszerűsége, s a kiutat szerkezetváltási stratégiákban látta.¹¹⁵

Bár a szocialista időszak diverzifikációs–szerkezetváltási kísérletei kudarcot vallottak, a fejlődésben más irányok sikeresek voltak és fokozatosan egyre nagyobb hatást gyakoroltak Pécs életére. A helyi elit az 1960-as években megakadályozta az egyetem megszüntetésére irányuló törekvéseket, majd sikeresen lobbizott kibővítéséért; 1969-ben a Pécsi Akadémiai Bizottság megalapítása, 1970-től pedig az először kihelyezett tagozatként működő Közgazdaságtudományi Kar jelzi az új orientációt. Ebben a periódusban fokozatosan megváltozott a város imázsa és önképe; a társadalom az elhanyagolt értékek felé fordult, és egyre inkább egy kultúrájáról, művészetéről és tudományáról híres településként tekintett városára. Az iparvárosi identitás már az 1980-as években elhalványult¹¹⁶, az utolsó fejtés bezárása után pedig a város szénbányász múltja távolibbnak és valótlanabbnak tűnik, mint a XIX. század polgári milliője. Ezzel szemben Komló „ipari város” maradt még úgy is, hogy a dezindusztrializációs folyamatok semmivel sem kímélték jobban, mint Pécsét. A megújult identitással szemben azonban Pécsen is egy gyenge döntéshozó elit állt: a civil társadalom bővülését nem követte intézményfejlődés, a stratégiaváltás meghaladta a politika képességeit.

¹¹⁵ Főbb irányai: új iparterületek - ipari parkok létesítése (új húzóágazatok letelepítése), iparvállalatok profilváltása, munkaerőátképzés és reorientáció, infrastruktúra javítása, erősebb élelmiszeripari és mezőgazdasági termelés.

¹¹⁶ A munkaerőhiány pótlására lengyel bányászok letelepítésével kísérleteztek, de már a korabeli dokumentumok kiemelik az intézkedés széles népszerűtlenségét a lakosság körében.

4.3.3. A kultúraalapú regeneráció szerepe a szerkezetváltásban

Közép-Európa ipari átalakulásában a Dél-Dunántúl ismét köztes helyzetbe került. Nem tudott felzárkózni a központi régió és a Bécs-Budapest tengely gyorsabb és sikeresebb szerkezetváltáson keresztülmenő területeihez, bár nem is élt át Észak-Magyarországhoz mérhető depressziót (Faragó 1999, Barta 2005). Jugoszlávia felbomlása és a periférikus területi pozíció megghiúsította a déli-délnyugati kapuszerepre és vásárvárosi pozícióra vonatkozó törekvéseket és visszavetette a külföldi működőtőke beáramlását; a térség periféria, bár nem szegény periféria maradt. A szénbányászatban gyors leépülés ment végbe, amit a válságba került és olcsóbb külföldi nyersanyagforrásokhoz jutó kohászat zuhanó kereslete és a gazdaságtalan termelés is súlyosbított. Az egyre gazdaságtalanabbul művelhető uránkészletek kiaknázása hasonlóan visszaesett; mindkét esetben fokozatos, a társadalmi és politikai feszültségek elkerülésére törekvő üzembezárások zajlottak le (a szénbányászat 2005-ben, az uránkitermelés 1997-ben szűnt meg végleg). A folyamat Komlón járt súlyos következményekkel, mivel a város gazdasága szinte teljesen monofunkcionális volt, és a részlegipar összeomlása a kevés alternatívát sem kímélte. Más ágazatok hiányában ma is igen magas az inaktivitás; a lakosságban magas a nyugdíjasok, munkanélküliek és a szociálpolitikából élők aránya; az aktívan dolgozók nagy része Pécsre ingázik.

A rendszerváltás után több, a szerkezetváltást célul kitűző elemzés és stratégia született. A Mecseki Szénbányák Vagyonhasznosító Központja megbízásából kidolgozott *Javaslatok a mecseki szénbányászat regionális szerkezetátalakítási programjának megalapozására* (1992) című dokumentum egy szelektív fejlesztési stratégiára tett javaslatot a szénbányászat fokozatos leépítésével és feldolgozóipari tevékenységek megjelenését támogató, vegyes ipari profi-
lok kilakítására törekvő diverzifikációval; Komlón a különösen súlyos válság miatt kormányzati támogatásban részesülő kiemelt gazdasági övezet létesítését, Pécsen a felszabaduló bányászati területeken inkubátorházak és ipari parkok kialakítását tartotta szükségesnek. A stratégia hangsúlyozta az ipartelepítés munkaerőszükségletének minőségi elemeit (átképzési programokat sürgetve), és az új iparágak kialakítójaként számolt az átalakult szénbányákkal is (v.ö. a Ruhr-vidék példáját). Elmondható, hogy a nyugat-európai tapasztalatokat felhasználó stratégia egyes részelemei a későbbiekben valóban megjelentek a térség fejlesztéspolitikájában, de nem egységes válságkezelési csomagként, hanem szakaszosan és több, eltérő irányból felmerülő kezdeményezésre. Hasonló sorsra jutott az Országos Foglalkoztatási Alapítvány megbízásából elkészített *Komló és környéke komplex kistérségi fejlesztési irányai* (Kóródi

1994). A humántőke szerepét újra és újra hangsúlyozó, a műszaki tudást versenyképes terméké fejlesztési javasoló koncepcióból nem lett gyakorlati cselekvés.

A térség ipari átalakulása a *dezindusztrializáción alapuló típus*hoz kötődik (lásd 2.2.2. rész); ezen belül Pécsen jobban érvényesülnek a pozitív, Komlón a negatív konzekvenciák.¹¹⁷ Az átalakulási folyamat az 1990-es években passzív és piacvezérelt volt, jelentős útfüggőséggel. Az elektronikai és gépipari tradíciók egy része külföldi működőtőke-beruházásoknak köszönhetően maradt fent vagy alakult át (Hantarex, Nokia, majd Elcoteq, Hauni), és ebből az élelmiszeripari tevékenységek egy része is profitált (Pécsi Sörgyár, British-American Tobacco). Ezek az utódvállalatok a város iparának legjobban teljesítő részei, bár az általuk alkalmazott technológia közepes színvonalú, tulajdoni és irányítási viszonyaik alapján pedig lényegében a szocializmus részlegiparához hasonló szerepet töltenek be. Hosszú távon jelentkező kárt okozott a rendszerváltás előtt még működő termékfejlesztő központok leépülése vagy megszüntetése (ilyen központok működtek a dohánygyártásban, az urán- és szénbányászatban, de a bőr- és húsiparban is), amelyeket nem pótoltak és nem pótolhatnak a megerősödött egyetem szellemi kapacitásai.

Más vállalatok hazai tulajdonban maradtak, és jellemzően kisebb részekre bomlottak (kesztyűgyártás), megszűntek (bőripar, 2009 februárjában) vagy a közsféra segítségével maradtak fent (Zsolnay kerámia). Az átalakulással a nagyfoglalkoztató bányászat eltűnésén kívül nem következett be alapvető szerkezeti megújulás; az ipar ágazati struktúráját a korábbi tevékenységek öröksége alkotja, amelyben különösebb belső szervezettség vagy térségi specializáció nem fedezhető föl. 2001-ben Baranya megye rendelkezett az országban a legalacsonyabb egy főre eső ipari termelési értékkel (*Rácz* 2008); 2007-ben 820.000 forinttal megelőzte Szabolcs-Szatmár-Bereget (811.000), Békést (810.200) és Nógrádot (794.700), de messze elmarad az országos átlagtól (2052.800). A terciér foglalkoztatás arányában Baranyát csak Pest megye előzte meg – úgy, hogy ott a dezindusztrializáció a központi régiókra jellemző utat járt be (lásd 3.3.2. rész). A dezindusztrializáció, a szolgáltatásgazdaság kialakulása után a térséget nem jellemzik az ipar látványos válságjelenségei; éppen ellenkezőleg, az alapvető probléma a versenyképes ipar hiánya, amelynek megjelenését az 1990-es évek közepétől a humántőke gyengesége is kétségessé teszi. Mind a képzett szakmunkások, mind a műszaki és természettudományos felsőoktatásban részesülők aránya kedvezőtlen képet mutat; hiányzik az újraiparosításhoz szükséges tudásbázis és nagyrészt ennek intézményi háttere is.

¹¹⁷ A munkakultúra eróziója többször feltűnt a helyi vezetőkkel és vállalkozókkal történő beszélgetéseken; egy helyi iparvállalat vezetője kiemelte, hogy cége növekedésének álló fő akadályja már nem a piacok megtalálása és a kereslet szűkössége, hanem az, hogy hogyan talál a régióban megfelelő szakképesítéssel rendelkező, naponta nyolc órát végigdolgozni képes és nem alkoholista munkaerőt.

Az útfüggőségnek egyúttal pozitív aspektusai is vannak a kulturális, oktatási és fogyasztói szolgáltatások esetében. Az 1990-es évek elején készült fejlesztési stratégiák és tanulmányok már felhívják a figyelmet a Pécsen koncentráltan megjelenő kulturális jelentőségére, és a nemzetközi városversenyben tapasztalható gyengeségeik említése mellett kihasználásukat, komplex, nemzetközi szinten is értékesíthető terméké fejlesztésüket javasolják (*Faragó – Horváth – Hrubí 1990, Horváth 1990*). A kultúra jelentőségét hangsúlyozza az 1995-ös városfejlesztési koncepció, amely először említi a „kulturális ipar” fogalmát (*Pécs városfejlesztési koncepciója 1995*), és a város jövőképeként egy tudásalapú gazdaságra, szolgáltatásokra és innovációra alapuló utat lát követendőnek.

Jelentkeznek azonban a szolgáltatásokra alapozott gazdaság gyengeségei is. A szolgáltatások köre túlnyomórészt a fogyasztói szolgáltatásokhoz (felsőoktatás, kereskedelem stb.) sorolható; az üzleti szolgáltatások részaránya aránylag alacsony, részben a termelősféra gyengesége, részben az üzleti szolgáltató cégek erős fővárosi koncentrációja miatt. *Raffay* kutatásai alapján Baranya 2004-ben Magyarország üzleti szolgáltatásokban erős megyei közé volt sorolható, de 7% fölötti értéke így is elmaradt a fővárosi mutató felétől. Míg az üzleti szolgáltatások és az idegenforgalom „exportképes” területi termékek, a fogyasztói szolgáltatások jobbra inkább jövedelemújraosztó és a régióból való forráskiáramlást megakadályozó funkcióval rendelkeznek (*Raffay 2006*).

4.5. táblázat

A Pécsi Tudományegyetem számokban

Kar	Alapítás éve	Hallgatók (2007–2008)		Alkalmazottak (2008)	
		fő	%	fő	%
Állam- és Jogtudományi	1921 (1865)	4.950	14,9	122	1,9
Ált. Orvostudományi	1951 (1912)	2.241	6,8	473	7,5
Közgazdaságtudományi	1975 (1970)	2.854	8,6	114	1,8
Egészségtudományi	1990	3.724	11,2	360	5,8
Természettudományi	1992 (1948)	2.756	8,3	198	3,1
Bölcsészettudományi	1992 (1833)	6.094	18,3	320	5,1
Pollack Mihály Műszaki	1995 (1970)	5.031	15,1	225	3,6
Művészeti	1996	551	1,7	70	1,1
Illyés Gyula Főiskolai	2000 (1977)	1.875	5,6	110	1,7
Felnőttképzési és E.E.F.	2005	3.172	9,5	86	1,4
Klinikák		-	-	2.830	44,9
Rektorátus és egyéb adm.		-	-	1.398	22,1
ÖSSZESEN		33.248	100,0	6.306	100,0

Megjegyzés: Az alapítás éve az önálló karrá válás időpontját jelzi, a zárójelben az oktatási tevékenység kezdete illetve történelmi előzmények szerepelnek.

Forrás: www.pte.hu és Poór – Kolbe 2008 alapján a szerző számításai és szerkesztése.

A kulturális funkciók fenntartásában és generálásában a Pécsi Tudományegyetem és jogelődjei központi szerepet játszottak. A 33 ezer hallgató (köztük 1.130 PhD/DLA képzésben vesz részt a 20 doktori iskola egyikében) és 6.300 alkalmazott az egyetemet a város és a régió legnagyobb foglalkoztatói közé emeli (4.5. táblázat); Pécs városában jelenléte multiplikátorhatással jár, különösen az albérletek, áruk, fogyasztói szolgáltatások és kultúra iránti keresletben.¹¹⁸ Az egyetemvárosi rang a város hangulatában, vonzerejében is megmutatkozik. A felsőoktatás a nyugati példákhoz, pl. Leedshez (*Baka – Gazdag* 2002) vagy Newcastle-hoz (*Mezei* 2001) hasonlóan szerepet kapott az ipari átalakulás folyamatában; többek között az egyetem jelenléte és kereslete mentette meg a várost a klasszikus iparvesztéssel járó mély depressziótól. Gyengeségeként értékelhető viszont a műszaki és természettudományok alacsony részaránya a diszciplináris tagozódásban. A műszaki és természettudományos képzés valamint az ipar és innováció kapcsolatára számos munka (köztük *Anselin – Varga – Acs* 1997, *Horváth* 1998 és *Egyed* 2008) felhívta a figyelmet; az egyetemen azonban ezek a karok gyengék, s a helyi gazdasággal nem építettek ki erős kapcsolatokat. Lengyelország és Románia ipari térségeivel ellentétben az iparban dolgozó műszaki elit nem jelent meg erősen a felsőoktatásban, és az újraiparosítási törekvéseknek sem állt az élére. A kutatás-fejlesztés teljesítménye gyenge, 2007-ben a régióban mindössze a magyarországi kutatók 7,1 és a K+F-ráfordítások 2,5%-a volt található. A gazdasági fejlődésben az egyetem kulturális szerepe ma még meghaladja a tudományos, innovációs tevékenysége elégtelen mértékű, a működő innovációtranszfer pedig szinte teljesen hiányzik.

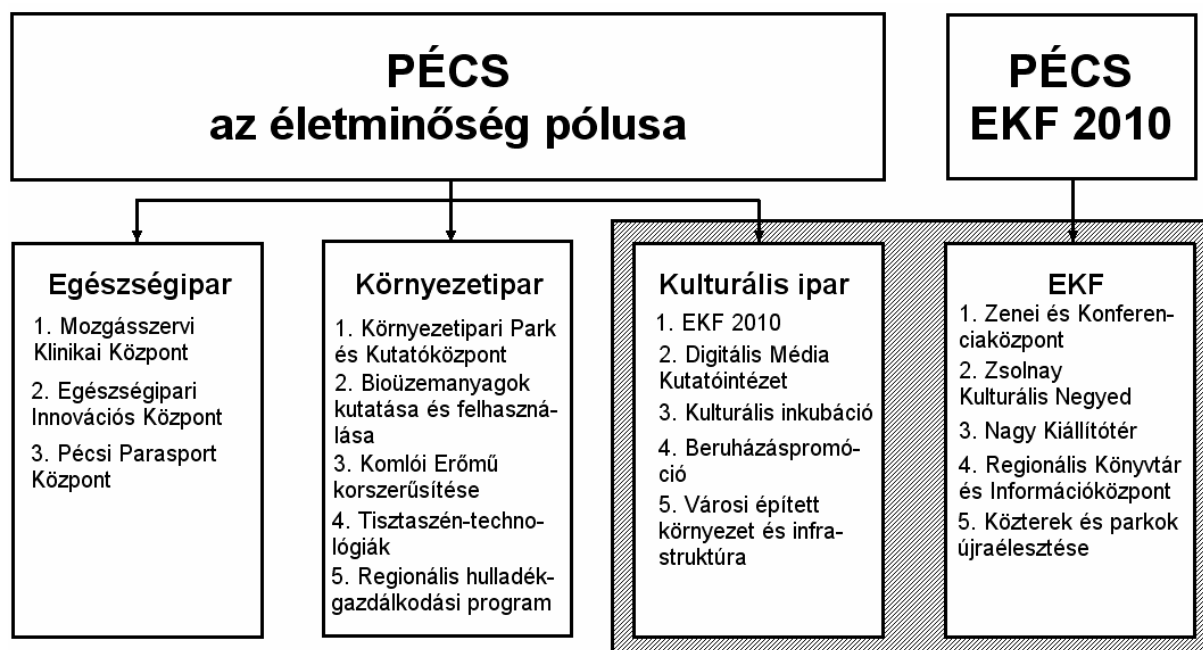
A szolgáltatásokra és kultúrára alapozott szerkezetváltás a fent felsorolt dokumentumok dacára inkább útfüggő jelenségként és sodródásként, mint irányított stratégiaként értékelhető. A döntéshozók részleges elitváltás után sem voltak képesek a stratégiai beavatkozásra; a helyi és regionális intézményrendszer gyenge maradt és nem alakult ki sikeres fejlesztési koalíció. Pécsset többször emlegették a magyar decentralizációs elképzelések forrásaként, ennek azonban értékelhető hatása nem volt a város fejlődésére; a centralizációra adott válasz nem az intézményépítés, hanem a provincializmus volt (*Horváth* 2007). A helyi intézményrendszer kísérletei a helyzet feloldására, így a Kereskedelmi és Iparkamara hálózatfejlesztése (*Póla* 2007) nem hozták meg a várt áttörést. Erős intézmények hiányában a személyes vezetői képességek szerepe (leadership) vált ezek pótlékává, ez az egyéni teljesítmény azonban nem helyettesíthette az effektív kormányzást, és a későbbiekben igen törékenynek bizonyult.

¹¹⁸ Felbecslésre lásd *Mezei* (2005) kísérletét, amely 2002-re havi 360 millió forintos fogyasztási többletet tartott reálisnak, akkor 21.000 hallgatóra; az inflációval korrigálva és a mai hallgatószámra vetítve ez kb. 802 millió forintot tenne ki.

4.3.4. Klaszterkezdeményezések mint a reindusztrializáció alapjai

Az 1990-es és korai 2000-es évek folyamatainak figyelembevételével Pécs két, egymással összefüggő stratégiát fogadott el az endogén erőforrásokra alapozott növekedés megindítására valamint az országos és európai területi versenyben való helytállásra. Az endogén növekedés mellett szólt, hogy a város és a régió nem volt képes kapcsolódni a Bécs-Budapest tengely külföldi működőtőkére alapozott ipari növekedéséhez, egyben azonban az országos fejlesztéspolitika 2007–2013 közötti prioritásaiból eredő külső meghatározottság is volt. Az országos politika (alapdokumentuma *Országos Területpolitikai Konceptió* 2005, bővebb értékeléséről lásd *Faragó* 2006) célja lényegében innovatív regionális klaszterek alapjainak létrehozása, amelyek középtávon a területi specializáció katalizátorává válhatnak. Az endogén növekedés jól illeszkedik a térség adottságaihoz; jobb fenntarthatóság és magasabb gazdasági beágyazottság jellemzi, mint a kívülről vezérelt növekedési modelleket, bár kiteljesedése lassabb folyamat és nem jár radikális területi átalakulással. *Horváth* (2003b) a Porter modelljéhez hasonló regionális klaszterek kialakulása és a reindusztrializáció lehetőségét emeli ki a stratégiában.

Pécsen a klaszterkezdeményezések alapja a 2006-ban elfogadott pólusstratégia (*Pécs, az életminőség pólusa*, 2006) és a sikeres Európa Kulturális Fővárosa pályázat (*A határtalan város* 2005). A két fejlesztési irány közös eleme az elsősorban városi adottságok kihasználására alapozó kulturális klaszterépítés; az egészségipar a klinikum és a szélesebben értelmezett, fizikai egészséget, szellemi-anyagi jólétet és kulturális fogyasztást is magában foglaló életminőség fogalma köré rendeződik (fő célcsoportjai a fiatalok és a visszavonulás utáni, de még aktív “ezüst generáció”), míg a környezetipari fejlesztések erősebb infrastrukturális-energetikai irányukkal távolabb állnak a fő iránytól (4.6. ábra). A póluskonceptió “iparágai” valójában ipari és fogyasztói szolgáltató elemek keverékei, nem tekinthetők egyértelmű reindusztrializációs törekvéseknek. Az ipari funkciók ugyanakkor magas tudástartalmú, az egyetemi tudásbázist kihasználó tevékenységekhez (pl. orvosi és ortopédikus eszközök előállításához), részben modern energetikai kutatásokhoz kötődnek.

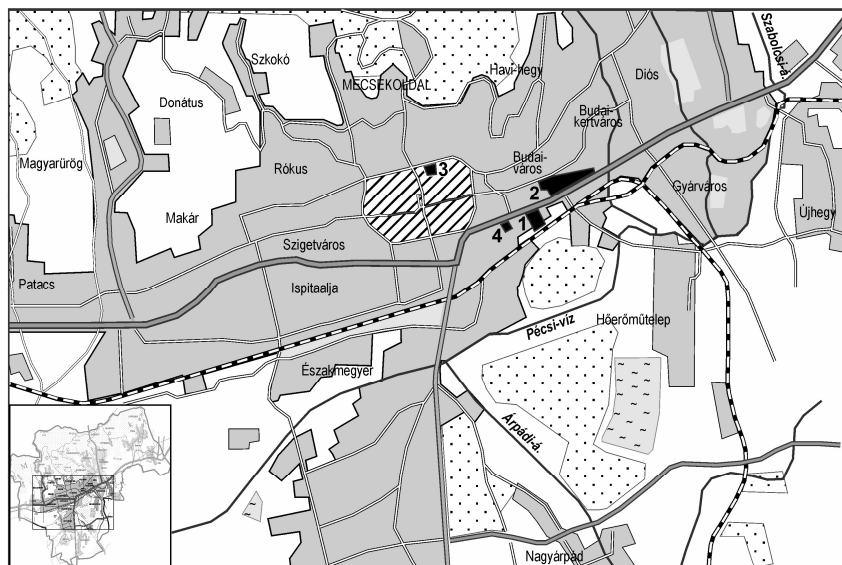

Forrás: Fejlesztési dokumentumok alapján a szerző szerkesztése

Az Európa Kulturális Fővárosa (EKF) koncepció külön említést érdemel, mivel egyaránt jó példát szolgáltat a dezindusztrializáción alapuló ipari átalakulás lehetőségeire és árnyoldalaira. A dezindusztrializációs folyamatok és a városi értékek felértékelődésének kettősét először Glasgow használta ki az 1985 óta élő európai EKF-törekvések keretében tudatos szervezeti váltási stratégia eszközeként; a kisebb léptékű projektek száma Nyugat-Európában tekintélyes, és a „kultúraalapú ipari regeneráció” az iparvárosok megújulásának elfogadott eszközévé vált. *Evans (2005)* és *Griffith (2006)* regenerációs kezdeményezéseket illetve EKF-projekteket összehasonlítva ugyanakkor szkepticizmusra int, mivel egy részük hosszabb távon, egy részük pedig egyáltalán nem járt a várost meglátogatók számának emelkedésével; ráadásul az európai „kultúrvárosok” csoportja erősen zártnak bizonyult az új belépők előtt. A kultúraalapú regenerációról még súlyosabb kritikát fogalmaztak meg a radikális földrajz képviselői (*Miles, 2005, Miles – Paddison, 2005*); nézeteik szerint ezek elsősorban retorikai konstrukciók maradtak, és nem voltak tekintettel a városi polgárok érdekeire, miközben rendre túlbecsülték a beavatkozás gazdasági, környezeti és társadalmi előnyeit. Felmerül még a nagyságrend kérdése (*Cooke 2008, Lorenzen – Frederiksen 2008*): a kulturális ipar rendkívül erős globális agglomerálódást mutat nagy- és világvárosokban, így lehetőségei a kisebb centrumok számára behatároltak; a kultúrateremtés–kultúratermelés gyakran nem elégséges a gazdaság dinamizálására.

4.7. ábra

Az EKF 2010 program tervezett létesítményei

Jelmagyarázat: 1 – Zenei és Konferenciaközpont, 2 – Zsolnay Kulturális Negyed, 3 – Nagy Kiállítótér, 4 – Regionális Könyvtár és Információközpont; *Raszter:* történelmi belváros
Forrás: Fejlesztési dokumentumok alapján a szerző szerkesztése

A pécsi EKF-program alulról építkező kezdeményezésként jött létre; az önkormányzat támogatásával, de elsősorban a városi civil társadalom képviselői vettek részt az első fejlesztési koncepció kidolgozásában, amely európai kontextusban a város határmenti fekvését és multikulturális társadalmát, Magyarországon a kulturális decentralizáció és a városi léptékváltás jelentőségét hangsúlyozta (*A határtalan város* 2005). Fókuszja elsősorban a városi tér “élhetősége” (jelentőségéről lásd *Alexander et al* 1977 és *Montgomery* 2003), “fiatalossága” és kulturális tartalma, a kisvárosi barokk, középkori és balkáni impressziók és a közép-európai alapok együttese. Az öt kulcsprojekt az alapkoncepciót “lefordítja” a beruházások szintjére, és a városközpont keleti irányú, leromlott területeket érintő kiterjesztésére törekszik (4.7. ábra). Jelentős momentum, hogy a város ipari örökségét a programban a Zsolnay-gyár, a XIX. századi polgári ipar létesítménye képviseli, míg a szénbányász múlt nem jelenik meg a koncepcióban. Az 1990-es évek második felében születtek elképzelések a bányászat fennmaradt épített örökségének hasznosítására és új funkciókkal való felruházására (erről jó felmérés született Pécs-Komló Komplex Tájrehabilitációs és Környezetállapot Programjában; *Faragó* 1997), és egy időben reális lehetőségként számoltak a Művészeti Kar ilyen elhelyezéséről, de a tervek végül nem valósultak meg.

A klaszterkezdeményezések megvalósítása, különösen az EKF-program lebonyolítása ismét élesen felvetette az elit és az intézmények gyengeségének kérdését. Nyilvánvalóvá vált,

hogy a döntéshozók nem képesek a nagyméretű projektek menedzselésére (*Bakucz 2007* helyesen fogalmaz, amikor kiemeli, hogy az EKF-pályázat elnyerése addig példátlan forrásokat, de felelősséget is adott Pécs vezetésének); a szükségszerűen innovatív tervek szemlélete pedig összeütközésbe került a magyar területfejlesztési gyakorlat bürokratikus mikromenedzsmentre, felelősségelkerülésre, az innovativitás elutasítására és átláthatatlanságra való hajlamával. A város egy személynél koncentrálódó döntési kompetenciákra épülő irányítási rendszere kudarcot vallott a polgármester balesetével, és előtűntek a személyes leadership miatt addig kevésbé szembetűnő intézményi hiányosságok. E sorok írásakor a fejlesztések késése bizonyos, valamikori megvalósulásuk mindkét stratégia esetén bizonytalan.

4.3.5 Az átalakulás értékelése

Pécs–Baranya ipari átalakulását egyszerre jellemzi az innovatív koncepciók megjelenése és a passzivitás, a tervek megvalósításakor jelentkező kapacitáshiány. Összességében egy periférikus térségről beszélhetünk, amely azonban bizonyos tényezők, elsősorban jövedelmi viszonyok alapján ennél a csoportnál kedvezőbb adottságokat mutatott fel.

Az államszocializmus alatt Pécs–Baranya fejlesztését a bányászat privilegizált helyzetének és a térség ipari periférikus jellegének ellentmondása jellemezte; az új szocialista város, Komló kétszeresen privilegizált és (különösen a szénbányák trösztösítését követően) kétszeresen periférikus helyzetű volt. A térség fejlődési pályája jó példát ad a konszolidált szocializmus területfejlesztési politikájának eredményeire, de korlátjaira is. Az 1960-as években, elsősorban központi intézkedésekkel sikerrel járt egyes szociális gondok (pl. a női munkahelyek hiányának) kezelése, amelyben kisebb beruházásigényű ipari létesítmények letelepítése vagy korábbi ipari hagyományok felélesztése jelentett megoldást. A gazdasági reformok időszakában azonban a térség elérte a rendszer által adott lehetőségek határait: az alulról építkező, a részleges szerkezetváltás–diverzifikáció igényével is fellépő törekvések megvalósítására a centralizált döntéshozatali keretek között nem volt lehetőség, a változásokban ellenérdekelt intézményi és politikai koalíciók megakadályozták az (időben felismert) problémák kezelését.

A posztszocializmus ipari átmenete ezért elsősorban a dezindustrializációhoz kötődik; a bányászat eltűnése után a fennmaradó ipari bázist gyenge, a nemzetközi gazdasági rendszerbe periférikus elemekként integrálódott vállalatok jelentik; a fejlettebb ágazatok meghonosodásának ma nem adták a humántőkefeltételei. A felsőoktatás, kultúra és a fogyasztói szolgáltatások tompították a válság hatásait, de nem voltak elégségesek a gazdaság új növekedési

pályára állítására; a fejlett üzleti szolgáltatások pedig – őket igénybevevő termelő szféra híján – aránylag gyengén vannak jelen a térségben. Kiviláglik, hogy a központi régiók számára járható szolgáltatásalapú fejlődési út lehetőségei nem elégségesek egy kevésbé urbanizált, periférikus térség számára; továbbra is, sőt, a korábbiaknál még inkább ipari beruházásokra, újraiparosításra van szükség. Különösen igaz ez „a periféria perifériájára”, Komlóra (de Baranya kisvárosaira és községeire is). Itt az ipar elvesztése lett az átalakulás kimenetele, voltaképpen kiterjedt „gazdaságmentes” övezetek alakultak ki, ahol a társadalom zöme közalkalmazott, nyugdíjas vagy állami transzferekből él, és amelyek különösen kiszolgáltatottakká válnak, ha a transzferek elapadnak.

A modern magyar fejlesztéspolitika a második generációs (2007–2013-as) programozási periódusban növekedési pólusok megalapozása mellett döntött; ezek a fejlesztési projektek lényegében innovatív klaszterkezdeményezések. Pécssett az ipari és szolgáltató tevékenységek keveréke szolgált a klaszter alapjául; egy nagyléptékű program, az Európa Kulturális Fővárosa 2010 nyomán a „kulturális ipar” fejlesztései kapták a legnagyobb hangsúlyt. Együttesen az EKF és a Pólus fejlesztései lehetőséget teremthetnek egy endogén növekedési pályára lépésre, de ma a fejlesztések sikeres megvalósulására nincs garancia, ráadásul véleményem szerint közép- és hosszútávon a hagyományos iparágak (elektronika, szakképzett munkaerőkínálatra alapozott gépipar) növekedési potenciálját sem lehet figyelmen kívül hagyni. Mindenesetre a pusztán terciarizációra alapozott fejlődés e „viszonylag jól álló” periférikus térség esetén is illúzióknak, még hozzá veszélyes illúzióknak bizonyult.

A továbblépés szükségessé teszi a növekedés háttérfeltételeinek javítását. Ez nem pusztán közlekedési infrastruktúrát jelent; sőt, az 3.3.2. rész megállapításaival (3.17. táblázattal) összhangban a tényezőkinálat humán oldala valamint a működő irányítási, intézményi rendszer a jövőben kulcsfontosságúvá válik. A térség azonban örökölt, súlyos intézményi deficitet hordoz. Az állami túlközpontosítás és a lokális–regionális tudás- és kapacitáshiányok *együttesen* vezettek a belső gyengeségekhez, amelyek rendre megakadályozták az aktív szerkezetátalakítási politikák alkalmazását. Bár Pécs már a rendszerváltás előtt innovatív ötletek forrása volt, ez az innovativitás csak akkor válik majd értékké, ha határozott és következetes cselekvés alapjává válik.

5. Összefoglalás

5.1. Kutatási eredmények

A disszertáció fő eredményeit hét tézisben foglaltam össze. A tézisek nem tekinthetők egy az egyben a hipotézisek tükörképének, de összességében választ adnak az általuk felvetett dilemmákra. A tézisekből öt kapcsolódik az ipar hosszútávú átalakulási folyamataihoz, míg kettő, (T1) és (T7) specifikusan a régi ipari térségek átalakulási útjai alapján megfogalmazható következtetés.

- (T1) Generálisan és specifikusan igazoltam, hogy az ipari átalakulás eltérő típusok mentén valósulhat meg, és ezek a típusok mind pozitív, mind normatív kategóriákként értelmezhetők. Az átalakulási típusok három fő iránya a hagyományos ipar megújulásához, a dezindusztrializációhoz illetve az új iparágak megjelenéséhez kötődik, az egyes típusokon belül pedig sikeres és sikertelen átalakulási forgatókönyvek különíthetők el. Így az átalakulási utak száma hat (innovatív szerkezetváltás, periférikus reintegráció, szolgáltatásgazdaság, iparvesztés, diverzifikáció és önfenntartásra irányuló gazdaság), de az egyes típusok nem csak különállóan, hanem egymással keverten is megjelenhetnek a térségi átalakulásban. (T1) hozzájárul (H3) igazolásához, és a részletesebb vizsgálatok, különösen a térségi esettanulmányok (H5) szerepét is kimutatják az adaptáció sikere vagy sikertelensége között. A felállított átalakulási tipológia differenciáltan értékeli az átalakulás jelenségeit illetve ezen belül az ipar továbbélő szerepét, és a későbbiekben elkészített esettanulmányokban is felhasználható.
- (T2) Közép-Európa iparának hosszútávú területi fejlődésében kimutattam az állami gazdaságirányítás befolyásoló szerepét. Bebizonyosodott, hogy e tekintetben az államszocialista fordulat nem jelentett törést, hanem a jelenség gyökerei a két világháború közötti fejlődési sajátosságokban találhatók meg. Ebben a tekintetben a rendszer-váltás teremtett merőben új feltételrendszert, mivel megsemmisítette a korábbi gazdaságirányítási rendszert, amely később sokkal gyengébben épült újjá. A gazdaságirányítás beavatkozási logikája mindvégig ágazati szemléletű volt, amit egyes időszakokban gyenge területi korrekciós intézkedések egészítettek ki; működését korszakonként eltérő mértékű diszfunkcionalitás jellemezte, ami az 1940-es és 1950-es években volt a legsúlyosabb. (T2) igazolja (H2) hipotézis felvetéseit.
- (T3) Kutatásaimmal bebizonyítottam, hogy az államszocialista iparban kialakult válság okai és jelenségei az eltérő politikai feltételrendszer dacára összevethetők Nyugat-

Európa fejlődési folyamataival. Az átalakulás nem alapvető vonásaiban, hanem az államszocialista fejlődés három specifikus vonásában, a szocialista gazdaságpolitika területi diszfunkcióiban, a gazdasági alkalmazkodást elősegítő mechanizmusok sérülésében valamint a rendszerváltás új feltételrendszerében mutat eltérést nyugati pandantjától; a posztszocializmus ipari válsága időben megkésett, térben kiterjedtebb, hatásaiban pedig súlyosabb volt a nyugatinál, de nem volt *lényegileg* másmilyen. A (T1)-ben lefektetett ipari átalakulási típusok Közép-Európa régi ipari térségeiben is megfigyelhetők és elválaszthatók egymástól. (T3) és kisebb mértékben (T2) implicálja (H1) részleges elvetését (pontosabban árnyalását): az ipar területi fejlődése egyes vonásaiban eltérő volt a két eltérő gazdasági rendszerben, de ez nem más minőségi kategóriák, hanem hangsúlyok és fokozatok kérdése.

- (T4) A kutatások során a szintézis mellett feltártam a közép-európai iparfejlődés belső differenciáltságát, a nemzeti és szubnacionális különbségek térformáló szerepét. Kimutattam, hogy az eltérő területi örökségek erős folyamatossága jellemzi az iparfejlődés hosszútávú folyamatait, illetve hogy a nemzeti iparpolitikák még az államszocializmus homogenizáló hatása alatt is területi differenciálódást eredményeztek Közép-Európában. A posztszocializmus során a közép-európai ipari tér többszattúsága továbbra is fennmaradt, kimutatható különbségek mutatkoznak a fejlettebb északnyugati és az elmaradottabb, súlyosabb dezindusztrializációt elszenvedő délkeleti államok között. (T4) alapokat ad (H3) verifikációjához.
- (T5) Igazoltam, hogy az ipar gazdasági fejlődést befolyásoló és területi különbségeket alakító szerepe megmaradt a rendszerváltás után is. Ugyanakkor (H4) feltételezései nem igazolódtak be: bebizonyosodott, hogy a terciér szektor csak a foglalkoztatásban szerzett domináns szerepet, s az ipar meghatározó, bár eltérő szerepet tölt be a központi, átmeneti és periférikus régiók gazdasági fejlődésében. A modern szolgáltató funkciók megjelenése csak a központi régiók számára elégséges versenyképességi tényező (bár bizonyos ipari tevékenységek és funkciók itt is megtalálhatók); az átmeneti régiókban az ipar vált a kedvező gazdasági pozíció forrásává, míg a hagyományos (aluliparosodott) és új (az ipari válság során dezindusztrializálódott) perifériákon a reindusztrializáció a kitörés fő eszköze. Az utóbbi két régiótípusban is emelkedett a terciér szektor szerepe, de jobbra nem vált nemzetközi szintű versenyképesség forrásává. A terciérizáció egyszerre értelmezhető a (túliparosodott) szocialista gazdasági szerkezet korrekciójaként, modernizációs folyamatként, de a gazdasági gyengeség és elmaradottság jeleként is, de az értelmezések térben differenciáltak: az első kompo-

nens univerzális, a második és harmadik azonban centrum–periféria típusú konfigurációkon keresztül jelenik meg a gazdasági-társadalmi térben.

- (T6) A dolgozat különálló eredményének tartom a közép-európai ipar térszerkezetének három ponton (az 1970-es évek elején, 1990-1991-ben és 2003-2004-ben) elvégzett teljes felmérését, amely a foglalkoztatásban és beruházások alakulásában is kimutatta a változások és a folytonosság kettősségét. Kirajzolódik a dezindusztrializáció átfogó folyamata és ennek belső (nemzeti illetve szubnacionális) differenciáltsága, de az is látható, hogy a fővárosokat leszámítva a korábbi ipari magterületek országokon belül és egész Közép-Európában is megőrizték vezető szerepüket. (T6) igazolja (H3) hipotézist és további információkat szolgáltat (H4) értékeléséhez.
- (T7) Végül két térségi esettanulmányon keresztül részletesen szemléltettem az ipari alkalmazkodás mechanizmusait, kimutatva a differenciált átalakulási típusok (és az ezekből levezethető divergens jövőképek) érvényesülését a területi fejlődésben, továbbá bebizonyítva, hogy az örökölt térségi tényezők és az intézményi adottságok szignifikáns szerepet játszanak az átalakulás sikerében vagy sikertelenségében. (T7) tulajdonképpen (H1) kivételével az összes hipotézis „kísérleti terepe”, de különösen fontos eredményeket szolgáltat (H3)-hoz és (H5)-höz, hozzájárulva azok verifikációjához.

5.2. További kutatási irányok

A disszertáció elkészítése és beterjesztése jelentős állomás kutatásaim során, de nem tekinthető a vizsgálatok végpontjának. A kutatási folyamat során több olyan kérdést és érdeklődésre számot tartó területet tártam fel, amelyek nem fértek be az időbeli és terjedelmi keretekbe, és későbbi munkákban kívánom feldolgozni őket. Itt bőségesebb kifejtés nélkül, felsorolásszerűen három fő irányt vázolok fel.

- Természetesen szükség van az empirikus kutatások kiterjesztésére, mind általánosan, mind a komplex szemléletű térségi esettanulmányok számának bővítésével. Magyarországon két régi ipari térség, Észak-Magyarország és Közép-Dunántúl tűnik perspektivikus iránynak; az elsőben a mély depresszió, a másodikban a viszonylag sikeres, de több tekintetben sebezhető (és a gazdasági válság által meg is rendített) új növekedési pálya okán. A nemzetközi kitekintés fokozása érdekében vizsgálatokat tartok szükségesnek egy délkeleti országban (Romániában vagy Bulgáriában), de legalább ilyen

fontos Csehország, Lengyelország és talán Szlovákia ipari térségeinek terepmunkán történő megismerése.

- Hosszabb távon elképzelhető a térségi fókusz tágítása a különleges kutatási problémákat jelentő, de legalább olyan érdekes kérdéseket felvető posztszovjet térség felé. A Szovjetunió iparfejlesztése majd ipari válsága méreteiben és mértékében (mértéktelenségében?) is lenyűgöző; kérdéses, hogy ez értékelhető-e a közép-európaiaktól eltérő folyamatként, vagy csak a kontinentális ipari rendszerek és az országnyi ipari térségek illúziójáról van szó.
- Az ipari és a bővebb gazdasági átalakulás folyamatában sokan annak lezárulásáról, a posztszocializmusból poszttranzíciós korszakba történő átmenetről beszéltek. A 2008-ban kibontakozó ipari válság azonban világszerte visszavetette az ipar fejlődését és úgy tűnik, megrengeti a kívülről vezérelt növekedés következményeit eddig inkább élvező mint elszennvedő Közép-Európa iparát. Számomra elsősorban nem a rövidtávú válságjelenségek érdekesek, mivel a válságok jönnek és mennek. Érdeklődésem tárgya inkább a hosszabb távon bekövetkező alkalmazkodás: vajon a változások előtérbe helyezik-e az ipari megújulás és a belső erőforrásokra alapozott növekedés eddig halogatott stratégiáinak alkalmazását, vagy nagyobb volumenű delokalizáció következik be és a dezindusztrializáció destruktív formái ütik fel a fejüket. Kiinduló hipotézisként feltételezem, hogy az ipar hosszabb távon is a területi versenyképesség meghatározó komponense marad Közép-Európában, és ez az ipar egy külföldi működőtökében szegényebb környezetben, de a külföldi és belföldi ipar erősebb hálózatos együttműködését megvalósítva működik majd; az azonban még nem látszik tisztán, hogy ez az *alapvetően optimista* várakozás pontosan milyen formákat ölt majd.

Felhasznált irodalom

Monográfiák és tanulmányok

- Aleksandrowicz, Darius (1999): *The socialist city and its transformation. Discussion Papers, No. 10/99.* Frankfurt Institute for Transformation Studies, Frankfurt.
- Alexander, Christopher – Ishikawa, Sara – Silverstein, Murray – Jacobson, Max – Fiksdahl-King, Ingrid – Angel, Shlomo (1977) *A pattern language. Towns, buildings, construction,* New York: Oxford University Press, New York.
- Alisov, N. V. – Valev, E. B. (1985): *Economic geography of the socialist countries of Europe excluding the USSR.* Progress Publishers, Moscow.
- Anselin, L. – Varga, A. – Acs, Z. (1997) Local geographic spillovers between university research and high technology innovations, in: *Journal of Urban Economics* 42, pp. 422–448.
- Audretsch, D. B. – Carree, M. A. – van Stel, A. J. – Thurik, A. R. (2000): *Impeded industrial restructuring. The growth penalty.* Tinbergen Institute, Amsterdam.
- Bachtler, John F. – Taylor, Sandra (1999): *Objective 2: experiences, lessons and policy implications.* European Policies Research Centre, University of Strathclyde, Glasgow.
- Baka, Judit – Gazdag, László (2002): *A hárompólusú világ erővonalai.* Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs.
- Bakucz, Márta (2007): *European Capital of Culture on the periphery. Paper submitted for the Regional Studies Association International Conference: Regions in Focus? 2–5th April 2007.* www.regional-studies-assoc.ac.uk/events/lisbon07/papers/Bakucz.pdf
- Balázs Sándor – Varga György (1959): A szocialista iparirányítás szervezeti kérdéseiből. *Közgazdasági Szemle* 8–9., 826–847.
- Baranszkij, N. N. (1950): A gazdasági körzetbeosztás (rayonírozás). *A Földrajzi Könyv- és Térképtár értesítője* 1-3., 90–119.
- Barta Györgyi (2000): A külföldi működő tőke szerepe a magyar ipar duális struktúrájának és regionális differenciálódásának kialakulásában. Horváth Gyula – Rechnitzer János (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón.* MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs. 265–281.
- Barta Györgyi (2002): *A magyar ipar területi folyamatai 1945–2000.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.

- Barta Györgyi (2004): Átmeneti gazdaság a barnaövezetben. Barta Györgyi (szerk.): *A budapesti barnaövezet megújulási esélyei*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 79–87.
- Barta, Györgyi (2005): The role of Foreign Direct Investment in the spatial restructuring of Hungarian industry. Barta, Györgyi – G. Fekete, Éva – Kukorelli Szörényiné, Irén – Timár, Judit (eds.): *Hungarian spaces and places: patterns of transition*. Centre for Regional Studies, Pécs, pp. 143–160.
- Barta Györgyi – Czirfusz Márton – Kukely György (2008): Újraiparosodás a nagyvilágban és Magyarországon. *Tér és Társadalom* 4., 1–20.
- Barta Györgyi – Kukely György (2004): A budapesti ipar az államszocializmusban és bukása idején. Barta Györgyi (szerk.): *A budapesti barnaövezet megújulási esélyei*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 35–54.
- Bartke István (1971): *Az iparilag elmaradott területek ipari fejlesztésének főbb közgazdasági kérdései Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bauer Tamás – Szamuely László (1979): Az ipar ágazati irányításának szervezete az európai KGST-országokban: néhány tanulság. *Közgazdasági Szemle* 1., 25–42.
- Belinda, Bernd – Helms, Gesa (2003): Zero tolerance for the industrial past and other threats: Policing and urban entrepreneurialism in Britain and Germany. *Urban Studies* 9., pp. 1845–1867.
- Beluszky Pál (2003): *Magyarország településföldrajza. Általános rész*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
- Beluszky Pál – Győri Róbert (2004): A budapesti barnaövezet határai. Barta Györgyi (szerk.): *A budapesti barnaövezet megújulási esélyei*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 71–76.
- Benneworth, Paul (2004): In what sense 'regional development'? Entrepreneurship, underdevelopment and strong tradition in the periphery. *Entrepreneurship & Regional Development* 5, pp. 439–458.
- Benneworth, Paul – Charles, David (2005): University spin-off policies and economic development in less successful regions: Learning from two decades of policy practice. *European Planning Studies* 4, pp. 537–557.
- Berend T. Iván – Ránki György (1958): *Magyarország gyáripára a második világháború előtt és a háború időszakában (1933–1944)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Berend T. Iván – Ránki György (1974): *Gazdaság és Társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX-XX. Századi történetéről*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

- Berend T. Iván – Ránki György (1976): *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Berend T. Iván – Szuhay Miklós (1991): *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. Részletek. Kézirat*. Aula Kiadó, Budapest.
- Bierwiazzonek, Krzysztof – Zagala, Zbigniew (2004): An example of regional projects and discourses in the process of regional restructuring. Szczepański, Marek S. – Michael Thomas (eds.): *Regional actors and regional contexts of action. The cases of Upper Silesia and Lower Lusatia*. Śląskie Wydawnictwa Naukowe, Tychy, pp. 231–254.
- Blazycza, George (2001): Poland – can regional policy meet the challenge of regional problems? Klasik, Andrzej – Heffner, Krystian (eds.): *Restructuring heavy industrial regions. Some experience from Scotland and Upper Silesia*. Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Karola Adamickiego, Katowice, pp. 35–49.
- Bognár József – Vajda Imre (1958): A szocialista országok gazdasági együttműködésének kérdései. *Közgazdasági Szemle* 1., 34–55.
- Bogomolov, O. – Peksev, J. (1962): A szocialista nemzetközi munkamegosztás és együttműködés elvei és távlatai. *Közgazdasági Szemle* 8., 910–923.
- Borhi László (2000): A magyar-szovjet gazdasági szerződés szerepe a magyar gazdaság szovjetizálásában. Borhi László: *A Vasfüggöny mögött – Magyarország nagyhatalmi erőterében 1945–1968*. Ister, Budapest, 31–49.
- Borhi László (2003): Magyar-szovjet viszony, 1945-55. *História* 10., 17–21.
- Bosch, Gerhard (1995): Industrial restructuring and further training in North-Rhine-Westphalia. Cooke, Philip (ed.): *The rise of the rustbelt*. Routledge, London – New York, pp. 125–138.
- Boschma, Ron – Lambooy, Jan (1999): *Why do Old Industrial Regions decline? An exploration of potential adjustment strategies*. University of Utrecht, Faculty of Spatial Sciences, Utrecht.
- Böröczfy Ferenc (szerk.) (1975): *Az európai szocialista országok gazdasága*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Buday-Sántha Attila (2002): *Környezetgazdálkodás. (Általános rész)*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
- Buzás Norbert – Lengyel Imre (2002): A hazai ipari parkok helyzetéről és továbbfejlesztésük lehetőségeiről. Buzás Norbert – Lengyel Imre (szerk.): *Ipari parkok fejlődési lehetőségei*. JATEPress, Szeged, 201–210.

- Cheliński, Ryszard (1967): A lengyel népgazdaság iparosításának második szakasza (1958–1966). *Közgazdasági Szemle* 10., 1165–1178.
- Cooke, Philip (1995a): Introduction. Cooke, Philip (ed.): *The rise of the rustbelt*. Routledge, London – New York, pp. 1–19.
- Cooke, Philip (1995b): Keeping to the high road: Learning, reflexivity and associative governance in regional economic development. Cooke, Philip (ed.): *The rise of the rustbelt*. Routledge, London – New York, pp. 231–245.
- Cooke, Philip (2008): Culture, clusters, districts and quarters: Some reflections on the scale question. Cooke, Philip – Lazzaretti, Luciana. (eds.): *Creative cities, cultural clusters and local economic development*. Edward Elgar, Cheltenham, UK – Northampton, MA, USA, pp. 25–47.
- Cymbrowski, Borys (2004): Upper Silesia: industrial development and its persistencies. Szczepański, Marek S. – Thomas, Michael (eds.): *Regional actors and regional contexts of action. The cases of Upper Silesia and Lower Lusatia*. Śląskie Wydawnictwa Naukowe, Tychy, pp. 107–140.
- Csizmadia Zoltán – Grosz András: Szervezet-központú hálózatok: az ipari parkok térségi-intézményi kapcsolatrendszerének és együttműködési aktivitásának szerkezeti jellemzői. *Tér és Társadalom* 2., 53–80.
- Dawley, Stuart – Stenning, Alison – Pike, Andy (2008): Mapping corporations, connecting communities: Remaking steel geographies in Northern England and Southern Poland. *European Urban and Regional Studies* 3, pp. 265–287.
- Deák Szabolcs (2002): A hazai ipari parkok és a betelepült vállalkozások jellemzői (empirikus felmérés). Buzás Norbert – Lengyel Imre (szerk.): *Ipari parkok fejlődési lehetőségei*. JATEPress, Szeged, 175–200.
- Deitrick, Sabina – Beauregard, Robert A. (1995): From front-runner to also-ran – The transformation of a once-dominant industrial region: Pennsylvania, USA. Cooke, Philip (ed.): *The rise of the rustbelt*. Routledge, London – New York, pp. 52–71.
- De-industrialisation and its consequences. A Kosovo story*. (2002) European Stability Initiative, Prishtina – Berlin.
- Dinev, L. – Misev, K. (1981): *Bulgária földrajza*. Gondolat, Budapest.
- Domański, Bolesław (2003): Industrial change and foreign direct investment in the postsocialist economy. The case of Poland. *European Urban and Regional Studies* 2., pp. 99–118.

- Domański, Bolesław (2004a): Local and regional embeddedness of foreign industrial investors in Poland. *Prace Geograficzne, zeszyt 114*. Uniwersytet Jagiellonski, Kraków, pp. 37–54.
- Domański, Bolesław (2004b): Moral problems of eastern wilderness: European core and periphery. Lee, Roger – Smith, David M. (eds.): *Geographies and moralities: International perspectives on development, justice and peace*. Blackwell, London, pp. 47–61.
- Domański, Bolesław (2004c): West and East in 'New Europe': The pitfalls of paternalism and a claimant attitude. *European Urban and Regional Studies* 11., pp. 377–381.
- Drobniak, Adam (2001): FDI in Upper Silesia – experience and lesson. Klasik, Andrzej – Heffner, Krystian (eds.): *Restructuring heavy industrial regions. Some experience from Scotland and Upper Silesia*. Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Karola Adamieckiego, Katowice, pp. 145–165.
- Drobniak, Adam – Polko, Adam (2004): City centre redevelopment: The case study of Sosnowiec – in the context of Silesian and Scottish experiences. Heffner, Krystian – Klasik, Andrzej (eds.): *Regions in the process of changes*. Publisher of the Karol Adamiecki University of Economics in Katowice, Katowice, pp.159–174.
- Dunford, Michael – Greco, Lidia (2007): Geographies of growth, decline and restructuring. The rise and fall (privatization) of the state-owned steel sector and the trajectories of steel localities in the Italian Mezzogiorno. *European Urban and Regional Studies* 1, pp. 27–53.
- Dusek Tamás (1999): A területfejlesztés megújítási iránya, az ipari körzetek. *Tér és Társadalom* 1–2., 89–108.
- Dziewoński, Kazimierz (1989): Changing Goals of spatial policies and planning in Poland. *Geographica Polonica*, Vol. 56, pp. 9–15.
- Egyed, Ildikó (2008) A Grenoble-i technopolisz fejlődése a második ipari forradalom tükrében. Buday-Sántha Attila – Zemplényiné Bartha Júlia (szerk.): *Évkönyv 2008*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaság-tudományi Kara, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs, 47–61.
- Ehrlich Éva – Révész Gábor (1994): A jelen és egy lehetséges jövő Magyarországon, 1985 – 2005. Ehrlich Éva – Révész Gábor – Tamási Péter (szerk.) (1994): *Kelet-Közép-Európa: honnan – hová?* Akadémiai Kiadó, Budapest, 25–186.
- Enyedi György (1978): *Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Enyedi György (1989): Van-e szocialista urbanizáció? *Tér és Társadalom* 2., 92–103. o.

- Erdősi Ferenc (2004): *Európa közlekedése és a regionális fejlődés*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Evans, G. (2005) Measure for measure: Evaluating the evidence of culture's contribution to regeneration. *Urban Studies* 5–6, pp. 959–983.
- Evgeniev, Evgeni (2008): *Industrial and firm upgrading in the European periphery. The textile and clothing industry in Turkey and Bulgaria*. Professor Marin Drinov Academic Publishing House, Sofia.
- Faltán, Lubomír – Szomolányi, Soňa – Pekník, Karel – Šarmir, Eduard: Szlovákia lépései az EU-tagság felé. Ehrlich Éva – Révész Gábor – Tamási Péter (szerk.) (1994): *Kelet-Közép-Európa: honnan – hová?* Akadémiai Kiadó, Budapest, 397–485.
- Faragó, László (1999): Regional 'winners' and 'losers'. Hajdú, Zoltán (ed.): *Regional processes and spatial structures in Hungary in the 1990s*. Hungarian Academy of Sciences Centre for Regional Studies, Pécs, pp. 316–327.
- Faragó László (2005): *A jövőalkotás társadalomtechnikája. A közösségi tervezés elmélete*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
- Faragó László (2006): A városokra alapozott területpolitika koncepcionális megalapozása. *Tér és Társadalom* 2., 83–102.
- Faragó László – Horváth Gyula – Hrubí László (1990): *Szerkezetátalakítás és regionális politika*. Ts-2/2 Program Iroda, Budapest.
- Freudenberg, Michael – Lemoine, Françoise (1999): *Central and Eastern European countries in the international division of labour in Europe. Working Papers 1999 – 05*. CEPII, Paris.
- Frigant, Vincent – Layan, Jean-Bernard (2009): Modular production and the new division of labour within Europe. The perspective of French automotive parts suppliers. *European Urban and Regional Studies* 1, pp. 11–25.
- Futó Mihály (1943): *Gyáripari termelésünk irányítása a két világháborúban. Különlenyomat a Közgazdasági Szemle 1943. évi 11-12. számából*. Budapest.
- Gál, Zoltán (2005): The development and the polarised spatial structure of the Hungarian banking system in a transforming economy. Barta, Gy. – G. Fekete, É. – Kukorelli Szörényiné, I. – Timár, J. (eds.): *Hungarian spaces and places: Patterns of transition*. Centre for Regional Studies, Pécs, pp. 197–219.
- Gazdag László (2005): Világgazdasági korszakváltás. Glück Róbert – Gyimesi Gergely (szerk.): *Évkönyv 2004–2005. III. kötet*. Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Pécs, 17–29.

- Geisler, Robert – Wróblewska-Jachna, Joanna (2004): The set of institutions in Upper Silesia and the regional ability for action. Szczepański, Marek S. – Michael Thomas (eds.): *Regional actors and regional contexts of action. The cases of Upper Silesia and Lower Lusatia*. Śląskie Wydawnictwa Naukowe, Tychy, pp. 175–196.
- Geisler, Robert – Szczepański, Marek S. (2006): *Sentenced to marginalisation and peripherality? The case of Polish regions – the Silesian and Podkarpackie provinces. Paper presented for the conference organised by Regional Studies Association, entitled „Shaping EU Regional Policy: Economic, Social and Political Pressures”, Leuven.* <http://www.regional-studies-assoc.ac.uk/events/leuven06/Geisler.pdf> (2007. VII. 24.)
- Germuska Pál (2002): Válságkezelési utak a magyarországi szocialista városokban. Szerkezetváltás Tatabányán és Ózdon 1990 és 2000 között. Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2002. Magyarország a jelenkorban*. 1956-os Intézet, Budapest, 391–417.
- Germuska Pál (2004): *Indusztria bővületében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok*. 1956-os Intézet, Budapest.
- Germuska Pál (2008): A totális mozgósítástól a stratégiai tervezésig. Az Országos Tervhivatal Általános Szervezési Főosztályának története, 1948–1971. *Hadtörténelmi Közlemények* 1., 69–95.
- Gerschenkron, Alexander (1984): *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból*. Gondolat, Budapest.
- Gierańczyk, Wiesława – Stańczyk, Arkadiusz (2000): The development of foreign industrial entrepreneurship in Poland (with special emphasis on the Toruń region). *European Spatial Research and Policy* 2., pp. 83–94.
- Gorzelak, Grzegorz (1996): *The regional dimension of transformation in Central Europe. Regional policy and development 10*. Regional Studies Association, London.
- Gorzelak, Grzegorz (1998): Regional development and planning in East Central Europe. Keune, Maarten (ed.): *Regional development and employment policy: Lessons from Central and Eastern Europe*. International Labour Organization, Budapest, pp. 62–76. http://www.ilo.org/public/english/region/eurpro/budapest/publ/book/regdev_toc.htm (2007. III. 21.)
- Gorzelak, Grzegorz – Jalowiecki, Bohdan (1994): Lengyelország fejlődése 2005-ig. Ehrlich Éva – Révész Gábor – Tamási Péter (szerk.) (1994): *Kelet-Közép-Európa: honnan – hová?* Akadémiai Kiadó, Budapest, 189–287.

- Grabher, Gernot (1993): The weakness of strong ties. The lock-in of regional development in the Ruhr area. Grabher, Gernot (ed.): *The embedded firm. On the socioeconomics of industrial networks*. Routledge, London, pp. 255–277.
- Grabher, Gernot (1997): Adaptation at the cost of adaptability? Restructuring the Eastern German regional economy. Grabher, Gernot – Stark, David (eds.): *Restructuring networks in post-socialism. Legacies, linkages and localities*. Oxford University Press, Oxford, pp. 107–134.
- Grabher, Gernot – Stark, David (1997): Organizing diversity: Evolutionary theory, network analysis, and post-socialism. Grabher, Gernot – Stark, David (eds.): *Restructuring networks in post-socialism. Legacies, linkages and localities*. Oxford University Press, Oxford, pp. 1–32.
- Graham, Brian – Ashworth, Gregory John – Tunbridge, John E. (2000): *A geography of heritage. Power, culture & economy*. Arnold, London.
- G. Redő Éva (1957): A szovjet ipar négyévtizedes fejlődésének főbb vonásai. *Közgazdasági Szemle* 11., 1163–1176.
- Greenhalgh, Paul – Shaw, Keith (2003): Regional Development Agencies and physical regeneration in England: Can RDAs deliver the urban renaissance? *Planning Practice & Research* 2–3, pp. 161–178.
- Griffiths, Ron (2006): City/culture discourses: Evidence from the competition to select the European Capital of Culture 2008. *European Planning Studies* 4., pp. 415–430.
- Grosz András (1999): *Tatabánya – The successful transformation: Change of structure in a depressed industrial area*. Paper submitted for the conference “The future of old industrialised cities and regions undergoing structural changes: Central and Eastern European experiences in comparison.” 8th-9th November 1999, Krakow.
- Grosz András (2004): Klaszterek és klaszter-kezdemenyezések regionális és iparági súlyának mérése. Mezei Cecília (szerk.): *Évkönyv 2003*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs, 357–369.
- Grosz András – Rechnitzer János (szerk.) (2005): *Régiók és nagyvárosok innovációs potenciálja Magyarországon*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs–Győr.
- Guerrieri, Paolo (1998): Trade patterns, Foreign Direct Investment, and industrial restructuring of Central and Eastern Europe. Zysman, John – Schwartz, Andrew (eds.): *Enlarging Europe: The industrial foundations of a new political reality*. University of California at Berkeley, Berkeley, pp. 130–156.

- Gulyás László (2005): *Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig*. Hazai Térségfejlesztő Rt.
- Gulyás László (2005b): A Versailles-i békerendszer hatása a Kárpát-medence régióinak fejlődésére. Glück Róbert – Gyimesi Gergely (szerk.): *Évkönyv 2004–2005. II. kötet*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs, 17–25.
- Hajdú Zoltán (1999): Környezet és politika: a természetátalakítás „zseniális sztálini terve”. Tóth József – Wilhelm Zoltán (szerk.): *Változó környezetünk: Tiszteletkötet Fodor István professzor úr 60. születésnapjára*. JPTE TTK Földrajzi Intézet, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs, 131–145.
- Hajdú Zoltán (2006): A szocialista természetátalakítás kérdései Magyarországon, 1948–1956. Kiss Andrea – Mezősi Gábor – Sümeghy Zoltán (szerk.): *Táj, környezet és társadalom. Ünnepi tanulmányok Keveiné Bárány Ilona professzor asszony tiszteletére*. SZTE Éghajlattani és Tájföldrajzi Tanszék, SZTE Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged, 245–257.
- Haney, Michael – Shkaratan, Maria (2003): *Mine closure and its impact on the community: Five years after mine closure in Romania, Russia and Ukraine*. World Bank Policy Research Working Paper 3083. World Bank, Infrastructure and Energy Department, Europe and Central Asia Region.
- Hausner, Jerzy – Kudłacz, Tadeusz – Szlachta, Jacek (1997): Regional and local factors in the restructuring of South-Eastern Poland. Grabher, Gernot – Stark, David (eds.): *Restructuring networks in post-socialism. Legacies, linkages and localities*. Oxford University Press, Oxford, pp. 190–208.
- Havlik, Peter (2005): Central and East European industry in an enlarged European Union: Restructuring, specialisation and catching-up. *Économie Internationale* 102, pp. 107–132.
- Hegedüs Miklós (1986): Az iparfejlődés, valamint a terület- és településfejlődés nagy távlatú meghatározottságai. *Közgazdasági Szemle* 1., 41–53.
- Herschel, Tassilo (2007): Between difference and adjustment – The re-/presentation and implementation of post-socialist (communist) transformation. *Geoforum* 3, pp. 439–444.
- Horváth Gyula (1998): *Európai regionális politika*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Horváth Gyula (szerk.) (2003a): *Székelyföld. A Kárpát-medence régiói 1*. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja – Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.

- Horváth Gyula (2003b): Hanyatlás és újraiparosítás. Grünwald Géza – Kaszás Endre (szerk.): *Pécs–Baranya jövőjéért. Tényfeltáró sorozat*. Dunántúli Napló – Pécs–Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara, Pécs, 45–59.
- Horváth Gyula (szerk.) (2004): *Dél-Szlovákia. A Kárpát-medence régiói 2*. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja – Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Horváth Gyula (2005): Magyarország térszerkezete és a régió intézménye. *Területi Statisztika* 4., 309–323.
- Horváth Gyula (2006): A lassú fejlődés történelmi folyamatai a Dél-Dunántúlon. Hajdú Zoltán (szerk.): *Dél-Dunántúl. A Kárpát-medence régiói 3*. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, Pécs–Budapest, 27–62.
- Horváth Gyula (2007): A régióépítés dilemmái Kelet-Közép-Európában. Hajdú Zoltán – Illés Iván – Raffay Zoltán (szerk.): *Délkelet-Európa: Államhatárok, határon átnyúló kapcsolatok, térstruktúrák*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 74–99.
- Horváth Gyula (2008): Regionális átalakulás Oroszországban. Horváth Gyula (szerk.): *Regionális fejlődés és politika az átalakuló Oroszországban*. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, Pécs, 11–62.
- Hospers, Gert-Jan (2004): Restructuring Europe's rustbelt. The case of the German Ruhrgebiet. *Intereconomics* May/June, pp. 147–156.
- Hrubi László (2000): A gazdasági térszerkezet változásai Magyarországon. Horváth Gyula – Rechnitzer János (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 237–264.
- Hudson, Ray (1994): Institutional change, cultural transformation and economic regeneration: Myths and realities from Europe's Old Industrial Areas. Amin, Ash – Thrift, Nigel (eds.): *Globalization, institutions, and regional development in Europe*. Oxford University Press, Oxford, pp. 198–216.
- Hunya Gábor (1987): *Kelet-Európa (Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, az NDK és Románia) ipari régiói 1975-1985*. Kézirat. Budapest, k.n. Lelőhely: MTA RKK DTI könyvtára.
- Ianos, Ioan – Popescu, Claudia (1989): Present mutations in the structure of industrial activities: The Hunedoara – Jiu Valley industrial region. *Restructuring of industry in industrial regions. Proceedings from the conference, Łódź, May 9-10, 1989*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, pp. 19–26.

- Illés Iván (1994): *A kelet-közép-európai országok 1990-1993. évi gazdasági fejlődésének összehasonlítása*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs. Kézirat. Lelőhely: MTA RKK DTI könyvtára.
- Illner, Michal – Machonin, Pavel – Müller, Karel – Sojka, Milan (1994): A Cseh Köztársaság az 1989-es átalakulás után: A változások forgatókönyvei 2005-ig. Ehrlich Éva – Révész Gábor – Tamási Péter (szerk.) (1994): *Kelet-Közép-Európa: honnan – hová?* Akadémiai Kiadó, Budapest, 289–393.
- Jajesniak – Quast, Dagmara (2004): Eisenhüttenstadt, Kraków Nowa Huta and Kuncice Ostrava. The socialist industrialization in the former GDR, Czechoslovakia and Poland. *Tensions of Europe. The role of technology in the making of Europe. First plenary conference*. Budapest, March 18–21 2004. Online, már nem elérhető.
- Jánossy Ferenc (1966): *A gazdasági fejlődés trendvonalai és a helyreállítási periódusok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Jánossy Ferenc (1969): Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja. *Közgazdasági Szemle* 7-8., 806–829.
- Jones, Andrew (1998): Issues in waterfront regeneration: More sobering thoughts – a UK perspective. *Planning Practice & Research* 4, pp. 433–442.
- Jones, Colin (2005): A regional perspective on the impact of the privatisation of the UK public industrial property stock. *Environment and Planning C: Government and Policy* 1, pp. 123–139.
- Jürgens, Ulrich – Krzywdzinski, Martin (2009): Changing east-west division of labour in the European automotive industry. *European Urban and Regional Studies* 1, pp. 27–42.
- Kahulics István (1966): *Az iparátszervezés tapasztalatai*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Kalantaridis, Christos – Slava, S. – Sochka, K. (2003): Globalization processes in the clothing industry of Transcarpathia, Western Ukraine. *Regional Studies* 2, pp. 173–186.
- Kaposi Zoltán (2006): *Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000*. Pécs–Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara, Pécs.
- Kavaš, Damjan – Koman, Klemen (2003): The role and status of regional and industrial policy in Slovenia. Steiner, Michael (ed.): *From old industries to new regions. Policies for structural transformation in accession countries*. Leykam Buchverlagsgesellschaft, Graz, pp. 157–177.
- Kazimour, Jan (1981): *Csehszlovákia gazdasági fejlődése*. Statisztikai Kiadó Vállalat, Budapest.

- Kilper, Heiderose – Wood, Gerald (1995): Restructuring policies: The Emscher Park International Building Exhibition. Cooke, Philip (ed.): *The rise of the rustbelt*. Routledge, London – New York, pp. 208–230.
- Kiss Tibor (1969): *Nemzetközi munkamegosztás és Magyarország gazdasági növekedése. A nemzetközi munkamegosztás szerepe kisebb országok nyílt gazdaságában*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Kiss Éva (2002a): A magyar ipar térszerkezeti változásai. *Földrajzi Értesítő* 3–4., 347–364.
- Kiss, Eva (2002b): Restructuring in the industrial areas of Budapest in the period of transition. *Urban Studies* 1, pp. 69–84.
- Kiss Éva (2007a): Foreign Direct Investment in Hungary. Industry and its spatial effects. *Eastern European Economics* 1, pp. 6–28.
- Kiss Éva (2007b): The impacts of relocation on the spatial pattern to Hungarian industry. *Geographia Polonica* 1., pp. 43–61.
- Kiss Éva (2008): Az iparföldrajzi kutatások külföldön és idehaza a kezdetektől napjainkig. http://www.moderngeografia.hu/tanulmanyok/altalanos_gazdasagfoldrajz/kiss_eva_2008_2.pdf (2009. IV. 24.)
- Kiss, Yudit (2000): Regional aspects of defense-industrial transformation in East-Central Europe. *International Regional Science Review* 1, pp. 120–131.
- Klasik, Andrzej – Heffner, Krystian (2001): Polish regional policy and the problems of Upper Silesia ten years into transformation. Klasik, Andrzej – Heffner, Krystian (eds.): *Restructuring heavy industrial regions. Some experience from Scotland and Upper Silesia*. Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Karola Adamieckiego, Katowice, pp. 11–34.
- Kondratyev, N. D. (1980): A gazdasági fejlődés hosszú hullámai. *Történelmi Szemle* 2., 241–269.
- Konrád György – Szelényi Iván (1971): A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. *Valóság* 12., 19–35.
- Kormnov, Ju. F. (1974): *A KGST-országok termelési szakosítása és kooperációja*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kornai János (1980): *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kornai János (1993): *A szocialista rendszer*. HVG Rt., Budapest.
- Kornai János (1997): Pénzügyi fegyelem és puha költségvetési korlát. *Közgazdasági Szemle* 11., 940–953.
- Kóródi József (1959): *A borsodi iparvidék*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

- Kóródi József (1962): *A magyar ipar területi elhelyezésének távlatai*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Kóródi József (1970): *Változások Magyarország gazdasági térképén*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Kóródi József – Kőszegfalvi György (1971): *Városfejlesztés Magyarországon*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Kóródi József – Márton Géza (1968): *A magyar ipar területi kérdései*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Korompai Attila (1995): *Regionális stratégiák jövőkutatási megalapozása*. ELTE Regionális Földrajz Tanszék, Budapest.
- Kortus, Bronisław (1989): On restructuralization [sic] of industry in the Upper Silesian Industrial Region. *Restructuring of industry in industrial regions. Proceedings of the conference, Łódź 1989*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, pp. 35 – 40.
- Kovács Teréz (2003): *Vidékfejlesztési politika*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Kőszegi László (1961): A területi tervezés elméleti alapjai. *Közgazdasági Szemle* 2., 129–141.
- Kukliński, Antoni (1966): Változások a népi Lengyelország iparának területi szerkezetében. *Földrajzi Értesítő* 2., 199–209.
- Kun István (2004): Gyár a keleti végeken. *Mozgó Világ* 9., 71–95.
- Kun István (2008): Az elmaradott perifériák esélye. *Mozgó Világ* 7., 57–70.
- Kuus, Merje (2004): Europe's eastern expansion and the reinscription of otherness in East-Central Europe. *Progress in Human Geography* 4., pp. 472–489.
- Lefilleur, Julien (2008): Geographic reorganisation of the European automobile sector. What role for the Central and East European countries in an enlarged European Union? An empirical approach. *Eastern European Economics* 5, pp. 69–91.
- Lemoine, Françoise (1998): Integrating Central and Eastern Europe in the regional trade and production network. Zysman, John – Schwartz, Andrew (eds.): *Enlarging Europe: The industrial foundations of a new political reality*. University of California at Berkeley, Berkeley, pp. 130–156.
- Lengyel Imre (2003): *Verseny és területi fejlődés: Térségek versenyképessége Magyarországon*. JATEPress, Szeged.
- A Lengyel Népköztársaság gazdasági fejlődése* (1963). Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Leszczycki, Stanisław – Kukliński, Antoni – Najgrakowski, Michał – Grzeszczak, Jerzy (1960): Spatial structure of Polish industry in 1956. *Przegląd Geograficzny* Vol. 32 supplement, pp. 139–147.

- Leszczycki, Stanisław – Eberhardt, Piotr – Heřman, Stanisław (1975): Spatial structure of the national economy in Poland. *Geographia Polonica*, Vol. 30, pp. 29–40.
- Lijewski, Teofil (1985): The spread of industry as a consequence of the location of new factories in Poland, 1945–1982. *Geographia Polonica*, Vol. 51, pp. 199–206.
- Lipietz, Alain (1992): The regulation approach and capitalist crises: An alternative compromise for the 1990s. Dunford, Mick – Kafkalas, Grigoris (eds.): *Cities and regions in new Europe: The global-local interplay and spatial development strategies*. Belhaven Press, London, pp. 309–333.
- Loftman, Patrick – Nevin, Brendan (1995): Prestige projects and urban regeneration in the 1980s and 1990s: A review of benefits and limitations. *Planning Practice & Research* 3–4, pp. 299–315.
- Lorenzen, Mark – Frederiksen, Lars (2008) Why do cultural industries cluster? Localization, urbanization, products and projects. Cooke, Philip – Lazzaretti, Luciana (eds.): *Creative cities, cultural clusters and local economic development*. Edward Elgar, Cheltenham, UK – Northampton, MA, USA, pp. 155–179.
- Lux Gábor (2005): A magyar fejlesztéspolitika térszemlélete és a második generációs programozás területi vetületei. *Tér és Társadalom* 3–4., 81–93.
- Lux Gábor (2006): Az iparpolitika fejlődési pályái a volt szocialista országokban – hasonlóságok és eltérések. Rácz Szilárd (szerk.): *Regionális átalakulás a Kárpát-medencében*. Magyar Regionális Tudományi Társaság, Pécs, 55–64.
- Lux Gábor (2006b): *Interjú Dr. Kőszegfavi Györggyel a szocializmus iparpolitikájáról*. Kézirat.
- Lux Gábor (2006c): Régi ipari térségeink jövője a regionális fejlődés szemszögéből. Kristóf Tamás – Tóth Attiláné (szerk.): *Globális és hazai problémák tegnapról holnapig. VI. Magyar (Jubileumi) Jövőkutató Konferencia*. Arisztotelész Stúdium Bt., Budapest, 220–224.
- Lux, Gabor (2007): Industrial decline and the possibilities of regeneration in post-socialist Old Industrial Regions. Kinga Kerekes (ed.): *The Proceedings of the International Conference Competitiveness and European Integration October 26–27, 2007, Cluj–Napoca, Romania. Regional and Rural Economics*. Editura Alma Mater, Cluj–Napoca, pp. 82–86.
- Lux Gábor (2008): Az ipari parkok szerepe a területi versenyképességben. Buday-Sántha Attila – Zemplényiné Bartha Júlia (szerk.): *Évkönyv 2008*. Pécsi Tudományegyetem Köz-

- gazdaságtudományi Kara, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs, 196–211.
- Lux Gábor (m.a.): Divergent patterns of adaptation among Central European Old Industrial Regions. *European Spatial Research and Policy*.
- Majergojz, I. M. (1955): *Csehszlovákia. Rövid gazdaságföldrajzi karakterisztika*. Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo, Bratislava.
- Malikowski, Marian (1994): Social problems of the structural transformation of the southern areas of the Central Industrial Region (Centralny Okreg Przemysłowy, COP). Kazimiera Wódz (ed.): *Transformation of Old Industrial Regions as a sociological problem. Proceedings [sic] of the conference Porąbka-Kozubnik 1993*. Śląsk, Katowice, pp. 228–238.
- Maniu, Mircea T. – Kallai, Ella – Popa, Dana (2001): Explaining growth. Country report: Romania (1990–2000). *The Romanian economy: from communism through the transition to a market economy*. Initiatives for Democracy in Eastern Europe (IDEE), Bucharest. <http://www.eldis.org/static/DOC13116.htm> (2007. III. 21)
- Markos György (1951): *A népi demokratikus országok gazdasági földrajza*. Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Budapest.
- Markos György (1962): *Magyarország gazdasági földrajza*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Markowski, Tadeusz – Marszał, Tadeusz (1999): Recovering economy of a region in transition – the case of the Łódź Industrial Agglomeration (Poland). *European Spatial Research and Policy* 1, pp. 31–52.
- Marshall, Michael (1997): Gazdasági hanyatlás és a szerkezetátalakítás alternatívái Nagy-Britannia ipari hátszágaiban. Horváth Gyula (szerk.): *Régiók felemelkedése és hanyatlása. Regionális átalakulás a Brit-szigeteken. Régiók Európája 2*. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, Pécs, 163–192.
- Martin, Ron (1997): Az új gazdaság és a szerkezetátalakítás regionális politikája: brit tapasztalatok. Horváth Gyula (szerk.): *Régiók felemelkedése és hanyatlása. Regionális átalakulás a Brit-szigeteken. Régiók Európája 2*. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, Pécs, 99–120.
- Meisel Sándor (1974): *Mit kell tudni a KGST-ről?* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Mezei Katalin (2001): Az egyetemek helye és szerepe a regionális gazdaságfejlesztésben. Mezei Cecília (szerk.): *Évkönyv 2001*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs, 56–68.

- Mezei Katalin (2005): A Pécsi Tudományegyetem hatása a város gazdaságára. Enyedi György – Keresztély Krisztina (szerk.): *A magyar városok kulturális gazdasága*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 143–178.
- Miles, Malcolm (2005): Interruptions: Testing the rhetoric of culturally led urban regeneration. *Urban Studies* 5–6, pp. 889–911.
- Miles, Steven – Paddison, Ronan (2005): Introduction: The rise and rise of culture-led urban regeneration. *Urban Studies* 5–6, pp. 833–839.
- Misztal, Stanisław (1970): *Przemiany w strukturze przestrzennej przemysłu na ziemiach polskich w latach 1860–1965*. Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju. Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Moldova György (1971): *Tisztelet Komlónak!* Magyarország felfedezése. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Montgomery, John (2003): Cultural quarters as mechanisms for urban regeneration. Part 1: Conceptualising cultural quarters. *Planning, Practice & Research* 4, pp. 293–306.
- Morgan, Kevin (1986): Re-industrialisation in peripheral Britain: State policy, the space economy and industrial innovation. Martin, Ron – Rowthorn, Bob (eds.): *The geography of de-industrialisation*. Macmillan, Houndmills – Basingstoke – Hampshire – London, pp. 322–359.
- Morris, Jonathan – Plake, Rolf (1995): The restructuring of the steel industries in Germany and Great Britain. Cooke, Philip (ed.): *The rise of the rustbelt*. Routledge, London – New York, pp. 72–84.
- Myant, Martin (1995): Transforming the Czech and Slovak economies: Evidence at the district level. *Regional Studies* 8, pp. 753–760.
- Nelson, Richard R. (1995): Recent evolutionary theorizing about economic change. *Journal of Economic Literature* 1, pp. 48–90.
- Nemes Nagy József (1998): *A tér a társadalomkutatásban. Bevezetés a regionális tudományba*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Nesporova, Alena (1998): An active approach towards regional restructuring: The case of Ostrava, Czech Republic. Keune, Maarten (ed.): *Regional development and employment policy: Lessons from Central and Eastern Europe*. International Labour Organization, Budapest, pp. 77–96. http://www.ilo.org/public/english/region/eurpro/budapest/publ/book/regdev_toc.htm (2007. III. 21.)
- Nikodémus Antal – Schulz Mária (2002): Nemzetközi áttekintés az ipari parkokról. *Comitatus* 1., 88 – 93.

- Novák Csaba (2003): *A külföldi működőtőke és a technológiai tovagyrűzés Magyarországon. Műhelytanulmányok 50.* MTA Világ gazdasági Kutatóintézet, Budapest.
- Opałło, Mirosława (2000): Industry and spatial development in Poland. *European Spatial Research and Policy* 1, pp. 57–66.
- Osváth Sarolta (szerk.) (2004): *Az ipari parkok napjainkban Magyarországon.* G-mentor Kft., Budapest.
- Pavlenda, V. (1963): *Csehszlovákia időszerű köz gazdasági kérdései.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Pavlínek, Petr – Domański, Bolesław – Guzik, Robert (2009): Industrial upgrading through Foreign Direct Investment in Central European automotive manufacturing. *European Urban and Regional Studies* 1, 43–63.
- Pavlínek, Petr – Smith, Adrian (1998): Internationalization and embeddedness in East-Central European transition: The contrasting geographies of inward investment in the Czech and Slovak Republics. *Regional Studies* 7, pp. 619–638.
- Peche, Norbert (1982): A fejlettségi szint kiegyenlítődése a KGST-n belül és a közösség kevésbé fejlett országai. Böröczfy Ferenc (szerk.): *A szocialista integrációról.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 67–88.
- Perczel Károly (1989): A magyarországi regionális tervezés történetéhez. *Tér és Társadalom* 3., 80–105.
- Petrakos, George – Totev, Stoyan (2000): Economic structure and change in the Balkan region: Implications for integration, transition and economic cooperation. *International Journal of Urban and Regional Research* 1, pp. 95–113.
- Póla, Péter (2007): *The economic chambers and the enforcement of local economic interests (public law or private law chamber model?) Discussion Papers No 60.* Hungarian Academy of Sciences Centre for Regional Studies, Pécs.
- Poór József – Kolbe Tamás (2008): *Pécsi Tudományegyetem emberi erőforrás szervezet átvilágítása. Részletes jelentés.* Candidate Kft, Budapest.
- Prisching, Manfred (1985): Die Stagnation von Regionen und Branchen. Eine Theorie sozio-ökonomischer Anpassungsprozesse. *Wirtschaft und Gesellschaft* 2, pp. 175–194.
- Pyke, Frank – Nesporova, Alena – Ghellab, Youcef (2002): *An employment strategy for the Lodz region of Poland.* International Labour Office, Employment Strategy Department, Central and Eastern European Team, Geneva–Budapest.
- Rácz Szilárd (2008) Egy regionális központ modernizációs problémái – Pécs példája. Buday–Sántha Attila – Zemlényné Bartha Júlia (szerk.): *Évkönyv 2008.* Pécsi Tudományegye-

- tem Közgazdaság-tudományi Kara, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs, 233–246.
- Radosevic, Slavo – Yoruk, Deniz Eylem (2001): *Videoton: The growth of enterprise through entrepreneurship and network alignment. Working Paper No. 3.* University College London, Centre for the Study of Economic & Social Change in Europe, London.
- Rakusz Lajos (é.n.): *Ipari parkok 1994–2000.* Ipari Parkok Egyesülete, h.n.
- Rakusz Lajos (2007): *Ipari parkok fejlesztése – foglalkoztatás.* Ipari Parkok Egyesület, h. n. <http://www.ipe.hu/files/Ipari%20parkok%20fejlesztese%20foglalkoztatasi.pdf> [2008. 04. 2]
- Ránki, Gy. – Tomaszewski, J. (1986): The role of the state in industry, banking and trade. Kaser, M. C. – Radice, E. A. (eds.): *The economic history of Eastern Europe 1919–1975. Volume II. Interwar policy, the war and reconstruction.* Clarendon Press, Oxford, pp. 3–48.
- Rechnitzer János (témavezető) – Tatai Zoltán (összeállító) (1995): *Regionális iparpolitika a megyei területfejlesztési elképzelések tükrében és összefüggése a makró szintű (sic) területfejlesztési politikával. 2. kötet.* Kézirat. MTA Regionális Kutatások Központja Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet, Győr. Lelőhely: MTA RKK DTI könyvtára.
- Rehfeld, Dieter (1995): Disintegration and reintegration of production clusters in the Ruhr area. Cooke, Philip (ed.): *The rise of the rustbelt.* Routledge, London – New York, pp. 85–102.
- Réti Tamás (1993): *Fejezetek a kelet-közép-európai tervgazdaságok kialakulásának gazdaságtörténetéből. Kandidátusi értekezés.* Budapest. Lelőhely: MTA.
- Riley, Ray – Tkocz, Maria (1998): Coal mining in Upper Silesia under communism and capitalism. *European Urban and Regional Studies* 3, pp. 217–235.
- Rommelspacher, Thomas (1993): 1958–1993: 35 years of structural change in the Ruhr area. Kazimiera Wódz (ed.): *Transformation of Old Industrial Regions as a sociological problem. Preceedings [sic] of the conference Porąbka-Kozubnik 1993.* Śląsk, Katowice, pp. 129–135.
- Rykiel, Zbigniew (1986): Social problems of the development of the Upper Silesian Industrial District. *Geographica Polonica*, Vol. 52., pp. 267–277.
- Román Zoltán (1981): *Iparpolitika.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Ruisz Rezső (1941): A magyar városok iparosodása. Adalékok az ipari decentralizáció kérdéséhez. *Statisztikai Közlemények* 95. kötet 1. szám. Budapesti Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.

- Sadler, David (2004): Cluster evolution, the transformation of Old Industrial Regions and the steel industry supply chain in North East England. *Regional Studies* 1, pp. 55–66.
- Sjöberg, Örjan (1999): Shortage, priority and urban growth: towards a theory of urbanisation under central planning. *Urban Studies* 13, pp. 2217–2236.
- Smith, Adrian (1995): Regulation theory, strategies of enterprise integration and the political economy of regional restructuring in Central and Eastern Europe: The case of Slovakia. *Regional Studies* 8., pp. 761–772.
- Smith, Adrian – Ferenčíková, Soňa (1998): Inward investment, regional transformations and uneven development in Eastern and Central Europe: Enterprise case-studies from Slovakia. *European Urban and Regional Studies* 2, pp. 155–173.
- Smith, Adrian – Pickles, John – Begg, Robert – Roukova, Poli – Bucek, Milan (2005): Outward processing, EU enlargement and regional relocation in the European textiles and clothing industry: Reflections on the European Commission's communication 'On the future of the textiles and clothing sector in the enlarged European Union'. *European Urban and Regional Studies* 1, pp. 83–91.
- Soós Károly Attila (2002): Az átmeneti gazdaságok EU-exportja nemzetközi összehasonlításban, 1993–2000. *Közgazdasági Szemle* 12., 1063–1080.
- Stark Antal (1966): *A magyar ipar*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Steiner, Michael (1985): Old Industrial Areas: A theoretical approach. *Urban Studies* 5, pp. 387–398.
- Steiner, Michael (2003): Modernizing traditional industries in declining regions – concepts of transformation in old and new market economies. Michael Steiner (ed.): *From old industries to new regions. Policies for structural transformations in accession countries*. Leykam Buchverlagsgesellschaft, Graz, pp. 9–24.
- Stenning, Alison (2000): Placing (post-)socialism. The making and remaking of Nowa Huta, Poland. *European Urban and Regional Studies* 2, pp. 99–118.
- Storper, Michael (1992): The limits to globalization: Technology districts and international trade. *Economic Geography* 1, pp. 60–93.
- Sucháček, Jan (2005): Institutional dimension of urban decline and transformation in Tilburg (the Netherlands) and Ostrava (Czech Republic). Barczik, Zygmunt – Ochojski, Artur (eds.): *Entrepreneurship, governance, local and regional development*. Publisher of the Karol Adamecki University of Economics in Katowice, Katowice, pp. 159–177.
- Sucháček, Jan (2005b): *Regional decline and restructuring in Ostrava agglomeration and Katowice conurbation*. Paper presented for the 45th Congress of the European Regional

- Science Association, Amsterdam. <http://www.ersa.org/ersaconfs/ersa05/papers/200.pdf> (2007. VII. 24.).
- Szalavetz, Andrea (é.n.): *Structural change and catching up in a backward region. Socio-economic analysis of Borsod county*. Paper prepared in the frame of the INCO-COPERNICUS project. Kézirat.
- Szalavetz Andrea (1998): *Az energetikai gépgyártás privatizációja*. Számadás a talentumról. Állami Privatizációs és Vagyonkezelő Rt. – Kulturtrade Kiadó Kft., h.n.
- Szalavetz Andrea (2003a): *A hagyományos és a gyorsan növekvő ágazatok támogatására alkalmazott iparstratégiai eszközök*. Műhelytanulmányok 46., 2003. július. MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest.
- Szalavetz, Andrea (2003b): European policy lessons in the process of regional transformation in Hungary. Steiner, Michael (ed.): *From old industries to new regions. Policies for structural transformations in accession countries*. Leykam Buchverlagsgesellschaft, Graz, pp. 179 – 195.
- Szaló Péter (1989): *A szocialista ipar térbeli szervezeti kapcsolatai és változása. Doktori értekezés*. Budapest. Lelőhely: MTA RKK DTI könyvtára.
- Szamuely László – Csaba László (1998): *Rendszerváltozás a közgazdaságtanban – közgazdaságtan a rendszerváltozásban*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest.
- Szanyi Mikós (2003): *An FDI-based development model for Hungary – new challenges? Working Papers No. 141*. MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest.
- Szanyi Mikós (2004): *State aid to the Hungarian manufacturing sector 1990–2000. Working Papers No. 146*. MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest.
- Szczepański, Marek S. (1993): A „new socialist city” in the Upper Silesian Industrial Region: A sociological case study. Szczepański, Marek S. (ed.): *Dilemmas of regionalism and the region of dilemmas. The case of Upper Silesia*. University of Ślaski, Katowice, pp. 142–161.
- Szczepański, Marek S. – Cybula, Adrian (1998): Economic restructuring and employment promotion in the Katowice Voivodship, 1989–1996. Keune, Maarten (ed.): *Regional development and employment policy: Lessons from Central and Eastern Europe*. International Labour Organization, Budapest, pp. 97–125. http://www.ilo.org/public/english/region/eurpro/budapest/publ/_book/regdev_toc.htm (2009. II. 26.)
- Szirmai Viktória – A. Gergely András – Baráth Gabriella – Molnár Balázs – Szépvölgyi Ákos (2002): *Verseny és/vagy együttműködés. Város és környéke kapcsolatai*. MTA Szocioló-

- giai Kutatóintézet – MTA RKK NYUTI Közép-Dunántúli Kutatócsoport, Budapest–Székesfehérvár.
- Tatai Zoltán (1984): *Iparunk területi szerkezetének átalakítása*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Torday Kálmánné (1954): *Baráti szomszédunk: Csehszlovákia*. Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat, Budapest.
- Tóth József (1998): Magyarország az új világgazdasági rendben. Vuics Tibor – Csajághy Nóra (szerk.): *Előadások a társadalomföldrajz köréből*. JPTE KTK–TTK, Pécs, 176–194.
- Turnock, David (1970): The pattern of industrialization in Romania. *Annals of the Association of American Geographers* 3, pp. 540–559.
- Turnock, David (1986): *The Romanian economy in the twentieth century*. Croom Helm, London & Sidney.
- Turnock, David (1989): *Eastern Europe: An historical geography 1815–1945*. Routledge, London – New York.
- Turnock, David (2001): Location trends for foreign direct investment in East Central Europe. *Environment and Planning C: Government and Policy* 6, pp. 849–880.
- Tüü Lászlóné (1968): Az ipari tevékenység és az ipari szervezetek koncentrálttsága. *Közgazdasági Szemle* 9., 1039–1054.
- Valev, E. B. (1964): Problemi ekonomiceszkava razvityija pridunajszkih rajonov Ruminyii, Bolgarii i SzSzsZR. *Vesztnyk Moszkovszkava Universziteta*. Szerija V/2, pp. 56–69.
- Weiner [Tibor] – Valentiny [Károly] – Visontai [Miklós] (1959): *Sztálinváros, Miskolc, Tatabánya. Városépítésiünk fejlődése*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Winięcki, Jan (1986): Az ipar túlméretezettsége a kelet-európai szocialista országokban: tények, okok, következmények. *Közgazdasági Szemle* 5., 579–592.
- Wisniewski, Anna (2005): *The impact of Foreign Direct Investment on regional development in Poland. Working Papers No. 162*. MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest.
- Wódz, Kazimiera (1993): The processes of differentiation and segregation in the urbanized space of the Upper Silesian industrial region. Szczepański, Marek S. (ed.): *Dilemmas of regionalism and the region of dilemmas. The case of Upper Silesia*. Uniwersytet Śląski, Katowice, pp. 129–141.
- Worrall, David – Donnelly, Tom – Morris, David (2003): *Industrial restructuring: The role of FDI, joint ventures, acquisitions and technology transfer in Central Europe's automotive industry*. Reinventing regions in a global economy. RSA conference, Pisa. <http://www.regional-studies-assoc.ac.uk/events/pisa03/worrall.pdf> (2007. III. 28.)

- Young, Craig: From place promotion to sophisticated place marketing under post-socialism: The case of CzechInvest. *European Spatial Research and Policy* 2, pp. 71–84.
- Yoruk, Denis Eylem (2001): *Patterns of industrial upgrading in the clothing industry in Poland and Romania. Working Paper No. 19.* University College of London, Centre for the Study of Economic & Social Change in Europe, London.
- Zawadski, Stanisław Maciej (1965): *Analiza struktury przestrzennej przemysłu polski ludowej.* Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- van Zon, Hans (1998): The mismanaged integration of Zaporizhzhya with the world economy: Implications for regional development in peripheral regions. *Regional Studies* 7, pp. 607–618.

Tervdokumentumok, stratégiák

- Baranya megye területfejlesztési stratégiájának alapjai, a szerkezetváltás programja és eszközei. Előterjesztés a Minisztertanács részére (tervezet)* (1990). Baranya Megyei Tanács, Pécs.
- BML/36/1/1950/81. (1950): *Jelentés a komlói új szállítóakna építésével kapcsolatos műszaki, szervezési, munkaerő helyzetről és az üzembehelyezéssel kapcsolatos teendőkről.* BML MDP Archívum/36/1/1950/81. 1950. XII. 7. MDP Megyei Titkársági ülés jkv.
- BML/36/1/1952/37. (1952): *A Komlói Szénbányászati Tröszt jelentése.* BML/36/1/1952/37. 1952. V. 7. MDP Megyei Bizottsági ülés jkv.
- BML/1/1965/2. (1965): *A KB 1964. XII. 10.-i határozata alapján az 1965 évi feladataink.* Baranya Megyei Levéltár MSZMP Archívum, 1.f. 1965. 2. ö.e. 1965. I. 18. VB ülés jkv.
- BML/1/1965/5. (1965): *Komló város fejlesztésének aktuális kérdései.* BML/1/1965/5. 1965. X. 26. VB ülés jkv.
- BML/1/1965/9. (1965): *Összefoglaló jelentés a munkaerőhelyzetről.* BML/1/1965/9. MSZMP Ipari Osztály anyagai.
- BML/1/1966/2. (1966): *Jelentés a hidasi bányaiüzem leállításával kapcsolatos feladatokról.* BML MSZMP Archívum/1/1966/2. 1966. II. 22. VB ülés jkv.
- BML/1/1969/3. (1969): *Baranya megye iparfejlesztésének távlati feladatai.* BML MSZMP Archívum/1/1969/3. 1969. III. 4. VB és 1969. III. 26. PB ülés jkv.

- BML/1/1979/24. (1979): *Baranya megye iparának távlati fejlesztési irányelvei*. BML MSZMP Archívum/1/1979/24. 1979. VIII. 28. VB ülés jkv.
- BML/1/1/1984/2. (1984): *Jelentés az ipar helyzetéről és feladatairól*. BML MSZMP Archívum/1/1/1984/2. 1984. IV. 26. PB ülés jkv.
- BML/1/7/1986/1. (1986): *Tájékoztató a gazdasági szabályozás fogadtatásáról, hatásáról az anyagi ágakban*. BML/1/7/1986/1. MSZMP Gazdaságpolitikai Osztály anyagai.
- Budapest főváros intenzív ipari fejlesztésének módszere, figyelembe véve a csökkenő munkaerőt* (1973). Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság, Budapest.
- Dénes Judit – Dénes István (2000): *Sepsiszentgyörgy gazdaságának stratégiai fejlesztése*. <http://www.sepsiszentgyorgy.info/strategia/index.htm> (2007. I. 1.)
- Development Strategy of the Śląskie Voivodeship for years 2000–2020* (2005). Marshall Office, Katowice.
- Ex post evaluation of 1994-99 Objective 2 programmes. Synthesis report* (2003). European Commission, DG for Regional Policy, Centre for Strategy & Evaluation Services, Luxembourg.
- Faragó László (programvezető) (1997): *Pécs-Komló komplex tájrehabilitációs és környezetállapot javító programja*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs. Kézirat. Lelőhely: MTA RKK DTI könyvtára.
- Górnictwo Węglowe w Województwie Śląskim w 2004 r.* (2004). Urząd Statystyczny w Katowicach. http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/katow/ASSETS_gornictwo2004.pdf (2007. VII. 24.)
- A határtalan város: Európa Kulturális Fővárosa – Pécs, 2010* (2005). Európa Centrum Kht. (Pécs 2010 Pályázati Központ), Pécs.
- Horváth Gyula (programvezető) (1990): *A kultúra és kulturális szolgáltatások szerepe Pécs város fejlesztésében*. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja Dunántúli Tudományos Intézete, Pécs. Kézirat. Lelőhely: MTA RKK DTI könyvtára.
- Javaslatok a mecseki szénbányászat regionális szerkezetátalakítási programjának megalapozására* (1992). Honfoglalás Bt., Budapest–Pécs.
- „Katowice 2020”. *The City Development Strategy. Annex to resolution No. LII/1068/05, City Council of Katowice, dated 19 December 2005* (2005). The City Council of Katowice, Katowice.
- Kilábalás. Tanulmány a magyar gazdasági növekedés fellendítéséről* (2008). Oriens, h.n. www.kilabalas.hu (2009. VIII. 31.)

[Komplex Program] Az együttműködés további elmélyítését és tökéletesítését, valamint a KGST-tagállamok szocialista gazdasági integrációjának fejlesztését célzó komplex program. (1978) *A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának jogi dokumentumai*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 59–174.

Kóródi József (programvezető) (1994): *Komló és környéke komplex kistérségi fejlesztési irányai*. Habitat Hungária Rt., Budapest–Komló.

A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának jogi dokumentumai (1978). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

National Development Plan [of the Czech Republic] 2004–2006 (2003). Ministry for Regional Development, Czech Republic.

National Development Plan [of Slovenia] 2001–2006. Proposal (2001). Republic of Slovenia, Ministry of the Economy, Ljubljana.

Nemzeti akcióprogram a növekedésért és a foglalkoztatásért 2005–2008 (2005). Nemzeti Fejlesztési Hivatal, Budapest.

Nemzeti Fejlesztési Terv 2004–2006. Magyar Köztársaság (2003). Miniszterelnöki Hivatal, Budapest.

Országos Fejlesztéspolitikai Konceptió (2005). Nemzeti Fejlesztési Ügynökség, Budapest.

Országos Területpolitikai Konceptió (2005). Országos Területfejlesztési Hivatal, Budapest.

Pécs, az életminőség pólusa (2006). Pécs Fejlesztési Kft, Pécs.

Pécs városfejlesztési koncepciója (1995). Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja Dunántúli Tudományos Intézete, Pécs. Kézirat. Lelőhely: MTA RKK DTI könyvtára.

Poland. National Development Plan 2004–2006 (2003). Ministry of Regional Development, Warszawa.

Poland. National Strategic Reference Framework 2007–2013 in support of growth and jobs (2006). Ministry of Regional Development, Warszawa.

Regional Innovation Strategy of the Śląskie Voivodeship 2003–2013 (2004). Sejmik of the Śląskie Voivodeship, Katowice.

Resolution on National Development Projects for the Period 2007–2023 (2006). Government Office for Growth, Ljubljana.

Sectoral Operational Programme Industry and Services [of Slovakia] (2003). Ministry of the Economy of the Slovak Republic, Bratislava.

Slovenia's Development Strategy (2005). Institute of Macroeconomic Analysis and Development, Ljubljana.

Spatial Development Plan of the Śląskie Voivodeship. Summary (2004). Samorząd Województwa Śląskiego, Katowice.

Új Magyarország Fejlesztési Terv 2007–2013. Foglalkoztatás és növekedés. (Magyarország Nemzeti Stratégiai Referenciakerete) (2006). A Magyar Köztársaság kormánya, h.n.

Új partnerség a kohézió érdekében. Harmadik jelentés a gazdasági és társadalmi kohézióról (2004). Az Európai Közösségek Hivatalos Kiadványainak Hivatala, Luxemburg.

Statisztikai évkönyvek, adatbázisok és honlapok

Anuarul Statistic al Republicii Socialiste România (1971). Directia Centrală de Statistica, București.

Anuarul Statistic al României (1991). Comisia Natională Pentru Statistică, București.

Československo 1989 v číslech. Federální Statistický Úřad, Praha.

Drzsaven Zavod za Sztatistika. www.stat.gov.mk

EUROSTAT. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>

Gyorstájékoztató a Központi Statisztikai Hivatal legfrissebb adataiból. Ipar, 2009. június (2009). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
http://portal.ksh.hu/portal/page?_pageid=37,118657&_dad=portal&_schema=PORTAL
(2009. VIII. 31.)

Megyei Statisztikai Évkönyvek (1956–2007). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej (1947–2005). Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.

Rocznik Statystyczny Województw (1991, 2006). Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.

Statistická Ročenka ČSSR (1971). Federální Statistický Úřad, Praha.

Štatistická Ročenka Slovenskej Republiky (2005). Štatistický Úrad Slovenskej Republiky, Bratislava.

Statistická Ročenka České Republiky (2005). Český Statistický Úřad, Praha. 2005

Statistički Godišnjak Jugoslavije (1971, 1990). Savezni Zavod za Statistiku, Beograd.

Statistični Letopis (2005). Statistični Urad Republike Slovenije, Ljubljana.

Sztatisticeszki Godisnyik na Národna Republika Bulgarija (1971). Dremavna Upravleniije za Informacija pri Miniszterszkij Szvet.

Sztatisticeszki Godisnyik na Republika Bulgarija (1991, 1990, 2004). Nacionalen Sztatisticeszki Insztitut.

Területi Statisztikai Zsebkönyv (1965). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Területi Statisztikai Évkönyv (1971, 1990, 1991, 1995, 2004, 2005, 2006, 2007). Központi
Statisztikai Hivatal, Budapest.

U Vjetari Statistikor (1993–2001). Instat, Tirana.

Vjetari Statistikor i RP Shqipëria (1971–72). Drejtoria e Statistikës, Tirana.

Vjetari Statistikor i RPS të Shqipërisë (1988). Komisioni i Planit të Shtetit, Tirana.

www.gtl.com.pl (2007. VII. 24.)

www.pte.hu

www.sario.sk (2007. III. 29.)

www.stat.gov.pl (2007. VII. 24.)

